วิสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส

ทุติโย ภาโค

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อิทานิ อิโต อนนฺตราย มรณสฺสติยา ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต ฯ ตตฺถ มรณนฺติ เอกภวปริยาปนฺนสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโท ฯ ยมฺปเนตํ อรหนฺตานํ วฏฺฏทุกฺขสมุจฺเฉทสงฺขาตํ สมุจฺเฉทมรณํ สงฺขารานํ ขณภงฺคสงฺขาตํ ขณิกมรณํ รุกฺโข มโต โลหํ มตนฺติอาทีสุ สมฺมุติมรณญฺจ น ตํ อิธ อธิปฺเปตํ ฯ ยมฺปิ เจตํ อธิปฺเปตํ ตํ กาลมรณํ อกาลมรณนฺติ ทุวิธํ โหติ ฯ ตตฺถ กาลมรณํ ปุญฺญกฺขเยน วา อายุกฺขเยน วา อุภยกฺขเยน วา โหติ อกาลมรณํ กมฺมุปจฺเฉทกกมฺมวเสน ฯ ตตฺถ ยํ วิชฺชมานายปิ อายุสนฺตานกปจฺจยสมฺปตฺติยา เกวลํ ปฏิสนฺธิชนกสฺส กมฺมสฺส วิปกฺกวิปากตฺตา ปน[๑] มรณํ โหติ อิทํ ปุญฺญกฺขเยน มรณํ นาม ฯ ยํ คติกาลาหาราทิสมฺปตฺติยา อภาเวน อชฺชตนกาลปุริสานํ วิย วสฺสสตมตฺตปริมาณสฺส อายุโน ขยวเสน มรณํ โหติ อิทํ อายุกฺขเยน มรณํ นาม ฯ ยมฺปน ทูสิมารกลาพุราชาทีนํ วิย ตํขณํเยว ฐานา จาวนสมตฺเถน กมฺมุนา

๑. ยุ. ปนสทฺโทยํ นตฺถิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อุปจฺฉินฺนสนฺตานานํ ปุริมกมฺมวเสน วา สตฺถหรณาทีหิ อุปกฺกเมหิ อุปจฺฉิชฺชมานสนฺตานานํ มรณํ โหติ อิทํ อกาลมรณํ นาม ฯ ตํ สพฺพมฺปิ วุตฺตปฺปกาเรน ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทเทน สงฺคหิตํ ฯ อิติ ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทสงฺขาตสฺส มรณสฺส สรณํ มรณสฺสติ ฯ

ตํ ภาเวตุกาเมน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน มรณํ ภวิสฺสติ ชีวิตินฺทฺริยํ อุปจฺฉิชฺชิสฺสตีติ วา มรณํ มรณนฺติ วา โยนิโส มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ ฯ อโยนิโส ปวตฺตยโต หิ อิฏฺฐชนมรณานุสฺสรเณ โสโก อุปฺปชฺชติ วิชาตมาตุยา ปิยปุตฺตมรณานุสฺสรเณ วิย อนิฏฺฐชนมรณานุสฺสรเณ ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชติ เวรีนํ เวริมรณานุสฺสรเณ วิย มชฺฌตฺตชนมรณานุสฺสรเณ สํเวโค น อุปฺปชฺชติ มตกเลวรทสฺสเน ฉวทาหกสฺส วิย อตฺตโน มรณานุสฺสรเณ สนฺตาโส อุปฺปชฺชติ อุกฺขิตฺตาสิกวธกํ ทิสฺวา ภีรุกชาติกสฺส วิย ฯ ตเทตํ สพฺพมฺปิ สติสํเวคญาณวิรหโต โหติ ฯ ตสฺมา ตตฺถ ตตฺถ หตมตสตฺเต โอโลเกตฺวา ทิฏฺฐปุพฺพสมฺปตฺตีนํ สตฺตานํ มตานํ มรณํ อาวชฺชิตฺวา สติญฺจ สํเวคญฺจ ญาณญฺจ โยเชตฺวา มรณํ ภวิสฺสตีติอาทินา นเยน มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ ฯ เอวํ ปวตฺเตนฺโต หิ โยนิโส ปวตฺเตติ อุปาเยน ปวตฺเตตีติ อตฺโถ ฯ เอวํ ปวตฺตยโตเยว หิ เอกจฺจสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ มรณารมฺมณา สติ สณฺฐาติ อุปจารปฺปตฺตเมว กมฺมฏฺฐานํ โหติ ฯ ยสฺส ปน เอตฺตาวตา น โหติ เตน วธกปจฺจุปฏฺฐานโต สมฺปตฺติวิปตฺติโต อุปสํหรณโต กายพหุสาธารณโต อายุทุพฺพลโต

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อนิมิตฺตโต อทฺธานปริจฺเฉทโต ขณปริตฺตโตติ อิเมหิ อฏฺฐหากาเรหิ มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

ตตฺถ วธกปจฺจุปฏฺฐานโตติ วธกสฺส วิย ปจฺจุปฏฺฐานโต ฯ ยถา หิ อิมสฺส สีสํ ฉินฺทิสฺสามีติ อสึ คเหตฺวา คีวาย หรายมาโน[๑] วธโก ปจฺจุปฏฺฐิโตว โหติ เอวํ มรณมฺปิ ปจฺจุปฏฺฐิต-เมวาติ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ กสฺมา ฯ สห ชาติยา อาคตโต ชีวิตหรณโต จ ฯ ยถา หิ อหิจฺฉตฺตกํ มกุลํ มตฺถเกน ปํสุํ คเหตฺวาว อุคฺคจฺฉติ เอวํ สตฺตา ชรามรณํ คเหตฺวาว นิพฺพตฺตนฺติ ฯ ตถา หิ เตสํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปาทานนฺตรสฺส ชรํ ปตฺวา ปพฺพตสิขรโต ปติตสิลา วิย ภิชฺชติ สทฺธึ สมฺปยุตฺตกฺขนฺเธหิ ฯ เอวํ ขณิกมรณํ ตาว สห ชาติยา อาคตํ ฯ ชาตสฺส ปน อวสฺสํ มรณโต อิธาธิปฺเปตํ มรณมฺปิ สห ชาติยา อาคตํ ฯ ตสฺมา เอส สตฺโต ชาตกาลโต ปฏฺฐาย ยถา นาม อุฏฺฐิโต สูริโย[๒] อตฺถาภิมุโข คจฺฉเตว คตคตฏฺฐานโต อีสกมฺปิ น นิวตฺตติ ยถา วา ปน กุนฺนที ปพฺพเตยฺยา สีฆโสตา หารหารินี สนฺทเตว วตฺตเตว อีสกมฺปิ น นิวตฺตติ เอวํ อีสกมฺปิ อนิวตฺตมาโน มรณาภิมุโขว ยาติ ฯ เตน วุตฺตํ

ยเมกรตฺตึ ปฐมํ คพฺเภ วสติ มาณโว
อพฺภุฏฺฐิโตว โส ยาติ ส คจฺฉํ น นิวตฺตตีติ[๓] ฯ

เอวํ คจฺฉโต จสฺส คิมฺหาภิตตฺตานํ กุนฺนทีนํ ขโย วิย ปาโต

๑. ยุ. จารยมาโน ฯ ๒. สุริโยติ ภเวยฺย ฯ เอวมุปริปิ ฯ ๓. ขุ.ชา. วีสติ. ๒๗/๔๖๙ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อาโปรสานุคตพนฺธนานํ ทุมปฺผลานํ ปตนํ วิย มุคฺคราภิตาลิตานํ มตฺติกภาชนานํ เภโท สูริยรสฺมีหิ สมฺผุฏฺฐานํ อุสฺสาวพินฺทูนํ วิทฺธํสนํ วิย จ มรณเมว อาสนฺนํ โหติ ฯ เตนาห

อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ
อายุ ขียติ มจฺจานํ กุนฺนทีนํว โอทกํ[๑]
ผลานมิว ปกฺกานํ ปาโต ปตนโต ภยํ
เอวํ ชาตาน มจฺจานํ นิจฺจํ มรณโต ภยํ[๒]
ยถา หิ กุมฺภการสฺส กตํ มตฺติกภาชนํ
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ ยํ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ
สพฺพํ เภทปริยนฺตํ เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ[๓]
อุสฺสาโวว ติณคฺคมฺหิ สูริยุคฺคมนํ ปติ
เอวมายุ มนุสฺสานํ มา มํ อมฺม นิวารยาติ[๔]ฯ

เอวํ อุกฺขิตฺตาสิโก วธโก วิย สห ชาติยา อาคตํ ฯ ตมฺปเนตํ มรณํ คีวาย อสึ หรายมาโน โส วธโก วิย ชีวิตํ หรติเยว นาหริตฺวา นิวตฺเตติ ฯ ตสฺมา สห ชาติยา อาคตโต ชีวิตหรณโต จ อุกฺขิตฺตาสิโก วธโก วิย มรณมฺปิ ปจฺจุปฏฺฐิตเมว โหตีติ ฯ เอวํ วธกปจฺจุปฏฺฐานโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

สมฺปตฺติวิปตฺติโตติ ฯ อิธ สมฺปตฺติ นาม ตาวเทว โสภติ ยาว นํ วิปตฺติ นาภิภวติ น จ สา สมฺปตฺติ นาม อตฺถิ

๑. สํ. ส. ๑๕/๑๕๙ ฯ ๒. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๗ ฯ ๓. ที. มหา. ๑๐/๑๔๑ ฯ
๔. ขุ. ชา. เอกาทส. ๒๗/๓๑๖ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ยา วิปตฺตึ อติกฺกมฺม ติฏฺเฐยฺย ฯ ตถา หิ

สกลํ เมทนึ ภุตฺวา ทตฺวา โกฏิสตํ[๑] สุขี
อฑฺฒามลกมตฺตสฺส อนฺเต อิสฺสริกํ คโต
เตเนว เทหพนฺเธน ปุญฺญมฺหิ ขยมาคเต
มรณาภิมุโข โสปิ อโสโก โสกมาคโตติ ฯ

อปิจ สพฺพมฺปิ อาโรคฺยํ พฺยาธิปริโยสานํ สพฺพํ โยพฺพนํ ชราปริโยสานํ สพฺพํ ชีวิตํ มรณปริโยสานํ สพฺโพเยว โลกสนฺนิวาโส ชาติยา อนุคโต ชราย อนุสโฏ พฺยาธินา อภิภูโต มรเณน อพฺภาหโต ฯ เตนาห

ยถาปิ เสลา วิปุลา นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุํ นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสา
เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อธิวตฺตนฺติ ปาณิโน
ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส
น กิญฺจิ ปริวชฺเชติ สพฺพเมวาภิมทฺทติ
น ตตฺถ หตฺถีนํ ภูมิ น รถานํ น ปตฺติยา
น จาปิ มนฺตยุทฺเธน สกฺกา เชตุํ ธเนน วาติ[๒] ฯ

เอวํ ชีวิตสมฺปตฺติยา มรณวิปตฺติ ปริโยสานํ[๓] ฯ ตํ ววฏฺฐเปนฺเตน สมฺปตฺติวิปตฺติโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

อุปสํหรณโตติ ปเรหิ สทฺธึ อตฺตโน อุปสํหรณโต ฯ ตตฺถ

๑. ยุ. อิสฺสริตํ ฯ ๒. สํ. ส. ๑๕/๑๔๐ ฯ ๓. สี. ม. ยุ. มรณวิปตฺติปริโยสานตํ ววตฺถเปนฺเตน ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สตฺตหากาเรหิ อุปสํหรณโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ยสมหตฺตโต ปุญฺญมหตฺตโต ถามมหตฺตโต อิทฺธิมหตฺตโต ปญฺญามหตฺตโต ปจฺเจกพุทฺธโต สมฺมาสมฺพุทฺธโตติ ฯ

กถํ ฯ อิทํ มรณํ นาม มหายสานํ มหาปริวารานํ สมฺปนฺน-ธนวาหนานํ มหาสมฺมตมนฺธาตุมหาสุทสฺสนทฬฺหเนมิปฺปภูตีนมฺปิ[๑] อุปริ นิราสงฺกเมว ปติตํ กิมงฺคํ ปน มยฺหํ อุปริ น ปติสฺสติ ฯ

มหายสา ราชวรา มหาสมฺมตอาทโย
เตปิ มจฺจุวสํ ปตฺตา มาทิเสสุ กถาว กาติ ฯ

เอวํ ตาว ยสมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

กถํ ปุญฺญมหตฺตโต ฯ

โชติโย[๒] ชฏิโล อุคฺโค เมณฺฑโก อถ ปุณฺณโก
เอเต จญฺเญ จ เย โลเก มหาปุญฺญาติ วิสฺสุตา
สพฺเพ มรณมาปนฺนา มาทิเสสุ กถาว กาติ ฯ

เอวํ ปุญฺญมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

กถํ ถามมหตฺตโต ฯ

วาสุเทโว พลเทโว ภีมเสโน ยุธิฏฺฐิโล
หนุโรปิ มหามลฺโล อนฺตกสฺส วสํ คโต[๔]
เอวํ ถามพลูเปตา อิติ โลกมฺหิ วิสฺสุตา
เอเตปิ มรณมาปนฺนา มาทิเสสุ กถาว กาติ ฯ

เอวํ ถามมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

๑. ยุ....ทฬฺหเนมินิมิปฺปภูตีนมฺปิ ฯ ๒. โชติโก ฯ ๓. ม. จานุโร โย มหามลฺโล ฯ สี. ยุ. จานุโร ปิยทามลฺโล ฯ ๔. สี. ม. ยุ. คตา ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

กถํ อิทฺธิมหตฺตโต ฯ

ปาทงฺคุฏฺฐกมตฺเตน เวชยนฺตํ อกมฺปยิ
โย นามิทฺธิมตํ เสฏฺโฐ ทุติโย อคฺคสาวโก
โสปิ มจฺจุมุขํ โฆรํ มิโค สีหมุขํ วิย
ปวิฏฺโฐ สห อิทฺธีหิ มาทิเสสุ กถาว กาติ ฯ

เอวํ อิทฺธิมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

กถํ ปญฺญามหตฺตโต ฯ

โลกนาถํ ฐเปตฺวาน เย จญฺเญ อตฺถิ ปาณิโน
ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส กลนฺนาคฺฆนฺติ โสฬสึ
เอวํ นาม มหาปญฺโญ ปฐโม อคฺคสาวโก
มรณสฺส วสมฺปตฺโต มาทิเสสุ กถาว กาติ ฯ

เอวํ ปญฺญามหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

กถํ ปจฺเจกพุทฺธโต ฯ เยปิ เต อตฺตโน ญาณวิริยพเลน สพฺพกิเลสสตฺตุนิมฺมถนํ กตฺวา ปจฺเจกสมฺโพธึ ปตฺวา ขคฺควิสาณกปฺปา สยมฺภุโน เตปิ มรณโต น มุตฺตา กุโต ปนาหํ มุจฺจิสฺสามีติ ฯ

ตํ ตํ นิมิตฺตมาคมฺม วีมํสนฺตา มเหสิโน
สยมฺภู ญาณเตเชน เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ
เอกจริย นิวาเสน ขคฺคสิงฺคสมูปมา
เตปิ นาติคตา มจฺจุํ มาทิเสสุ กถาว กาติ ฯ

เอวํ ปจฺเจกพุทฺธโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

กถํ สมฺมาสมฺพุทฺธโต ฯ โยปิ โส ภควา อสีติอนุพฺยญฺชน-ปฏิมณฺฑิตทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขณวิจิตฺตรูปกาโย สพฺพาการปริสุทฺธ-สีลกฺขนฺธาทิคุณรตนสมิทฺธธมฺมกาโย ยสมหตฺตปุญฺญมหตฺต ถาม-มหตฺต อิทฺธิมหตฺต ปญฺญามหตฺตานํ ปารํ คโต อสโม อสมสโม อปฺปฏิโม อปฺปฏิปุคฺคโล อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โสปิ สลิลวุฏฺฐิ-นิปาเตน มหาอคฺคิกฺขนฺโธ วิย มรณวุฏฺฐินิปาเตน ฐานโส วูปสนฺโต ฯ

เอวํ มหานุภาวสฺส ยนฺนาเมตํ มเหสิโน
น ภเยน น ลชฺชาย มรณวสมาคตํ[๑]
นีลชฺชํ[๒] วีตสารชฺชํ สพฺพสตฺตาภิมทฺทนํ
ตยิทํ มาทิสํ สตฺตํ กถํ นาภิภวิสฺสตีติ ฯ

เอวํ สมฺมาสมฺพุทฺธโต อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

ตสฺเสวํ ยสมหตฺตาทิสมฺปนฺเนหิ ปเรหิ สทฺธึ มรณสามญฺญ-ตาย อตฺตานํ อุปสํหริตฺวา เตสํ วิย สตฺตวิเสสานํ มยฺหมฺปิ มรณํ ภวิสฺสตีติ อนุสฺสรโต อุปจารปฺปตฺตํ กมฺมฏฺฐานํ โหตีติ ฯ เอวํ อุปสํหรณโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

กายพหุสาธารณโตติ ฯ อยํ กาโย พหุสาธารโณ อสีติยา ตาว กิมิกุลานํ สาธารโณ ฯ ตตฺถ ฉวินิสฺสิตา ปาณา ฉวึ ขาทนฺติ จมฺม-นิสฺสิตา จมฺมํ ขาทนฺติ มํสนิสฺสิตา มํสํ ขาทนฺติ นฺหารุนิสฺสิตา นฺหารุํ ขาทนฺติ อฏฺฐินิสฺสิตา อฏฺฐึ ขาทนฺติ มิญฺชนิสฺสิตา มิญฺชํ ขาทนฺติ ตตฺเถว ชายนฺติ ชิยฺยนฺติ มิยฺยนฺติ อุจฺจารปสฺสาวํ กโรนฺติ ฯ กาโย จ

๑. มรณํ วสมาคตนฺติปิ ทิสฺสติ ฯ ๒. นิลฺลชฺชนฺติปิ ทิสฺสติ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เนสํ ปสูติฆรญฺเจว คิลานสาลา จ สุสานญฺจ วจฺจกุฏิ จ ปสฺสาว-
โทณิกา จ ฯ สฺวายํ เตสมฺปิ กิมีนํ ปโกเปน มรณํ นิคจฺฉติเยว ฯ
ยถา จ อสีติยา กิมิกุลานํ เอวํ อชฺฌตฺติกานํเยว อเนกสตานํ
โรคานํ พาหิรานญฺจ อหิวิจฺฉิกาทีนํ มรณสฺส ปจฺจยานํ สาธารโณ ฯ
ยถา หิ จาตุมฺมหาปเถ ฐปิเต ลกฺขมฺหิ สพฺพทิสาหิ อาคตา
สรสตฺติ โตมร ปาสาณาทโย นิปตนฺติ เอวํ กาเยปิ สพฺพุปทฺทวา
นิปตนฺติ ฯ สฺวายํ เตสมฺปิ อุปทฺทวานํ นิปาเตน มรณํ นิคจฺฉติเยว ฯ
เตนาห ภควา อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทิวเส นิกฺขนฺเต รตฺติยา
ปฏิหิตาย อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ พหุกา โข เม ปจฺจยา มรณสฺส
อหิ วา มํ ฑํเสยฺย วิจฺฉิกา วา มํ ฑํเสยฺย สตปที วา มํ
ฑํเสยฺย เตน เม อสฺส กาลกิริยา โส มมสฺส อนฺตราโย
อุปกฺขลิตฺวา วา ปปเตยฺยํ ภตฺตํ วา เม ภุตฺตํ พฺยาปชฺเชยฺย
ปิตฺตํ วา เม กุปฺเปยฺย เสมฺหํ วา เม กุปฺเปยฺย สตฺถกา
วา เม วาตา กุปฺเปยฺยุํ เตน เม อสฺส กาลกิริยา โส มมสฺส
อนฺตราโยติ[๑] ฯ เอวํ กายพหุสาธารณโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

อายุทุพฺพลโตติ ฯ อายุ นาเมตํ อพลํ ทุพฺพลํ ฯ ตถา หิ สตฺตานํ
ชีวิตํ อสฺสาสปสฺสาสุปนิพทฺธญฺเจว อิริยาปถุปนิพทฺธญฺจ สีตุณฺหุป-
นิพทฺธญฺจ มหาภูตุปนิพทฺธญฺจ อาหารุปนิพทฺธญฺจ ฯ ตเทตํ อสฺสาส-
ปสฺสาสานํ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว ปวตฺตติ พหิ นิกฺขนฺตนาสิกวาเต
ปน อนฺโต อปวิสนฺเต ปวิฏฺเฐ วา อนิกฺขมนฺเต มโต นาม โหติ ฯ

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๔/๓๓๑ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

จตุนฺนํ อิริยาปถานมฺปิ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว ปวตฺตติ อญฺญ-ตรญฺญตรสฺส ปน อธิมตฺตตาย อายุสงฺขารา อุปจฺฉิชฺชนฺติ ฯ สีตุณฺหานมฺปิ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว ปวตฺตติ อติสีเตน ปน อติ-อุณฺเหน วา อภิภูตสฺส วิปชฺชติ ฯ มหาภูตานมฺปิ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว ปวตฺตติ ปถวีธาตุยา ปน อาโปธาตุอาทีนํ วา อญฺญตรปฺปโกเปน พลสมฺปนฺโนปิ ปุคฺคโล ปตฺถทฺธกาโย วา อติสาราทิวเสน กิลินฺนปูติกาโย วา มหาทาหปเรโต วา สญฺฉิชฺชมานสนฺธิพนฺธโน วา หุตฺวา ชีวิตกฺขยํ ปาปุณาติ ฯ กวฬิงฺการาหารมฺปิ ยุตฺตกาเล ลภนฺตสฺเสว ชีวิตํ ปวตฺตติ อาหารํ อลภมานสฺส ปน ปริกฺขยํ คจฺฉตีติ ฯ เอวํ อายุทุพฺพลโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

อนิมิตฺตโตติ อววฏฺฐานโต ปริจฺเฉทาภาวโตติ อตฺโถ ฯ สตฺตานญฺหิ

ชีวิตํ พฺยาธิ กาโล จ เทหนิกฺเขปนํ คติ
ปญฺเจเต ชีวโลกสฺมึ อนิมิตฺตา น นายเร ฯ

ตตฺถ ชีวิตํ นาม เอตฺตกเมว ชีวิตพฺพํ น อิโต ปรนฺติ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺตํ ฯ กลลกาเลปิ หิ สตฺตา มรนฺติ อมฺพุท[1] เปสิ ฆน มาสิก เทฺวมาส ติมาส จตุมาส ปญฺจมาส ทสมาส กาเลปิ กุจฺฉิโต นิกฺขนฺตสมเยปิ ตโต ปรํ วสฺสสตสฺส อนฺโตปิ พหิปิ มรนฺติเยว ฯ พฺยาธิปิ อิมินาว พฺยาธินา สตฺตา มรนฺติ น อญฺเญนาติ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺโต ฯ จกฺขุโรเคนปิ หิ สตฺตา

๑. อพฺพุท...อิติปิ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

มรนฺติ โสตโรคาทีนํ อญฺญตเรนาปิ ฯ กาโลปิ อิมสฺมึเยว กาเล มริตพฺพํ น อญฺญสฺมินฺติ เอวํ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺโต ฯ ปุพฺพณฺเหปิ หิ สตฺตา มรนฺติ มชฺฌนฺติกาทีนํ อญฺญตรสฺมิมฺปิ ฯ เทหนิกฺเขปนมฺปิ อิเธว มิยฺยมานานํ เทเหน ปติตพฺพํ น อญฺญตฺราติ เอวํ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺตํ ฯ อนฺโตคาเม ชาตานญฺหิ พหิคาเมปิ อตฺตภาโว ปตติ พหิคาเมปิ ชาตานํ อนฺโตคาเม ฯ ตถา ถลชานํ วา ชเล ชลชานํ วา ถเลติ อเนกปฺปการโต วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ คติปิ อิโต จุเตน อิธ นิพฺพตฺติตพฺพนฺติ เอวํ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺตา ฯ เทวโลกโต หิ จุตา มนุสฺเสสุปิ นิพฺพตฺตนฺติ มนุสฺสโลกโต จุตา เทวโลกาทีนมฺปิ ยตฺถ กตฺถจิ นิพฺพตฺตนฺตีติ เอวํ ยนฺเต ยุตฺตโคโณ วิย คติปญฺจเก โลโก สมฺปริวตฺตตีติ ฯ เอวํ อนิมิตฺตโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

อทฺธานปริจฺเฉทโตติ ฯ มนุสฺสานํ ชีวิตสฺส นาม เอตรหิ ปริตฺโต อทฺธา โย จิรํ ชีวติ โส วสฺสสตํ อปฺปํ วา ภิยฺโย ฯ เตนาห ภควา อปฺปมิทํ ภิกฺขเว มนุสฺสานํ อายุ คมนีโย สมฺปราโย กตฺตพฺพํ กุสลํ จริตพฺพํ พฺรหฺมจริยํ นตฺถิ ชาตสฺส อมรณํ โย ภิกฺขเว จิรํ ชีวติ โส วสฺสสตํ อปฺปํ วา ภิยฺโยติ

อปฺปมายุ มนุสฺสานํ หีเฬยฺย นํ สุโปริโส
จเรยฺยาทิตฺตสีโสว นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโมติ[๑] ฯ

อปรมฺปิ อาห ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว อรโก นาม สตฺถา อโหสีติ[๒] ฯ

๑. สํ. ส. ๑๕/๑๕๘. ขุ. มหา. ๒๙/๕๑ ฯ ๒. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๓๘ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สพฺพมฺปิ สตฺตหิ อุปมาหิ อลงฺกตสุตฺตํ วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ อปรมฺปิ อาห โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ อโห วตาหํ รตฺตินฺทิวํ ชีเวยฺยํ ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ อโห วตาหํ ทิวสํ ชีเวยฺยํ ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ ยทนฺตรํ เอกํ ปิณฺฑปาตํ ภุญฺชามิ ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ ยทนฺตรํ จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป สงฺขาทิตฺวา อชฺโฌหรามิ ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู ปมตฺตา วิหรนฺติ ทนฺธํ มรณสฺสตึ ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยาย โย จ ขฺวายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ ยทนฺตรํ เอกํ อาโลปํ สงฺขาทิตฺวา อชฺโฌหรามิ ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ ยทนฺตรํ อสฺสสิตฺวา วา ปสฺสสามิ ปสฺสสิตฺวา วา อสฺสสามิ ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู อปฺปมตฺตา วิหรนฺติ ติกฺขํ มรณสฺสตึ ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยายาติ[๑] ฯ เอวํ จตุปญฺจาโลปสงฺขาทนมตฺตํ อวิสฺสาสิโย ปริตฺโต

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๔/๓๒๙ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ชีวิตสฺส อทฺธาติ ฯ เอวํ อทฺธานปริจฺเฉทโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

ขณปริตฺตโตติ ฯ ปรมตฺถโต หิ อติปริตฺโต สตฺตานํ ชีวิตกฺขโณ เอกจิตฺตปฺปวตฺติมตฺโตเยว ฯ ยถา นาม รถจกฺกํ ปวตฺตมานมฺปิ เอเกเนว เนมิปฺปเทเสน ปวตฺตติ ติฏฺฐมานมฺปิ เอเกเนว ติฏฺฐติ เอวเมว เอกจิตฺตกฺขณิกํ สตฺตานํ ชีวิตํ ตสฺมึ จิตฺเต นิรุทฺธมตฺเต สตฺโต นิรุทฺโธติ วุจฺจติ ฯ ยถาห ฯ อตีเต จิตฺตกฺขเณ ชีวิตฺถ น ชีวติ น ชีวิสฺสติ อนาคเต จิตฺตกฺขเณ น ชีวิตฺถ น ชีวติ ชีวิสฺสติ ปจฺจุปฺปนฺเน จิตฺตกฺขเณ น ชีวิตฺถ ชีวติ น ชีวิสฺสติ

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ขโณ
เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพปิ สทิสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิยา
อนิพฺพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺคมโต โลโก ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยาติ[๑] ฯ

เอวํ ขณปริตฺตโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ

อิติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ อาการานํ อญฺญตรญฺญตเรน อนุสฺสรโตปิ ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน จิตฺตํ อาเสวนํ ลภติ มรณารมฺมณา สติ สนฺติฏฺฐติ นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ ฌานงฺคานิ ปาตุภวนฺติ ฯ สภาวธมฺมตฺตา ปน สํเวชนียตฺตา จ อารมฺมณสฺส อปฺปนํ อปฺปตฺวา อุปจารปฺปตฺตเมว ฌานํ โหติ ฯ โลกุตฺตรชฺฌานมฺปน

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๔๘ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ทุติยจตุตฺถานิ จ อารุปฺปชฺฌานานิ สภาวธมฺเมปิ ภาวนาวิเสเสน อปฺปนํ ปาปุณนฺติ ฯ วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสน หิ โลกุตฺตรํ อปฺปนํ ปาปุณาติ ฯ อารมฺมณาติกฺกมภาวนาวเสน อารุปฺปํ ฯ อปฺปนาปตฺตสฺเสว หิ ฌานสฺส อารมฺมณสมติกฺกมนมตฺตํ ตตฺถ โหติ ฯ อิธ ปน ตทุภยมฺปิ นตฺถิ ตสฺมา อุปจารปฺปตฺตเมว ฌานํ โหติ ฯ ตเทตํ มรณสฺสติพเลน อุปฺปนฺนตฺตา มรณสฺสติจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ ฯ อิมญฺจ ปน มรณสฺสติมนุยุตฺโต ภิกฺขุ สตตํ อปฺปมตฺโต โหติ สพฺพภเวสุ อนภิรติสญฺญํ ปฏิลภติ ชีวิตนิกนฺตึ ชหติ ปาปครหี โหติ อสนฺนิธิพหุโล ปริกฺขาเรสุ วิคตมลมจฺเฉโร ฯ อนิจฺจสญฺญาปิสฺส ปริจยํ คจฺฉติ ฯ ตทนุสาเรเนว จ ทุกฺขสญฺญา อนตฺตสญฺญา จ อุปฏฺฐาติ ฯ ยถา อภาวิตมรณา สตฺตา สหสา วาฬมิค ยกฺข สปฺป โจร วธกาภิภูตา วิย มรณสมเย ภยํ สนฺตาสํ สมฺโมหมาปชฺชนฺติ เอวํ อนาปชฺชิตฺวา อภโย อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ ฯ สเจ ทิฏฺเฐว ธมฺเม อมตํ นาราเธติ กายสฺส เภทา สุคติปรายโน โหติ ฯ

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ กยิราถ สุเมธโส
เอวํ มหานุภาวาย มรณสฺสติยา สทาติ ฯ
อิทํ มรณานุสฺสติยํ วิตฺถารกถามุขํ ฯ

อิทานิ ยนฺตํ อญฺญตฺร พุทฺธุปฺปาทา นปฺปวตฺตปุพฺพํ สพฺพ-ติตฺถิยานํ อวิสยีภูตํ เตสุ เตสุ สุตฺตนฺเตสุ เอกธมฺโม ภิกฺขเว ภาวิโต พหุลีกโต มหโต สํเวคาย สํวตฺตติ มหโต อตฺถาย

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

สํวตฺตติ มหโต โยคกฺเขมาย สํวตฺตติ มหโต สติสมฺปชญฺญาย สํวตฺตติ ญาณทสฺสนปฏิลาภาย สํวตฺตติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราย สํวตฺตติ วิชฺชาวิมุตฺติผลสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตติ กตโม เอกธมฺโม กายคตาสติ อมตนฺเต ภิกฺขเว ปริภุญฺชนฺติ เย กายคตาสตึ ปริภุญฺชนฺติ อมตนฺเต ภิกฺขเว น ปริภุญฺชนฺติ เย กายคตาสตึ น ปริภุญฺชนฺติ อมตนฺเตสํ ภิกฺขเว ปริภุตฺตํ อปริภุตฺตํ ปริหีนํ อปริหีนํ วิรทฺธํ อารทฺธํ เยสํ กายคตาสติ อารทฺธาติ[๑] เอวํ ภควตา อเนเกหิ อากาเรหิ ปสํสิตฺวา กถํ ภาวิตา จ ภิกฺขเว กายคตาสติ กถํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วาติอาทินา[๒] นเยน อานาปานปพฺพํ อิริยาปถปพฺพํ จตุสมฺปชญฺญปพฺพํ ปฏิกูลมนสิการปพฺพํ ธาตุมนสิการ-ปพฺพํ นว สิวฏฺฐิกปพฺพานีติ[๓] อิเมสํ จุทฺทสนฺนํ ปพฺพานํ วเสน กายคตาสติกมฺมฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐํ ตสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต ฯ

ตตฺถ ยสฺมา อิริยาปถปพฺพํ จตุสมฺปชญฺญปพฺพํ ธาตุมนสิการ-ปพฺพนฺติ อิมานิ ตีณิ วิปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ นว สิวฏฺฐิก-ปพฺพานิ วิปสฺสนาญาเณสฺเยว อาทีนวานุปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ ยาปิ เจตฺถ อุทฺธุมาตกาทีสุ สมาธิภาวนา อิชฺเฌยฺย สา อสุภนิทฺเทเส ปกาสิตาเยว ฯ อานาปานปพฺพํ ปน ปฏิกูลมนสิการปพฺพญฺจ อิมาเนเวตฺถ เทฺว สมาธิวเสน วุตฺตานิ ฯ เตสุ อานาปานปพฺพํ อานาปานสฺสติวเสน วิสุํ กมฺมฏฺฐานํเยว ฯ ยมฺปเนตํ ปุน จปริ

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๕๘ ฯ ๒. ม. อุ. ๑๔/๒๐๔ ฯ ๓. สีวถิกา...อิติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺตํ ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ[๑] เอวํ มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชน สงฺคเหตฺวา ปฏิกูลมนสิการวเสน เทสิตํ ทฺวตฺตึสาการกมฺมฏฺฐานํ อิทมิธ กายคตาสตีติ อธิปฺเปตํ ฯ

ตตฺรายํ ปาลิวณฺณนาปุพฺพงฺคโม ภาวนานิทฺเทโส ฯ อิมเมว กายนฺติ อิมํ จาตุมฺมหาภูติกํ ปูติกายํ ฯ อุทฺธํ ปาทตลาติ ปาทตลโต อุปริ ฯ อโธ เกสมตฺถกาติ เกสคฺคโต เหฏฺฐา ฯ ตจปริยนฺตนฺติ ติริยํ ตจปริจฺฉินฺนํ ฯ ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขตีติ นานปฺปการเกสาทิอสุจิปูริโต อยํ กาโยติ ปสฺสติ กถํ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ฯเปฯ มุตฺตนฺติ ฯ ตตฺถ อตฺถีติ สํวิชฺชนฺติ ฯ อิมสฺมินฺติ ยวายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺโต ปูโร นานปฺปการสฺส อสุจิโนติ วุจฺจติ ตสฺมึ ฯ กาเยติ สรีเร ฯ สรีรํ หิ อสุจิสญฺจยโต กุจฺฉิตานํ เกสาทีนญฺเจว จกฺขุโรคาทีนญฺจ โรคสตานํ อายภูตโต กาโยติ วุจฺจติ ฯ เกสา โลมาติ เอเต เกสาทโย ทฺวตฺตึสาการา ฯ ตตฺถ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย โลมาติ เอวํ สมฺพนฺโธ

๑. ที. มหา.๑๐/๓๒๘ ฯ ๒. ยุ. ปริโตติ ทิสฺสติ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เวทิตพฺโพ ฯ อิมสฺมึ หิ ปาทตลา ปฏฺฐาย อุปริ เกสมตฺถกา ปฏฺฐาย เหฏฺฐา ตจโต ปฏฺฐาย ปริยนฺตโตติ[๑] เอตฺตเก พฺยามมตฺเต กเลวเร สพฺพาการเรนปิ วิจินนฺโต น โกจิ กิญฺจิ มุตฺตํ วา มณึ วา เวฬุริยํ วา อครรุ วา กุงฺกุมํ วา กปฺปุรํ วา วาสจุณฺณาทึ วา อณุมตฺตมฺปิ สุจิภาวํ ปสฺสติ อถโข ปรมทุคฺคนฺธเชคุจฺฉํ อสฺสิรีกทสฺสนํ นานปฺปการํ เกสโลมาทิเภทํ อสุจึเยว ปสฺสติ ฯ เตน วุตฺตํ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา ฯเปฯ มุตฺตนฺติ ฯ อยเมตฺถ ปทสมฺพนฺธโต วณฺณนา ฯ

อิมมฺปน กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน วุตฺตปฺปการํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา อิทํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตพฺพํ ฯ เตนาปิสฺส กมฺมฏฺฐานํ กเถนฺเตน สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ ทสธา จ มนสิการโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ ฯ ตตฺถ วจสา มนสา วณฺณโต สณฺฐานโต ทิสโต โอกาสโต ปริจฺเฉทโตติ เอวํ สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ ฯ

อิมสฺมึ หิ ปฏิกูลมนสิการกมฺมฏฺฐาเน โยปิ ติปิฏโก โหติ เตนาปิ มนสิการกาเล ปฐมํ วาจาย สชฺฌาโย กาตพฺโพ ฯ เอกจฺจสฺส หิ สชฺฌายํ กโรนฺตสฺเสว กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหติ มลยวาสิมหาเทวตฺเถรสฺส สนฺติเก อุคฺคหิตกมฺมฏฺฐานานํ ทฺวินฺนํ เถรานํ วิย ฯ เถโร กิร เตหิ กมฺมฏฺฐานํ ยาจิโต จตฺตาโร มาเส อิมํเยว สชฺฌายํ กโรถาติ ทฺวตฺตึสากาเร ปาลึ[๒] อทาสิ ฯ เต หิ กิญฺจาปิ

๑. ยุ. ปริโตติ ทิสฺสติ ฯ ๒. ยุ. ทฺวตฺตึสาการปาลึ ฯ

เตสํ เทฺว ตโย นิกายา ปคุณา ปทกฺขิณคฺคาหิตาย ปน จตฺตาโร มาเส ทฺวตฺตึสากาเร สชฺฌายนฺตาว โสตาปนฺนา อเหสุํ ฯ ตสฺมา กมฺมฏฺฐานํ กเถนฺเตน อาจริเยน อนฺเตวาสิโก วตฺตพฺโพ ปฐมํ ตาว วาจาย สชฺฌายํ กโรหีติ ฯ กโรนฺเตน จ ตจปญฺจกาทีนิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนุโลมปฏิโลมวเสน สชฺฌาโย กาตพฺโพ ฯ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจติ หิ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ ฯ ตทนนฺตรํ วกฺกปญฺจเก มํสํ นฺหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ ฯ ตโต ปปฺผาสปญฺจเก หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ ฯ ตโต มตฺถลุงฺคปญฺจเก อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ ฯ ตโต เมทจฺฉกฺเก ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโทติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เกสาติ วตฺตพฺพํ ฯ ตโต มุตฺตจฺฉกฺเก อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆาณิกา เขโฬ วสา อสฺสุ เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ ฯ เอวํ กาลสตํ กาลสหสฺสํ กาลสตสหสฺสมฺปิ วาจาย สชฺฌาโย กาตพฺโพ ฯ วจสา สชฺฌาเยน หิ กมฺมฏฺฐานตนฺติ ปคุณา โหติ น อิโต จิโต จ จิตฺตํ วิธาวติ โกฏฺฐาสา ปากฏา โหนฺติ หตฺถสงฺขลิกา วิย วติปาทปนฺติ วิย จ ขายนฺติ ฯ

ยถา ปน วจสา ตเถว มนสาปิ สชฺฌาโย กาตพฺโพ ฯ วจสา สชฺฌาโย หิ มนสา สชฺฌายสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ มนสา สชฺฌาโย ลกฺขณปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ

วณฺณโตติ เกสาทีนํ วณฺโณ ววฏฺฐเปตพฺโพ ฯ

สณฺฐานโตติ เตสํเยว สณฺฐานํ ววฏฺฐเปตพฺพํ ฯ

ทิสโตติ อิมสฺมึ หิ สรีเร นาภิโต อุทฺธํ อุปริมทิสา อโธ เหฏฺฐิมทิสา ตสฺมา อยํ โกฏฺฐาโส อิมิสฺสา นาม ทิสายาติ ทิสา ววฏฺฐเปตพฺพา ฯ

โอกาสโตติ อยํ โกฏฺฐาโส อิมสฺมึ นาม โอกาเส ปติฏฺฐิโตติ เอวํ ตสฺส ตสฺส โอกาโส ววฏฺฐเปตพฺโพ ฯ

ปริจฺเฉทโตติ สภาคปริจฺเฉโท วิสภาคปริจฺเฉโทติ เทฺว

วิสุทฺธิมคฺเค

ปริจฺเฉทา ฯ ตตฺถ อยํ โกฏฺฐาโส เหฏฺฐา จ อุปริ จ ติริยญฺจ อิมินา นาม ปริจฺฉินฺโนติ เอวํ สภาคปริจฺเฉโท เวทิตพฺโพ ฯ เกสา น โลมา โลมาปิ น เกสาติ เอวํ อมิสฺสกตาวเสน วิสภาคปริจฺเฉโท เวทิตพฺโพ ฯ

เอวํ สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ อาจิกฺขนฺเตน ปน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ อสุกสฺมึ สุตฺเต ปฏิกูลวเสเนว กถิตํ อสุกสฺมึ ธาตุวเสนาติ ญตฺวา อาจิกฺขิตพฺพํ ฯ อิทํ หิ มหาสติปฏฺฐาเน ปฏิกูลวเสเนว กถิตํ มหาหตฺถิปโทปมมหาราหุโลวาทธาตุวิภงฺเคสุ ธาตุวเสน กถิตํ ฯ กายคตาสติสุตฺเต ปน ยสฺส วณฺณโต อุปฏฺฐาติ ตํ สนฺธาย จตฺตาริ ฌานานิ วิภตฺตานิ ฯ ตตฺถ ธาตุวเสน กถิตํ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานํ โหติ ปฏิกูลวเสน กถิตํ สมถกมฺมฏฺฐานํ ตเทตํ อิธ สมถกมฺมฏฺฐานเมวาติ ฯ เอวํ สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ ฯ

อนุปุพฺพโต นาติสีฆโต นาติสณิกโต วิกฺเขปปฏิพาหนโต ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโต อนุปุพฺพมุญฺจนโต อปฺปนาโต ตโย จ สุตฺตนฺตาติ เอวํ ทสธา มนสิการโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ ฯ

ตตฺถ อนุปุพฺพโตติ อิทํ หิ สชฺฌายกรณโต ปฏฺฐาย อนุปฏิปาฏิยา มนสิกาตพฺพํ น เอกนฺตริกาย ฯ เอกนฺตริกาย หิ มนสิกโรนฺโต ยถา นาม อกุสโล ปุริโส ทฺวตฺตึสปทํ นิสฺเสณึ เอกนฺตริกาย อาโรหนฺโต กิลนฺตกาโย ปตติ น อาโรหนํ สมฺปาเทติ เอวเมว ภาวนาสมฺปตฺติวเสน อธิคนฺตพฺพสฺส อสฺสาทสฺส อนธิคมา

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

กิลนฺตจิตฺโต ปตติ น ภาวนํ สมฺปาเทติ ฯ

อนุปุพฺพโต มนสิกโรนฺเตนาปิ จ นาติสีฆโต มนสิกาตพฺพํ ฯ อติสีฆโต มนสิกโรโต หิ ยถา นาม ติโยชนมคฺคํ ปฏิปชฺชิตฺวา โอกฺกมนวิสชฺชนํ อสลฺลกฺเขตฺวา สีฆเมน ชเวน สตฺตกฺขตฺตุมฺปิ คมนาคมนํ กโรโต ปุริสสฺส กิญฺจาปิ อทฺธานํ ปริกฺขยํ คจฺฉติ อถโข ปุจฺฉิตฺวาว คนฺตพฺพํ โหติ เอวเมว เกวลํ กิญฺจาปิ กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ ปาปุณาติ อวิภูตํ ปน โหติ น วิเสสํ อาวหติ ตสฺมา นาติสีฆโต มนสิกาตพฺพํ ฯ

ยถา จ นาติสีฆโต เอวํ นาติสณิกโตปิ ฯ อติสณิกโต มนสิกโรโต หิ ยถา นาม ตทเหว ติโยชนมคฺคํ คนฺตุกามสฺส ปุริสสฺส อนฺตรามคฺเค รุกฺขปพฺพตตฬากาทีสุ วิลมฺพมานสฺส มคฺโค ปริกฺขยํ น คจฺฉติ ทฺวีหตีเหน ปริโยสาเปตพฺโพ โหติ เอวเมว กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ น คจฺฉติ วิเสสาธิคมสฺส ปจฺจโย น โหติ ฯ

วิกฺเขปปฏิพาหนโตติ กมฺมฏฺฐานํ วิสชฺเชตฺวา พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ เจตโส วิกฺเขโป ปฏิพาหิตพฺโพ ฯ อปฺปฏิพาหโต หิ ยถา นาม เอกปทิกํ ปปาตมคฺคํ ปฏิปนฺนสฺส ปุริสสฺส อกฺกมนปทํ อสลฺลกฺเขตฺวา อิโตจิโต จ วิโลกโต ปทวาโร วิรุชฺฌติ ตโต สตโปริเส ปปาเต ปติตพฺพํ โหติ เอวเมว พหิทฺธา วิกฺเขเป สติ กมฺมฏฺฐานํ ปริหายติ ปริทฺธํสติ ตสฺมา วิกฺเขปปฏิพาหนโต มนสิกาตพฺพํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโตติ ยา อยํ เกสา โลมาติอาทิกา ปณฺณตฺติ ตํ อติกฺกมิตฺวา ปฏิกูลนฺติ จิตฺตํ ฐเปตฺวา ฯ ยถา หิ อุทกทุลฺลภกาเล มนุสฺสา อรญฺเญ อุทปานํ ทิสฺวา ตตฺถ ตาลปณฺณาทิกํ กิญฺจิเทว สญฺญาณํ พนฺธิตฺวา เตน สญฺญาเณน อาคนฺตฺวา นฺหายนฺติ เจว ปิวนฺติ จ ยทา ปน เตสํ อภิณฺหํ สญฺจาเรน อาคตาคตปทํ ปากฏํ โหติ ตทา สญฺญาเณน กิจฺจํ น โหติ อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ คนฺตฺวา นฺหายนฺติ เจว ปิวนฺติ จ เอวเมว ปุพฺพภาเค เกสา โลมาติ ปณฺณตฺติวเสน มนสิกโรโต ปฏิกูลภาโว ปากโฏ โหติ อถ เกสา โลมาติ ปณฺณตฺตึ สมติกฺกมิตฺวา ปฏิกูลภาเวเยว จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ ฯ

อนุปุพฺพมุญฺจนโตติ โย โย โกฏฺฐาโส น อุปฏฺฐาติ ตํ ตํ มุญฺจนฺเตน อนุปุพฺพมุญฺจนโต มนสิกาตพฺพํ ฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ เกสาติ มนสิกโรโต มนสิกาโร คนฺตฺวา มุตฺตนฺติ อิมํ ปริโยสาน-โกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐติ มุตฺตนฺติ จ มนสิกโรโต มนสิกาโร คนฺตฺวา เกสาติ อิมํ อาทิโกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐติ ฯ อถสฺส มนสิกโรโต มนสิกโรโต เกจิ โกฏฺฐาสา อุปฏฺฐหนฺติ เกจิ น อุปฏฺฐหนฺติ ฯ เตน เย เย อุปฏฺฐหนฺติ เตสุ เตสุ ตาว กมฺมํ กาตพฺพํ ยาว ทฺวีสุ อุปฏฺฐิเตสุ เตสมฺปิ เอโก สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐหติ ฯ เอวํ อุปฏฺฐิตํ ปน ตเมว ปุนปฺปุนํ มนสิกโรนฺเตน อปฺปนา อุปฺปาเทตพฺพา ฯ ตตฺรายํ อุปมา ฯ ยถา หิ ทฺวตฺตึสตาลเก

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ตาลวเน วสนฺตํ มกฺกฏํ คเหตุกาโม ลุทฺโธ[๑] อาทิมฺหิ จิตตาลสฺส ปณฺณํ สเรน วิชฺฌิตฺวา อุกฺกุฏฺฐึ กเรยฺย อเถโส มกฺกโฏ ปฏิปาฏิยา ตสฺมึ ตสฺมึ ตาเล ปติตฺวา ปริยนฺตตาลเมว คจฺเฉยฺย ตตฺถาปิ คนฺตฺวา ลุทฺเธน ตเถว กเตสุ ปุน เตเนว นเยน อาทิตาลํ อาคจฺเฉยฺย โส เอวํ ปุนปฺปุนํ ปฏิปาฏิยมาโน[๒] อุกฺกุฏฺฐุกฺกุฏฺฐิฏฺฐาเนเยว อุฏฺฐหิตฺวา อนุกฺกเมน เอกสฺมึ ตาเล นิปติตฺวา ตสฺส เวมชฺเฌ มกุลตาลปณฺณํ สุทฺพฺหํ[๓] คเหตฺวา วิชฺฌิยมาโนปิ น อุฏฺฐเหยฺย เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ ฯ ตตฺริทํ โอปมฺมสํสนฺทนํ ฯ ยถา หิ ตาลวเน ทฺวตฺตึส ตาลา เอวํ อิมสฺมึ กาเย ทฺวตฺตึส โกฏฺฐาสา ฯ มกฺกโฏ วิย จิตฺตํ ฯ ลุทฺโธ วิย โยคาวจโร ฯ มกฺกฏสฺส ทฺวตฺตึสตาลเก ตาลวเน นิวาโส วิย โยคิโน จิตฺตสฺส ทฺวตฺตึส-โกฏฺฐาสเก กาเย อารมฺมณวเสน อนุสญฺจรณํ ฯ ลุทฺเธน อาทิมฺหิ จิตตาลสฺส ปณฺณํ สเรน วิชฺฌิตฺวา อุกฺกุฏฺฐิยา กตาย มกฺกฏสฺส ตสฺมึ ตสฺมึ ตาเล ปติตฺวา ปริยนฺตตาลคมนํ วิย โยคินา เกสาติ มนสิกาเร อารทฺเธ ปฏิปาฏิยา คนฺตฺวา ปริโยสานโกฏฺฐาเสเยว จิตฺตสฺส สณฺฐานํ ฯ ปุน ปจฺจาคมเนปิ เอเสว นโย ฯ ปุนปฺปุนํ ปฏิปาฏิยมานสฺส มกฺกฏสฺส อุกฺกุฏฺฐุกฺกุฏฺฐิฏฺฐาเน อุฏฺฐานํ วิย ปุนปฺปุนํ มนสิกโรโต เกสุจิ เกสุจิ อุปฏฺฐิเตสุ อนุปฏฺฐหนฺเต วิสชฺเชตฺวา อุปฏฺฐิเตสุ ปริกมฺมกรณํ ฯ อนุกฺกเมน เอกสฺมึ ตาเล นิปติตฺวา ตสฺส มชฺเฌ มกุลตาลปณฺณํ สุทฺพฺหํ คเหตฺวา

๑. ลุทฺโท ฯ เอวมุปริปิ ฯ ๒. ยุ. ปฏิปาติยมาโน ฯ ๓. มกุลตาลปณฺณสูจึ ทฬฺหํ ฯ

วิชฺฌิยมานสฺสาปิ อนุฏฺฐานํ วิย อวสาเน ทฺวีสุ อุปฏฺฐิเตสุ โย สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐหติ ตเมว ปุนปฺปุนํ มนสิกริตฺวา อปฺปนาย อุปฺปาทนํ ฯ

อปราปิ อุปมา ฯ ยถา นาม ปิณฺฑปาติโก ภิกฺขุ ทฺวตฺตึสกุลํ คามํ อุปนิสฺสาย วสนฺโต ปฐมเคเหเยว เทฺว ภิกฺขา ลภิตฺวา ปรโต เอกํ วิสชฺเชยฺย ปุนทิวเส ติสฺโส ลภิตฺวา ปรโต เทฺว วิสชฺเชยฺย ตติยทิวเส อาทิมฺหิเยว ปตฺตปูรํ ลภิตฺวา อาสนสาลํ คนฺตฺวา ปริภุญฺเชยฺย เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ ฯ ทฺวตฺตึสกุลคาโม วิย หิ ทฺวตฺตึสากาโร ฯ ปิณฺฑปาติโก วิย โยคาวจโร ฯ ตสฺส ตํ คามํ อุปนิสฺสาย วาโส วิย โยคิโน ทฺวตฺตึสากาเร ปริกมฺมกรณํ ฯ ปฐมเคเห เทฺว ภิกฺขา ลภิตฺวา ปรโต เอกิสฺสา วิสชฺชนํ วิย ทุติยทิวเส ติสฺโส ลภิตฺวา ปรโต ทฺวินฺนํ วิสชฺชนํ วิย จ มนสิกโรโต มนสิกโรโต อนุปฏฺฐหนฺเต วิสชฺเชตฺวา อุปฏฺฐิเตสุ อุปฏฺฐิเตสุ ยาว โกฏฺฐาสทฺวเย ปริกมฺมกรณํ ฯ ตติยทิวเส อาทิมฺหิเยว ปตฺตปูรํ ลภิตฺวา อาสนสาลายํ นิสีทิตฺวา ปริโภโค วิย ทฺวีสุ โย สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐหติ ตเมว ปุนปฺปุนํ มนสิกริตฺวา อปฺปนาย อุปฺปาทนํ ฯ

อปฺปนาโตติ อปฺปนาโกฏฺฐาสโต ฯ เกสาทีสุ เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส อปฺปนา โหตีติ เวทิตพฺพาติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย ฯ

ตโย จ สุตฺตนฺตาติ อธิจิตฺตํ สีติภาโว โพชฺฌงฺคโกสลฺลนฺติ อิเม ตโย สุตฺตนฺตา วิริยสมาธิโยชนตฺถํ เวทิตพฺพาติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย ฯ

ตตฺถ อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา ตีณิ นิมิตฺตานิ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

กาเลน กาลํ มนสิกาตพฺพานิ กาเลน กาลํ สมาธินิมิตฺตํ มนสิ-กาตพฺพํ กาเลน กาลํ ปคฺคหนิมิตฺตํ* มนสิกาตพฺพํ กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ สมาธินิมิตฺตํเยว มนสิกเรยฺย ฐานนฺตํ จิตฺตํ โกสชฺชาย สํวตฺเตยฺย สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ ปคฺคห-นิมิตฺตํเยว มนสิกเรยฺย ฐานนฺตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจาย สํวตฺเตยฺย สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตํเยว มนสิกเรยฺย ฐานนฺตํ จิตฺตํ น สมฺมา สมาธิเยยฺย อาสวานํ ขยาย ยโต จ โข ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ กาเลน กาลํ สมาธินิมิตฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกโรติ ตํ โหติ จิตฺตํ มุทุญฺจ กมฺมญฺญญฺจ ปภสฺสรญฺจ น จ ปภงฺคุ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา อุกฺกํ พนฺธติ อุกฺกํ พนฺธิตฺวา อุกฺกามุขํ อาลิมฺเปติ อุกฺกามุขํ อาลิมฺเปตฺวา สณฺฑาเสน ชาตรูปํ คเหตฺวา อุกฺกามุเข ปกฺขิปิตฺวา กาเลน กาลํ อภิธมติ กาเลน กาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ กาเลน กาลํ อชฺฌุเปกฺขติ สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อภิธเมยฺย ฐานนฺตํ ชาตรูปํ ฑเหยฺย สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อุทเกน ปริปฺโผเสยฺย ฐานนฺตํ ชาตรูปํ นิพฺพาเปยฺย สเจ ภิกฺขเว

๑. ปาลิยมฺปน ปคฺคาหนิมิตฺตนฺติ ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อชฺฌุเปกฺเขยฺย ฐานนฺตํ ชาตรูปํ น สมฺมา ปริปากํ คจฺเฉยฺย ยโต จ โข ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ กาเลน กาลํ อภิธมติ กาเลน กาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ กาเลน กาลํ อชฺฌุเปกฺขติ ตํ โหติ ชาตรูปํ มุทุญฺจ กมฺมญฺญญฺจ ปภสฺสรญฺจ น จ ปภงฺคุ สมฺมา อุเปติ กมฺมาย ยสฺสา ยสฺสา จ ปิลนฺธนวิกติยา อากงฺขติ ยทิ ปฏฺฏิกาย ยทิ กุณฺฑลาย ยทิ คีเวยฺยกาย ยทิ สุวณฺณมาลาย ตญฺจสฺส อตฺถํ อนุโภติ เอวเมว โข ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ฯเปฯ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเนติ[๑] อิทํ สุตฺตํ อธิจิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

ฉหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุํ กตเมหิ ฉหิ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํเสติ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ ปณีตาธิมุตฺติโก จ โหติ นิพฺพานาภิรโต อิเมหิ โข ภิกฺขเว ฉหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุนฺติ[๒]

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙ ฯ ๒. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๘๔ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อิทํ สุตฺตํ สีติภาโวติ เวทิตพฺพํ ฯ

สตฺตโพชฺฌงฺคโกสลฺลํ ปน เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺมึ สมเย ลีนํ จิตฺตํ โหติ อกาโล ตสฺมึ สมเย ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนายาติ[๑] อปฺปนาโกสลฺลกถาย ทสฺสิตเมว ฯ

อิติ อิทํ สตฺตวิธํ อุคฺคหโกสลฺลํ สุคฺคหิตํ กตฺวา อิทญฺจ ทสวิธํ มนสิการโกสลฺลํ สุฏฺฐุ ววฏฺฐเปตฺวา เตน โยคินา อุภย-โกสลฺลวเสน กมฺมฏฺฐานํ สาธุกํ อุคฺคเหตพฺพํ ฯ

สเจ ปนสฺส อาจริเยน สทฺธึ เอกวิหาเรเยว ผาสุ โหติ เอวํ วิตฺถาเรน อกถาเปตฺวา [๒] กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชนฺเตน วิเสสํ ลภิตฺวา อุปรูปริ กถาเปตพฺพํ ฯ อญฺญตฺถ วสิตุกาเมน ยถาวุตฺเตน วิธินา วิตฺถารโต กถาเปตฺวา ปุนปฺปุนํ ปริวตฺเตตฺวา สพฺพํ คณฺฐิฏฺฐานํ ฉินฺทิตฺวา ปจวีกสิณนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว อนนุรูปํ เสนาสนํ ปหาย อนุรูเป จ วิหรนฺเตน ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉทํ กตฺวา ปฏิกูลมนสิกาเรน ปริกมฺมํ กาตพฺพํ ฯ กโรนฺเตน ปน เกเสสุ ตาว นิมิตฺตํ คเหตพฺพํ ฯ กถํ ฯ เอกํ วา เทฺว วา เกเส ลุญฺจิตฺวา หตฺถตเล ฐเปตฺวา วณฺโณ ตาว ววฏฺฐเปตพฺโพ ฯ ฉินฺนฏฺฐาเนปิ เกเส โอโลเกตุํ วฏฺฏติ ฯ อุทกปตฺเต วา ยาคุปตฺเต วา โอโลเกตุมฺปิ วฏฺฏติเยว ฯ กาฬกาเล ทิสฺวา กาฬกาติ มนสิกาตพฺพา เสตกาเล เสตาติ ฯ มิสฺสกกาเล ปน อุสฺสทวเสน มนสิกาตพฺพา โหนฺติ ฯ ยถา จ เกเสสุ เอวํ สกเลปิ ตจปญฺจเก ทิสฺวาว

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๕๖ ฯ ๒. ม. ยุ. กมฺมฏฺฐานํ สุฏฺฐุ ววตฺถเปตฺวา ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

นิมิตฺตํ คเหตพฺพํ ฯ เอวํ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สพฺพโกฏฺฐาเส วณฺณ-สณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน ววตฺถเปตฺวา วณฺณสณฺฐานคนฺธ-อาสโยกาสวเสน ปญฺจธา ปฏิกูลตา ววตฺถเปตพฺพา ฯ ตตฺรายํ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ อนุปุพฺพิกถา ฯ

เกสา ตาว ปกติวณฺเณน กาฬกา อทฺทาริฏฺฐกวณฺณนา[๑] ฯ สณฺฐานโต ทีฆา วฏฺฏลิกา ตุลาทณฺฑสณฺฐานา ฯ ทิสโต อุปริมทิสาย ชาตา ฯ โอกาสโต อุโภสุ ปสฺเสสุ กณฺณจูฬิกาหิ ปุรโต นลาฏนฺเตน ปจฺฉโต คลวาฏเกน ปริจฺฉินฺนา ฯ สีสกฏาหเวฐนอลฺลจมฺมํ เกสานํ โอกาโส ฯ ปริจฺเฉทโต เกสา สีสเวฐนจมฺเม วีหคฺคมตฺตํ ปวิสิตฺวา ปติฏฺฐิเตน เหฏฺฐา อตฺตโน มูลตเลน อุปริ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา ฯ เทฺว เกสา เอกโต นตฺถีติ อยํ สภาคปริจฺเฉโท ฯ เกสา น โลมา โลมา น เกสาติ เอวํ อวเสสเอกตฺตึสโกฏฺฐาเสหิ อมิสฺสีกตา เกสา นาม ฯ ปาฏิเยกฺโก เอส โกฏฺฐาโสติ อยํ วิสภาคปริจฺเฉโท ฯ อิทํ เกสานํ วณฺณาทิโต ววตฺถาปนํ ฯ อิทํ ปน เนสํ วณฺณาทิวเสน ปญฺจธา ปฏิกูลโต ววตฺถาปนํ ฯ เกสา นาเมเต วณฺณโตปิ ปฏิกูลา สณฺฐานโตปิ คนฺธโตปิ อาสยโตปิ โอกาสโตปิ ปฏิกูลา ฯ มนุญฺเญปิ หิ ยาคุปตฺเต วา ภตฺตปตฺเต วา เกสวณฺณํ กิญฺจิ ทิสฺวา เกสมิสฺสกมิทํ หรถ นนฺติ ชิคุจฺฉนฺติ ฯ เอวํ เกสา วณฺณโตปิ ปฏิกูลา ฯ รตฺตึ ภุญฺชนฺตาปิ เกสสณฺฐานํ อกฺกวากํ วา มกจิวากํ วา ฉุปิตฺวาปิ

๑. ม. อทฺธาริฏฺฐกวณฺณา ฯ ยุ. อทฺทาริฏฺฐกวณฺณา ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ตเถว ชิคุจฺฉนฺติ ฯ เอวํ สณฺฐานโต ปฏิกูลา ฯ เตลมกฺขนปุปฺผ-
ธูปาทิสงฺขารวิรหิตานญฺจ เกสานํ คนฺโธ ปรมเชคุจฺโฉ โหติ ฯ ตโต
เชคุจฺฉตโร อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตานํ ฯ เกสา หิ วณฺณสณฺฐานโต
อปฺปฏิกูลาปิ สิยุํ คนฺเธน ปน ปฏิกูลาเยว ฯ ยถา หิ ทหรสฺส
กุมารสฺส วจฺจํ วณฺณโต หลิทฺทวณฺณํ สณฺฐานโตปิ หลิทฺท-
ปิณฺฑสณฺฐานํ สงฺการฏฺฐาเน ฉฑฺฑิตํ จ อุทฺธุมาตกกาฬสุนขสรีรํ
วณฺณโต ตาลปกฺกวณฺณํ สณฺฐานโต วฏฺเฏตฺวา วิสฏฺฐมุทิงฺคสณฺฐานํ
ทาฐาปิสฺส สุมนมกุลสณฺฐานาติ อุภยมฺปิ วณฺณสณฺฐานโต สิยา
อปฺปฏิกูลํ คนฺเธน ปน ปฏิกูลเมว เอวํ เกสาปิ สิยุํ วณฺณ-
สณฺฐานโต อปฺปฏิกูลา คนฺเธน ปน ปฏิกูลาเยวาติ ฯ ยถา ปน
อสุจิฏฺฐาเน คามนิสฺสนฺเทน ชาตานิ สูเปยฺยปณฺณานิ นาคริกมนุสฺสานํ
เชคุจฺฉานิ โหนฺติ อปริโภคานิ เอวํ เกสาปิ ปุพฺพโลหิตมุตฺตกรีส-
ปิตฺตเสมฺหาทินิสฺสนฺเทน ชาตตฺตา เชคุจฺฉาติ ฯ อิทํ เนสํ อาสยโต
ปาฏิกุลฺยํ ฯ อิเม จ เกสา นาม คูถราสิมฺหิ อุฏฺฐิตปณฺณิกํ[๑] วิย
เอกตฺตึสโกฏฺฐาสราสิมฺหิ ชาตา เต สุสานสงฺการฏฺฐานาทีสุ ชาตสากํ
วิย ปริขาทีสุ ชาตกมลกุวลยาทิปุปฺผํ วิย จ อสุจิฏฺฐาเน ชาตตฺตา
ปรมเชคุจฺฉาติ ฯ อิทํ เนสํ โอกาสโต ปาฏิกุลฺยํ ฯ ยถา จ เกสานํ
เอวํ สพฺพโกฏฺฐาสานํ วณฺณสณฺฐานคนฺธาสโยกาสวเสน ปญฺจธา
ปฏิกูลตา ววฏฺฐเปตพฺพา ฯ วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน
ปน สพฺเพปิ วิสุํ วิสุํ ววฏฺฐเปตพฺพา ฯ

๑. ยุ. อุฏฺฐิตกณฺณิกํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ตตฺถ โลมา ตาว ปกติโลมา นวุติโลมกูปสหสฺสานิ ปกติวณฺณโต น เกสา วิย อสมฺภินฺนกาฬกา กาฬปิงฺคลา ปน โหนฺติ ฯ สณฺฐานโต โอนตคฺคา ตาลมูลสณฺฐานา ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา ฯ โอกาสโต ฐเปตฺวา เกสานํ ปติฏฺฐิโตกาสญฺจ หตฺถปาทตลานิ จ เยภุยฺเยน อวเสสสรีรเวฐนจมฺเม ชาตา ฯ ปริจฺเฉทโต สรีรเวฐนจมฺเม ลิขามตฺตํ ปวิสิตฺวา ปติฏฺฐิเตน เหฏฺฐา อตฺตโน มูลตเลน อุปริ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา ฯ เทฺว โลมา เอกโต นตฺถีติ อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

นขาติ วีสติยา นขปตฺตานํ นามํ ฯ เต สพฺเพปิ วณฺณโต เสตา ฯ สณฺฐานโต มจฺฉสกลิกสณฺฐานา ฯ ทิสโต ปาทนขา เหฏฺฐิมทิสาย หตฺถนขา อุปริมทิสายาติ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา ฯ โอกาสโต องฺคุลีนํ อคฺคปิฏฺเฐสุ ปติฏฺฐิตา ฯ ปริจฺเฉทโต ตีสุ[๑] ทิสาสุ องฺคุลิโกฏิมํเสหิ อนฺโต องฺคุลีปิฏฺฐิมํเสน พหิ เจว อคฺเค จ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา ฯ เทฺว นขา เอกโต นตฺถีติ อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ทนฺตาติ ปริปุณฺณทนฺตสฺส ทฺวตฺตึส ทนฺตฏฺฐิกานิ ฯ เตปิ วณฺณโต เสตา ฯ สณฺฐานโต อเนกสณฺฐานา ฯ เตสญฺหิ เหฏฺฐิมาย ตาว ทนฺตปาฬิยา มชฺเฌ จตฺตาโร ทนฺตา มตฺติกาปิณฺเฑ ปฏิปาฏิยา

๑. ม. ยุ. ทฺวีสุ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

จปิตอลาพุพีชสณฺฐานา เตสํ อุโภสุ ปสฺเสสุ เอเกโก เอกมูลโก เอกโกฏฺฐิโก มลฺลิกมกุลสณฺฐาโน ฯ ตโต เอเกโก ทฺวิมูลโก ทฺวิโกฏฺฐิโก ยานกอุปตฺถมฺภนิสณฺฐาโน ฯ ตโต เทฺว เทฺว ติมูลา ติโกฏฺฐิกา ฯ ตโต เทฺว เทฺว จตุมูลา จตุโกฏฺฐิกาติ ฯ อุปริมปาฬิยาปิ เอเสว นโย ฯ ทิสโต อุปริมทิสาย ชาตา ฯ โอกาสโต ทฺวีสุ หนุกฏฺฐิเกสุ ปติฏฺฐิตา ฯ ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา หนุกฏฺฐิเก ปติฏฺฐิเตน อตฺตโน มูลตเลน อุปริ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา ฯ เทฺว ทนฺตา เอกโต นตฺถีติ อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ตโจติ สกลสรีรํ เวเฐตฺวา ฐิตจมฺมํ ฯ ตสฺส อุปริ กาฬ-สามปีตาทิวณฺณา ฉวิ นาเมสา ยา สกลสรีรโตปิ สงฺกฑฺฒิยมานา พทรฏฺฐิมตฺตา โหติ ฯ ตโจ ปน วณฺณโต เสโตเยว ฯ โส จสฺส เสตภาโว อคฺคิชาลาภิฆาตปฺปหรณปฺปหาราทีหิ วิทฺธํสิตาย ฉวิยา ปากโฏ โหติ ฯ สณฺฐานโต สรีรสณฺฐาโนว โหติ ฯ อยเมตฺถ สงฺเขโป ฯ วิตฺถารโต ปน ปาทงฺคุลีตโจ โกส-การกโกสสณฺฐาโน ปิฏฺฐิปาทตโจ ปูฏพนฺธนอุปาหนสณฺฐาโน[๑] ชงฺฆตโจ ภตฺตปูฏกตาลปณฺณสณฺฐาโน[๒] อูรุตโจ ตณฺฑุลภริต-ทีฆตฺถวิกสณฺฐาโน อานิสทตโจ อุทกปูริตปฏปริสฺสาวนสณฺฐาโน ปิฏฺฐิตโจ ผลโกนทฺธจมฺมสณฺฐาโน กุจฺฉิตโจ วีณาโทณิโกนทฺธ-จมฺมสณฺฐาโน อุรตโจ เยภุยฺเยน จตุรสฺสสณฺฐาโน อุภยพาหุตโจ

๑. ยุ. ปุฏพนฺธ... ๒. ภตฺตปุฏก...

วิสุทฺธิมคฺเค

ตูณิโรนทฺธจมฺมสณฺฐาโน ปิฏฺฐิหตฺถตโจ ขุรโกสสณฺฐาโน ผลกตฺถวิกสณฺฐาโน[๑] วา หตฺถงฺคุลีตโจ กุญฺจิกโกสสณฺฐาโน คีวตโจ คลกญฺจุกสณฺฐาโน มุขตโจ ฉิทฺทาวฉิทฺโท กีฏกุลาวกสณฺฐาโน[๒] สีสตโจ ปตฺตตฺถวิกสณฺฐาโนติ ฯ ตจปริคฺคณฺหเกน จ โยคาวจเรน อุตฺตโรฏฺฐโต ปฏฺฐาย อุปริมุขํ ญาณํ เปเสตฺวา ปฐมํ ตาว มุขํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิตจมฺมํ ววฏฺฐเปตพฺพํ ตโต นลาฏฏฺฐิจมฺมํ ตโต ถวิกาย ปกฺขิตฺตปตฺตสฺส จ ถวิกาย จ อนฺตเรน หตฺถมิว สีสฏฺฐิกสฺส สีสจมฺมสฺส จ อนฺตเรน ญาณํ เปเสตฺวา อฏฺฐิเกน สทฺธึ จมฺมสฺส จ[๓] เอกาพทฺธภาวํ วิโยเชนฺเตน สีสจมฺมํ ววฏฺฐเปตพฺพํ ตโต ขนฺธจมฺมํ ตโต อนุโลเมน จ ปฏิโลเมน จ ทกฺขิณหตฺถ-จมฺมํ อถ เตเนว นเยน วามหตฺถจมฺมํ ตโต ปิฏฺฐิจมฺมํ ตํ ววฏฺฐเปตฺวา อนุโลเมน จ ปฏิโลเมน จ ทกฺขิณปาทจมฺมํ อถ เตเนว นเยน วามปาทจมฺมํ ตโต อนุกฺกเมเนว วตฺถิอุทรหทย-คีวจมฺมานิ ววฏฺฐเปตพฺพานิ อถ คีวจมฺมานนฺตรํ เหฏฺฐิมหนุจมฺมํ ววฏฺฐเปตฺวา อธโรฏฺฐปริโยสานํ ปาเปตฺวา นิฏฺฐเปตพฺพํ ฯ เอวํ โอฬาริโกฬาริกํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส สุขุมมฺปิ ปากฏํ โหติ ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาโต ฯ โอกาสโต สกลสรีรํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิโต ฯ ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา ปติฏฺฐิตตเลน อุปริ อากาเสน ปริจฺฉินฺโน ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน

๑. ผณกตฺถวิก... ๒. ฉิทฺทาวฉิทฺทกีฏากุลาวก...อิติ เอกปทเมว ฯ ๓. ยุ. จสทฺโทยํ น ทิสฺสติ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เกสสทิโสเยว ฯ

มํสนฺติ นว มํสเปสิสตานิ ฯ ตํ สพฺพมฺปิ วณฺณโต รตฺตํ กึสุกปุปฺผสทิสํ ฯ สณฺฐานโต ชงฺฆปิณฺฑิกมํสํ ตาลปณฺณปูฏ[1]-ภตฺตสณฺฐานํ อูรุมํสํ นิสทโปตกสณฺฐานํ อานิสทมํสํ อุทฺธน-โกฏิสณฺฐานํ ปิฏฺฐิมํสํ ตาลคุฬปฏลสณฺฐานํ ผาสุกทฺวยมํสํ โกฏฺฐลิกาย กุจฺฉิยํ ตนุมตฺติกาเลปนสณฺฐานํ ถนมํสํ พนฺธิตฺวา[2] อวกฺขิตฺตมตฺติกาปิณฺฑสณฺฐานํ พาหุทฺวยมํสํ ทฺวิคุณํ กตฺวา ฐปิตนิจฺจมฺมมหามูสิกสณฺฐานํ ฯ เอวํ โอฬาริโกฬาริกํ ปริคฺ-คณฺหนฺตสฺส สุขุมมฺปิ ปากฏํ โหติ ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต นาธิกานิ[3] ตีณิ อฏฺฐิสตานิ อนุลิมฺปิตฺวา ฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา อฏฺฐิสงฺฆาเฏ ปติฏฺฐิตตเลน อุปริ ตเจน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

นฺหารูติ นว นฺหารุสตานิ ฯ วณฺณโต สพฺเพปิ นฺหารู เสตา ฯ สณฺฐานโต นานาสณฺฐานา ฯ เอเตสุ หิ คีวาย อุปริมภาคโต ปฏฺฐาย ปญฺจ มหานฺหารู สรีรํ วินทฺธมานา ปุริมปสฺเสน โอติณฺณา ปญฺจ ปจฺฉิมปสฺเสน ปญฺจ ทกฺขิณปสฺเสน ปญฺจ วามปสฺเสน ทกฺขิณหตฺถํ วินทฺธมานาปิ หตฺถสฺส ปุริมปสฺเสน ปญฺจ ปจฺฉิม-ปสฺเสน ปญฺจ ตถา วามหตฺถํ วินทฺธมานาปิ ทกฺขิณปาทํ วินทฺธมานาปิ ปาทสฺส ปุริมปสฺเสน ปญฺจ ปจฺฉิมปสฺเสน ปญฺจ

๑. ตาลปณฺณปุฏ... ฯ ๒. ยุ. วฏฺเฏตฺวา ฯ ๓. ม. วีสาธิกานิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ตถา วามปาทํ วินทฺธมานาปีติ เอวํ สรีรธารกา นาม สฏฺฐี มหานฺหารู กายํ วินทฺธมานา โอติณฺณา ฯ เย กณฺฑราติปิ วุจฺจนฺติ เต สพฺเพปิ กนฺทพมกุลสณฺฐานา ฯ อญฺเญ ปน ตํ ตํ ปเทสํ อชฺโฌตฺถริตฺวา ฐิตา ฯ ตโต สุขุมตรา สุตฺตรชฺชุกสณฺฐานา ฯ อญฺเญ ตโต สุขุมตรา ปูติลตาสณฺฐานาว ฯ อญฺเญ ตโต สุขุมตรา มหาวีณาตนฺติสณฺฐานา ฯ อญฺเญ ถูลสุตฺตกสณฺฐานา ฯ หตฺถปาทปิฏฺฐีสุ นฺหารู สกุณปาทสณฺฐานา ฯ สีเส นฺหารู ทารกานํ สีสชาลกสณฺฐานา ฯ ปิฏฺฐิยํ นฺหารู อาตเป ปสาริตอลฺลชาลสณฺฐานา ฯ อวเสสา ตํตํองฺคปจฺจงฺคานุคตา นฺหารู สรีเร ปฏิมุกฺกชาลกญฺจุกสณฺฐานา ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา ฯ โอกาสโต สกลสรีเร อฏฺฐีนิ อาพนฺธิตฺวา ฐิตา ฯ ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา ติณฺณํ อฏฺฐิสตานํ อุปริ ปติฏฺฐิตตเลหิ อุปริ มํสจมฺมานิ อาหจฺจ ฐิตปฺปเทเสหิ ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา ฯ อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

อฏฺฐีติ ฐเปตฺวา ทฺวตฺตึส ทนฺตฏฺฐีนิ อวเสสานิ จตุสฏฺฐี หตฺถฏฺฐีนิ จตุสฏฺฐี ปาทฏฺฐีนิ จตุสฏฺฐี มํสนิสฺสิตานิ มุทุอฏฺฐีนิ เทฺว ปณฺหิกฏฺฐีนิ เอเกกสฺมึ ปาเท เทฺว เทฺว โคปฺผกฏฺฐีนิ เทฺว ชงฺฆฏฺฐีนิ เอกํ ชนฺนุกฏฺฐิ เอกํ อูรุฏฺฐิ เทฺว กฏิฏฺฐีนิ อฏฺฐารส ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีนิ จตุวีสติ ผาสุกฏฺฐีนิ จุทฺทส อุรฏฺฐีนิ เอกํ หทยฏฺฐิ เทฺว อกฺขกฏฺฐีนิ เทฺว โกฏฺฏฏฺฐีนิ[๑] เทฺว พาหุฏฺฐีนิ

๑. โกฏฺจฏฺฐีนีติปิ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เทฺว เทฺว อคฺคพาหุฏฺฐีนิ สตฺต คีวฏฺฐีนิ เทฺว หนุกฏฺฐีนิ เอกํ นาสิกฏฺฐิ เทฺว อกฺขิฏฺฐีนิ เทฺว กณฺณฏฺฐีนิ เอกํ นลาฏฏฺฐิ เอกํ มุทฺธนฏฺฐิ[๑] นว สีสกปาลฏฺฐีนีติ เอวํ ติมตฺตานิ อฏฺฐิสตานิ ฯ ตานิ สพฺพานิปิ วณฺณโต เสตานิ ฯ สณฺฐานโต นานาสณฺฐานานิ ฯ ตตฺถ หิ อคฺคปาทงฺคุลิอฏฺฐีนิ กตกพีชสณฺฐานานิ ฯ ตทนนฺตรานิ มชฺเฌปพฺพฏฺฐีนิ ปนสฏฺฐิสณฺฐานานิ ฯ มูลปพฺพฏฺฐีนิ ปณฺฑวสณฺฐานานิ[๒] ฯ ปิฏฺฐิปาทฏฺฐีนิ โกฏฺฏิตกนฺทพกนฺทราสิสณฺฐานานิ ปณฺหิกฏฺฐิ เอกฏฺฐิตาลผลพีชสณฺฐานํ ฯ โคปฺผกฏฺฐีนิ พนฺธกีฬาโคฬกสณฺฐานานิ ฯ ชงฺฆฏฺฐีนํ โคปฺผกฏฺฐีสุ ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ อปนีตตจสินฺทิกฬีรสณฺฐานํ ฯ ขุทฺทกํ ชงฺฆฏฺฐิกํ ธนุกทณฺฑสณฺฐานํ มหนฺตํ มิลาตสปฺปปิฏฺฐิสณฺฐานํ ฯ ชนฺนุกฏฺฐิ เอกโต ปริกฺขีณเผณกสณฺฐานํ ฯ ตตฺถ ชงฺฆฏฺฐิกสฺส ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ อติขิณคฺคโคสิงฺคสณฺฐานํ[๓] ฯ อูรุฏฺฐิ ทุตฺตจฺฉิตวาสีผรสุทณฺฑสณฺฐานํ ฯ ตสฺส กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ กีฬาโคฬกสณฺฐานํ ฯ เตน กฏิฏฺฐิโน ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ อคฺคจฺฉินฺนมหาปุณฺณาวผลสณฺฐานํ[๔] ฯ กฏิฏฺฐีนิ เทฺวปิ เอกาพทฺธานิ หุตฺวา กุมฺภการิกอุทฺธนสณฺฐานานิ ปาฏิเยกฺกํ กมฺมารกูฏโยตฺตสณฺฐานานิ ฯ โกฏิยํ ฐิตอานิสทฏฺฐิ อโธมุขํ กตฺวา คหิตสปฺปผณสณฺฐานํ สตฺตฏฺฐฏฺฐาเนสุ ฉิทฺทาวฉิทฺทํ ฯ ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีนิ อพฺภนฺตรโต อุปรูปริฐปิตสีสกปฏฺฏเวธกสณฺฐานานิ พาหิรโต

๑. ยุ. มุทฺธฏฺฐิ ฯ ๒. ปณวสณฺฐานานีติปิ ฯ ๓. สี. อติติขิณคฺคโคสิงฺคสณฺฐานํ ฯ
๔. สี. ม....มหาปุนฺนาคผลสณฺฐานํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

วฏฺฏนาวพีสณฺฐานานิ ฯ เตสํ อนฺตรนฺตรา กกจทนฺตสทิสา เทฺว ตโย กณฺฏกา โหนฺติ ฯ จตุวีสติยา ผาสุกฏฺฐีสุ อปริปุณฺณานิ อปริปุณฺณอสิตสณฺฐานานิ[1] ปริปุณฺณานิ ปริปุณฺณอสิตสณฺฐานานิ สพฺพานิปิ โอทาตกุกฺกุฏสฺส ปสาริตปกฺขสณฺฐานานิ ฯ จุทฺทส อุรฏฺฐีนิ ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรสณฺฐานานิ ฯ หทยฏฺฐิ ทพฺพิผณสณฺฐานํ ฯ อกฺขกฏฺฐีนิ ขุทฺทกโลหวาสีทณฺฑสณฺฐานานิ ฯ โกฏฺฏฏฺฐีนิ เอกโต ปริกฺขีณสีหลกุทฺทาลสณฺฐานานิ ฯ พาหุฏฺฐีนิ อาทาสทณฺฑกสณฺฐานานิ ฯ อคฺคพาหุฏฺฐีนิ ยมกตาลกนฺทสณฺฐานานิ ฯ มณิพนฺธนฏฺฐีนิ เอกโต อลฺลิยาเปตฺวา ฐปิตสีสกปฏฺฏเวธกสณฺฐานานิ ฯ ปิฏฺฐิหตฺถฏฺฐีนิ โกฏฺฏิตกนฺทพฺพกนฺทราสิสณฺฐานานิ ฯ หตฺถงฺคุลีมูลปพฺพฏฺฐีนิ ปณฺฑวสณฺฐานานิ ฯ[2] มชฺเฌปพฺพฏฺฐีนิ อปริปุณฺณปนสฏฺฐิสณฺฐานานิ ฯ อคฺคปพฺพฏฺฐีนิ กตกพีชสณฺฐานานิ ฯ สตฺต คีวฏฺฐีนิ ทณฺเฑน วิชฺฌิตฺวา ปฏิปาฏิยา ฐปิตวํสกฬีรจกฺกลกสณฺฐานานิ ฯ เหฏฺฐิมหนุกฏฺฐิ กมฺมารานํ อโยกูฏโยตฺตสณฺฐานํ ฯ อุปริมํ อวเลขนสตฺถกสณฺฐานํ ฯ อกฺขิกูปนาสกูปฏฺฐีนิ อปนีตมิญฺชตรุณตาลฏฺฐิสณฺฐานานิ ฯ นลาฏฏฺฐิ อโธมุขฐปิตสงฺขถาลกกปาลสณฺฐานํ ฯ กณฺณจูฬิกฏฺฐีนิ นฺหาปิตขุรโกสสณฺฐานานิ ฯ นลาฏกณฺณจูฬิกานํ อุปริ ปฏฺฏพนฺธโนกาเส อฏฺฐิ สงฺกุฏิตฆฏปุณฺณปฏลขณฺฑสณฺฐานํ ฯ มุทฺธนฏฺฐิ[3] มุขจฺฉินฺนวงฺกนาฬิเกรสณฺฐานํ ฯ

๑...อสิสณฺฐานานีติปิ ทิสฺสติ ฯ เอวมุปริปิ ฯ ๒. ปณว...อิติปิ ฯ
๓. มุทฺธฏฺฐีติปิ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

สีสฏฺฐีนิ สิพฺเพตฺวา ฐปิตชชฺชรลาพุกฏาหสณฺฐานานิ ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตานิ ฯ โอกาสโต อวิเสเสน สกลสรีเร ฐิตานิ ฯ วิเสเสน ปเนตฺถ สีสฏฺฐีนิ คีวฏฺฐีสุ ปติฏฺฐิตานิ คีวฏฺฐีนิ ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีสุ ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีนิ กฏิฏฺฐีสุ กฏิฏฺฐีนิ อุรุฏฺฐีสุ อุรุฏฺฐีนิ ชนฺนุกฏฺฐีสุ ชนฺนุกฏฺฐีนิ ชงฺฆฏฺฐีสุ ชงฺฆฏฺฐีนิ โคปฺผกฏฺฐีสุ โคปฺผกฏฺฐีนิ ปิฏฺฐิปาทฏฺฐีสุ ปติฏฺฐิตานิ ฯ ปริจฺเฉทโต อนฺโต อฏฺฐิมิญฺเชน อุปริโต มํเสน อคฺเค มูเล จ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนานิ ฯ อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

อฏฺฐิมิญฺชนฺติ เตสํ เตสํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรคตมิญฺชํ ฯ ตํ วณฺณโต เสตํ ฯ สณฺฐานโต มหนฺตมหนฺตานํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรคตํ เวฬุนาฬิยํ ปกฺขิตฺตเสทิตมหาเวตฺตคฺคสณฺฐานํ ขุทฺทานุขุทฺทกานํ อพฺภนฺตรคตํ เวฬุยฏฺฐิปพฺเพสุ ปกฺขิตฺตเสทิตตนุเวตฺตคฺคสณฺฐานํ ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตเร ปติฏฺฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรตเลหิ ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาค-ปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

วกฺกนฺติ เอกพนฺธนา เทฺว มํสปิณฺฑิกา ฯ ตํ วณฺณโต มนฺทรตฺตํ ปาลิภทฺทกฏฺฐิวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต ทารกานํ ยมกกีฬา-โคฬกสณฺฐานํ เอกวณฺฏปฏิพทฺธอมฺพผลทฺวยสณฺฐานํ วา ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต คลวาฏกา นิกฺขนฺเตน เอกมูเลน โถกํ คนฺตฺวา ทฺวิธา ภินฺเนน ถูลนฺหารุนา วินิพนฺธํ[๑]

๑. วินิพทฺธนฺติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

หุตฺวา หทยมํสํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต วกฺกํ วกฺกภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

หทยนฺติ หทยมํสํ ฯ ตํ วณฺณโต รตฺตํ ปทุมปตฺตปิฏฺฐิวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต พาหิรปตฺตานิ อปเนตฺวา อโธมุขฐปิตปทุมมกุลสณฺฐานํ พหิ มฏฺฐํ อนฺโต โกสาตกีผลสฺส อพฺภนฺตรสทิสํ ปญฺญวนฺตานํ โถกํ วิกสิตํ มนฺทปญฺญานํ มกุลิตเมว ฯ อนฺโต จสฺส ปุนฺนาคฏฺฐิปติฏฺฐานมตฺโต อาวาฏโก โหติ ยตฺถ อฑฺฒปสตมตฺตํ โลหิตํ สณฺฐาติ ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ ตํ ปเนตํ ราคจริตสฺส รตฺตํ โหติ โทสจริตสฺส กาฬกํ โมหจริตสฺส มํสโธวนอุทกสทิสํ วิตกฺกจริตสฺส กุลตฺถยูสวณฺณํ สทฺธาจริตสฺส กณฺณิการปุปฺผวณฺณํ ปญฺญาจริตสฺส อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ ปณฺฑรํ ปริสุทฺธํ นิทฺโธตชาติมณิ วิย ชุติมนฺตํ ขายติ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานํ มชฺเฌ ปติฏฺฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต หทยํ หทยภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ยกนนฺติ ยมกมํสปฏลํ ฯ ตํ วณฺณโต รตฺตํ ปณฺฑุกธาตุกํ นาติรตฺตํ กุมุทสฺส ปตฺตปิฏฺฐิวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต มูเล เอกํ อคฺเค ยมกํ โกวิฬารปตฺตสณฺฐานํ ฯ ตญฺจ ทนฺธานํ เอกเมว โหติ มหนฺตํ ฯ ปญฺญวนฺตานํ เทฺว วา ตีณิ วา ขุทฺทกานิ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต ทฺวินฺนํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต ยกนํ ยกนภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

กิโลมกนฺติ ปฏิจฺฉนฺนาปฏิจฺฉนฺนเภทโต ทุวิธํ ปริโยนหนมํสํ ฯ ตํ ทุวิธมฺปิ วณฺณโต เสตํ ทุกุกูลปิโลติกวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต อตฺตโน โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ อุปริมาย ทิสาย ชาตํ อิตรํ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ หทยญฺจ วกฺกญฺจ ปฏิจฺฉาเทตฺวา อปฺปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ สกลสรีเร จมฺมสฺส เหฏฺฐิมโต มํสํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา มํเสน อุปริ จมฺเมน ติริยํ กิโลมกภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ปิหกนฺติ อุทรชิวฺหามํสํ ฯ ตํ วณฺณโต นีลํ นิคฺโคณฺฑิปุปฺผวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต สตฺตงฺคุลปฺปมาณพนฺธนํ กาฬวจฺฉชิวฺหาสณฺฐานํ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต หทยสฺส วามปสฺเส อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ ยสฺมึ ปหรณปฺปหาเรน พหิ นิกฺขนฺเต สตฺตานํ ชีวิตกฺขโย โหติ ฯ ปริจฺเฉทโต ปิหกภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ปปฺผาสนฺติ ทฺวตฺตึสมํสขณฺฑปฺปเภทํ ปปฺผาสมํสํ ฯ ตํ วณฺณโต

วิสุทฺธิมคฺเค

รตฺตํ นาติปกฺกอุทุมฺพรผลวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต วิสมจฺฉินฺนพหลปูวขณฺฑสณฺฐานํ อพฺภนฺตเร อสิตปีตานํ อภาเวน อุคฺคเตน กมฺมชเตชุสฺมินา อพฺภาหตตฺตา สงฺขาทิตปลาสปิณฺฑมิว[๑] นิรสํ นิโรชํ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานมนฺตเร หทยญฺจ ยกนญฺจ อุปริ ฉาเทตฺวา โอลมฺพนฺตํ ฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต ปปฺผาสภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

อนฺตนฺติ ปุริสสฺส ทฺวตฺตึสหตฺถํ อิตฺถิยา อฏฺฐวีสติหตฺถํ เอกวีสติยา ฐาเนสุ โอภคฺคา อนฺตวฏฺฏิ ฯ ตเทตํ วณฺณโต เสตํ สกฺขรสุธาวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต โลหิตโทณิยํ อาภุชิตฺวา ฐปิตสีสจฺฉินฺนสปฺปสณฺฐานํ ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต อุปริ คลวาฏเก เหฏฺฐา จ กรีสมคฺเค วินิพนฺธตฺตา คลวาฏกกรีสมคฺคปริยนฺเต สรีรพฺภนฺตเร ฐิตํ ฯ ปริจฺเฉทโต อนฺตภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

อนฺตคุณนฺติ อนฺตโภคฏฺฐาเนสุ พนฺธนํ ฯ ตํ วณฺณโต เสตํ ทกสีตลิกมูลวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต ทกสีตลิกมูลสณฺฐานเมว ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต กุทฺทาลผรสุกมฺมาทีนิ กโรนฺตานํ ยนฺตากฑฺฒนกาเล ยนฺตสุตฺตมิว ยนฺตผลกานิ อนฺตโภเค เอกโต อคฺคพนฺเต[๒] อาพนฺธิตฺวา ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกสฺส อนฺตรา ตํ สิพฺพิตฺวา ฐิตรชฺชุกา วิย เอกวีสติยา อนตโภคานํ อนฺตเร ฐิตํ ฯ

๑. สงฺขาทิตปลาล...อิติปิ ฯ ๒. อคพนฺเต ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ปริจฺเฉทโต อนฺตคุณภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

อุทริยนฺติ อุทเร ภวํ อสิต ปีต ขายิต สายิตํ ฯ ตํ วณฺณโต อชฺโฌหฏาหารวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต ปริสฺสาวเน สิถิลพนฺธตณฺฑุล-สณฺฐานํ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชิตํ ฯ โอกาสโต อุทเร ฐิตํ ฯ อุทรํ นาม อุภโต นิปฺปีฬิยมานสฺส อลฺลสาฏกสฺส มชฺเฌ สญฺชาต-โปฏกสทิสํ อนฺตปฏลํ พหิ มฏฺฐํ อนฺโต มํสกสมฺพุกปลิเวฐน-กิลิฏฺฐํ ปาวารปุปฺผกสทิสํ[๑] กุฏฺฐิตปนสตจสฺส อพฺภนฺตรสทิสนฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ ยตฺถ ตกฺโกฏกา คณฺฑุปฺปาทกา ตาลหีรกา สูจิมุขกา ปฏตนฺตู สุตฺตกา อิจฺเจวมาทิทฺวตฺตึสกุลปฺปเภทา กิมโย อากุล-พฺยากุลา สณฺฑสณฺฑจาริโน หุตฺวา นิวสนฺติ เย ปานโภชนาทิมฺหิ อวิชฺชมาเน อุลฺลงฺฆิตฺวา วิรวนฺตา หทยมํสํ อภิหนนฺติ ปานโภชนาทิ-อชฺโฌหรณเวลายญฺจ เต อุทฺธํมุขา หุตฺวา ปฐมชฺโฌหเฏ เทฺว ตโย อาโลเป ตุริตตุริตา วิลุมฺปนฺติ ยํ เตสํ กิมีนํ สูติฆรํ วจฺจกุฏิ คิลานสาลา สุสานญฺจ โหติ ยตฺถ เสยฺยถาปิ นาม จณฺฑาล-คามทฺวาเร จนฺทนิกาย นิทาฆสมเย ถูลผุสิตเก เทเว วสฺสนฺเต อุทเกน วุยฺหมานํ มุตฺตกรีสจมฺมอฏฺฐินฺหารุขณฺฑเขฬสิงฺฆาณิกโลหิตปฺปภูติ นานากุณปชาตํ นิปติตฺวา กทฺทโมทกาลุลิตํ ทฺวีหตีหจฺจเยน สญฺชาต-กิมิกุลํ สูริยาตปสนฺตาปเวคกุฏฺฐิตํ อุปริ เผณปุพฺพุฬเก มุญฺจนฺตํ อภินีลวณฺณํ ปรมทุคฺคนฺธํ เชคุจฺฉํ เนว อุปคนฺตุํ น ทฏฺฐุํ อรหรูปตํ

๑. มํสกสมฺพุกปลิเวฐนกิลิฏฺฐปาวาร...อิติ เอกปทเมว ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อาปชฺชิตฺวา ติฏฺฐติ ปเคว ฆายิตุํ สายิตุํ วา เอวเมว นานปฺปการํ ปานโภชนาทิ ทนฺตมูสลสญฺจุณฺณิตํ ชิวฺหาหตฺถปริวตฺติตํ เขฬลาลาปลิพุทฺธํ ตํขณํ วิคตวณฺณคนฺธรสาทิสมฺปทํ ตนฺตวายขลิสุวานวมถุสทิสํ นิปติตฺวา ปิตฺตเสมฺหวาตปลิเวฐิตํ หุตฺวา อุทรคฺคิสนฺตาปเวคกุฏฺฐิตํ หุตฺวา กิมิกุลากุลํ อุปรูปริ เผณปุพฺพุฬกานิ มุญฺจนฺตํ ปรมกสมฺพุกทุคฺคนฺธเชคุจฺฉภาวํ อาปชฺชิตฺวา ติฏฺฐติ ยํ สุตฺวาปิ ปานโภชนาทีสุ อมนุญฺญตา สณฺฐาติ ปเคว ปญฺญาจกฺขุนา อวโลเกตฺวา ยตฺถ จ ปติตํ ปานโภชนาทิ ปญฺจธา วิภาคํ[๑] คจฺฉติ เอกํ ภาคํ ปาณกา ขาทนฺติ เอกํ ภาคํ อุทรคฺคิ ฌาเปติ เอโก ภาโค มุตฺตํ โหติ เอโก กรีสํ เอโก รสภาวํ อาปชฺชิตฺวา โลหิตมํสาทีนิ[๒] อุปพฺรูหยติ ฯ ปริจฺเฉทโต อุทรปฏเลน เจว อุทริยภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

กรีสนฺติ วจฺจํ ฯ ตํ วณฺณโต เยภุยฺเยน อชฺโฌหฏาหารวณฺณเมว โหติ ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต เหฏฺฐิมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต ปกฺกาสเย ฐิตํ ฯ ปกฺกาสโย นาม เหฏฺฐานาภิปิฏฺฐิกณฺฏกมูลานํ อนฺตเร อนฺตาวสาเน อุพฺเพเธน อฏฺฐงฺคุลมตฺโต เวฬุนาฬิกสทิโสว ยตฺถ เสยฺยถาปิ นาม อุปริ ภูมิภาเค ปติตํ วสฺโสทกํ โอคฬิตฺวา เหฏฺฐา ภูมิภาคํ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ เอวเมว ยงฺกิญฺจิ อามาสเย ปติตํ ปานโภชนาทิกํ อุทรคฺคินา

๑. ม. ยุ. วิเวกํ ฯ ๒. โสณิตมํสาทีนิ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เผณุทฺเทหกํ ปกฺกํ ปกฺกํ นิสทาย ปีสิตมิว สณฺหภาวํ อาปชฺชิตฺวา อนฺตวิเลน โอคฬิตฺวา โอมทฺทิตฺวา เวฬุปพฺเพ ปกฺขิปมานปณฺฑุมตฺติกาวิย สนฺนิจิตํ หุตฺวา ติฏฺฐติ ฯ ปริจฺเฉทโต ปกฺกาสยปฏเลน เจว กรีสภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

มตฺถลุงฺคนฺติ สีสกฏาหพฺภนฺตเร ฐิตมิญฺชราสิ ฯ ตํ วณฺณโต เสตํ อหิจฺฉตฺตกปิณฺฑวณฺณํ ฯ ทธิภาวํ อสมฺปตฺตทุฏฺฐขีรวณฺณนฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต สีสกฏาหพฺภนฺตเร จตฺตาโร สิพฺพินิมคฺเค[๑] นิสฺสาย สโมธาเนตฺวา ฐปิตา จตฺตาโร ปิฏฺฐปิณฺฑา วิย สโมหิตํ ติฏฺฐติ ฯ ปริจฺเฉทโต สีสกฏาหสฺส อพฺภนฺตรตเลหิ เจว มตฺถลุงฺคภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ปิตฺตนฺติ เทฺว ปิตฺตานิ พทฺธปิตฺตญฺจ อพทฺธปิตฺตญฺจ ฯ ตตฺถ พทฺธปิตฺตํ วณฺณโต พหลมธุกเตลวณฺณํ อพทฺธปิตฺตํ มิลาตพกุลปุปฺผวณฺณํ[๒] ฯ สณฺฐานโต อุภยมฺปิ โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต พทฺธปิตฺตํ อุปริมาย ทิสาย ชาตํ อิตรํ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต อพทฺธปิตฺตํ ฐเปตฺวา เกสโลมทนฺตนขานํ มํสวินิมุตฺตฏฺฐานญฺเจว ถทฺธสุกฺกจมฺมญฺจ อุทกมิว เตลพินฺทุ อวเสสสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ ยมฺหิ กุปิเต สตฺตานํ อกฺขีนิ

๑. สิพฺพนี...อิติปิ ฯ ๒. สี. ยุ. มิลาตอากุลีปุปฺผวณฺณํ ฯ ม. มิลาตอากุลิปุปฺผวณฺณํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปีตกานิ โหนฺติ ภมนฺติ คตฺตํ กมฺปติ กณฺฑายติ ฯ พทฺธปิตฺตํ หทยปปฺผาสานํ อนฺตเร ยกนมํสํ นิสฺสาย ปติฏฺฐิเต มหาโกสาตกีโกสกสทิเส ปิตฺตโกสเก ฐิตํ ยมฺหิ กุปิเต สตฺตา อุมฺมตฺตกา โหนฺติ วิปลฺลตฺถจิตฺตา หิโรตฺตปฺปํ ฉฑฺเฑตฺวา อกาตพฺพํ กโรนฺติ อภาสิตพฺพํ ภาสนฺติ อจินฺติตพฺพํ จินฺเตนฺติ ฯ ปริจฺเฉทโต ปิตฺตภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

เสมฺหนฺติ สรีรพฺภนฺตเร เอกปตฺตปูรปฺปมาณํ[๑] เสมฺหํ ฯ ตํ วณฺณโต เสตํ นาคพหลปณฺณรสวณฺณํ[๒] ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต อุทรปฏเล ฐิตํ ยํ ปานโภชนาทิอชฺโฌหรณกาเล เสยฺยถาปิ นาม อุทเก เสวาลปณฺณกํ[๓] กฏฺเฐ วา กฐเล วา ปตนฺเต ฉิชฺชิตฺวา ทฺวิธา หุตฺวา ปุน อชฺโฌตฺถริตฺวา ติฏฺฐติ เอวเมว ปานโภชนาทิมฺหิ นิปตนฺเต ฉิชฺชิตฺวา ทฺวิธา หุตฺวา ปุน อชฺโฌตฺถริตฺวา ติฏฺฐติ ยมฺหิ จ มนฺทีภูเต ปกฺกคณฺโฑ วิย ปูติกุกฺกุฏณฺฑมิว จ อุทรํ ปรมเชคุจฺฉํ กุณปคนฺธํ โหติ ตโต อุคฺคเตน จ คนฺเธน อุทฺเทโกปิ มุขมฺปิ ทุคฺคนฺธํ ปูติกุณปสทิสํ โหติ โส จ ปุริโส อเปหิ ทุคฺคนฺธํ วายสีติ วตฺตพฺพตํ อาปชฺชติ ยญฺจ วฑฺฒิตฺวา พหลตฺตมาปนฺนํ ปิธานผลกมิว วจฺจกุฏิยา อุทรปฏลสฺส อพฺภนฺตเรเยว กุณปคนฺธํ

๑. ม. เอกปตฺถปูรปฺปมาณํ ฯ ๒. สี. ม. นาคพลาสปณฺณรสวณฺณํ ฯ
๓. ม. ยุ. เสวาลปณกํ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

สนฺนิรุมฺหิตฺวา ติฏฺฐติ ฯ ปริจฺเฉทโต เสมฺหภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ปุพฺโพติ [๑] ปณฺฑุปลาสวณฺโณ ฯ มตสรีเร ปน ปูติพหลาจามวณฺโณ โหติ ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐาโน ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ โหติ ฯ โอกาสโต ปน ปุพฺพสฺส โอกาโส นาม นิพทฺโธ นตฺถิ ยตฺถ โส สนฺนิจิโต ติฏฺเฐยฺย ฯ ยตฺร ยตฺร ปน ขาณุกณฺฏกปฺปหรณอคฺคิชาลาทีหิ อภิหเต สรีรปฺปเทเส โลหิตํ สณฺฐหิตฺวา ปจฺจติ คณฺฑปีฬกาทโย วา อุปฺปชฺชนฺติ ตตฺร ตตฺร ติฏฺฐติ ฯ ปริจฺเฉทโต ปุพฺพภาเคน ปริจฺฉินฺโน ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

โลหิตนฺติ เทฺว โลหิตานิ สนฺนิจิตโลหิตญฺจ สํสรณโลหิตญฺจ ฯ ตตฺถ สนฺนิจิตโลหิตํ วณฺณโต นิปกฺกพหลลาขารสวณฺณํ สํสรณโลหิตํ อจฺฉลาขารสวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต อุภยมฺปิ โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต สนฺนิจิตโลหิตํ อุปริมาย ทิสาย ชาตํ อิตรํ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ ฯ โอกาสโต สํสรณโลหิตํ ฐเปตฺวา เกสโลมทนฺตนขานํ มํสวินิมุตฺตฏฺฐานญฺเจว ถทฺธสุกฺกจมฺมญฺจ ธมนิชาลานุสาเรน สพฺพํ อุปาทินฺนสรีเร ผริตฺวา ฐิตํ สนฺนิจิตโลหิตํ ยกนฏฺฐานสฺส เหฏฺฐาภาคํ ปูเรตฺวา เอกปตฺตปูรมตฺตํ วกฺกหทยยกนปปฺผาสานํ อุปริ โถกํ โถกํ ปคฺฆรนฺตํ วกฺกหทยยกนปปฺผาเส เตมยมานํ

๑. เอตฺถนฺตเร ปาโฐ นฏฺโฐ วิย ทิสฺสติ ฯ ม. ปูติโลหิตวเสน ปวตฺตปุพฺพํ ตํ วณฺณโต ปณฺฑุปลาสวณฺโณติ เอวํ มุทฺทิโต ฯ...ปวตฺตปุพฺโพ โส...อิติ เอวํ จ สุนฺทรํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

จิตํ ตสฺมึ หิ วกฺกหทยาทีนิ อเตเมนฺเต สตฺตา ปิปาสิตา โหนฺติ ฯ ปริจฺเฉทโต โลหิตภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

เสโทติ โลมกูปาทีหิ ปคฺฆรณกอาโปธาตุ ฯ โส วณฺณโต วิปฺปสนฺนติลเตลวณฺโณ ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐาโน ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาโต ฯ โอกาสโต เสทสฺโสกาโส นาม นิพทฺโธ นตฺถิ ยตฺถ โส โลหิตํ วิย สทา ติฏฺเฐยฺย ยทา ปน อคฺคิสนฺตาปสูริยสนฺตาปอุตุวิการาทีหิ สรีรํ สนฺตปฺปติ ตทา อุทกโต อพฺพุฬฺหมตฺตวิสมจฺฉินฺนภิสมุฬาลกุมุทนาฬกลาโป วิย สพฺพเกสโลมกูปวิวเรหิ ปคฺฆรติ ตสฺมา ตสฺส สณฺฐานมฺปิ เกสโลมกูปวิวรานญฺเญว วเสน เวทิตพฺพํ ฯ เสทปริคฺคณฺหเกน จ โยคินา เกสโลมกูปวิวเร ปูเรตฺวา จิตวเสเนว เสโท มนสิกาตพฺโพ ฯ ปริจฺเฉทโต เสทภาเคน ปริจฺฉินฺโน ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

เมโทติ ถีนสิเนโห ฯ โส วณฺณโต ผาลิตหลิทฺทิวณฺโณ ฯ สณฺฐานโต ถูลสรีรสฺส ตาว จมฺมมํสนฺตเร ฐปิตหลิทฺทิวณฺณทุกฺกูลปิโลติกสณฺฐาโน โหติ กีสสรีรสฺส ชงฺฆมํสํ อูรุมํสํ ปิฏฺฐิกณฺฏกนิสฺสิตปิฏฺฐิมํสํ อุทรวฏฺฏิมํสนฺติ เอตานิ นิสฺสาย ทิคุณํ ติคุณํ กตฺวา ฐปิตหลิทฺทิวณฺณทุกฺกูลปิโลติกสณฺฐาโน ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาโต ฯ โอกาสโต ถูลสฺส สกลสรีรํ ผริตฺวา กีสสฺส ชงฺฆมํสาทีนิ นิสฺสาย ฐิโต ยํ สิเนหสงฺขตมฺปิ ปรมเชคุจฺฉตฺตา

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

เนว มุทฺธนิ เตลตฺถาย น นาสเตลาทีนํ อตฺถาย คณฺหนฺติ ฯ ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา มํเสน อุปริ จมฺเมน ติริยํ เมทภาเคน ปริจฺฉินฺโน ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

อสฺสูติ อกฺขีหิ ปคฺฆรณกอาโปธาตุ ฯ ตํ วณฺณโต วิปฺปสนฺนติลเตลวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต อกฺขิกูปเกสุ ฐิตํ ฯ น เจตํ ปิตฺตโกสเก ปิตฺตมิว อกฺขิกูปเกสุ สทา สนฺนิจิตํ ติฏฺฐติ ฯ ยทา ปน สตฺตา โสมนสฺสชาตา มหาหสิตํ หสนฺติ โทมนสฺสชาตา โรทนฺติ ปริเทวนฺติ ตถารูปํ วิสมาหารํ วา อาหรนฺติ ยทา จ เนสํ อกฺขีนิ ธูมรชปํสุกาทีหิ อภิหญฺญนฺติ ตทา เอเตหิ โสมนสฺสโทมนสฺส วิสภาคาหารอุตูหิ สมุฏฺฐหิตฺวา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา ฯ อสฺสุปริคฺคณฺหเกน ปน โยคินา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ฐิตวเสเนว ปริคฺคณฺหิตพฺพํ ฯ ปริจฺเฉทโต อสฺสุภาเคน ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

วสาติ วิลีนสิเนโห ฯ สา วณฺณโต นาฬิเกรเตลวณฺณา ฯ อาจาเม อาสิตฺตเตลวณฺณาติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ ฯ สณฺฐานโต นฺหานกาเล ปสนฺนอุทกสฺส อุปริ ปริพฺภมนฺตสิเนหพินฺทุวิสฏสณฺฐานา ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา ฯ โอกาสโต เยภุยฺเยน หตฺถตลหตฺถปิฏฺฐิ-ปาทตลปาทปิฏฺฐินาสปุฏนลาฏอํสกูเฏสุ ฐิตา ฯ น เจสา เอเตสุ

วิสุทฺธิมคฺเค

โอกาเสสุ สทา วิลีนาว หุตฺวา ติฏฺฐติ ยทา ปน อคฺคิสนฺตาป-สูริยสนฺตาปอุตุวิสภาคธาตุวิสภาเคหิ เต ปเทสา อุสฺมาชาตา โหนฺติ ตทา ตตฺถ นฺหานกาเล ปสนฺนอุทกุปริสิเนหพินฺทุวิสโฏ วิย อิโตจิโตจ สญฺจรติ ฯ ปริจฺเฉทโต วสาภาเคน ปริจฺฉินฺนา ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

เขโฬติ อนฺโตมุเข เผณมิสฺสา อาโปธาตุ ฯ โส วณฺณโต เสโต เผณวณฺโณ ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐาโน ฯ เผณ-สณฺฐาโนติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาโต ฯ โอกาสโต อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอรุยฺห ชิวฺหาย จิโต ฯ น เจส เอตฺถ สทา สนฺนิจิโต หุตฺวา ติฏฺฐติ ยทา ปน สตฺตา ตถารูปํ อาหารํ ปสฺสนฺติ วา สรนฺติ วา อุณฺหติตฺติกกฏุกโลณมฺพิลานํ วา กิญฺจิ มุเข ฐเปนฺติ ยทา วา เนสํ หทยํ อากิลายติ[๑] กิสฺมิญฺจิเทว วา ชิคุจฺฉา อุปฺปชฺชติ ตทา เขโฬ อุปฺปชฺชิตฺวา อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอรุยฺห ชิวฺหาย สณฺฐาติ ฯ อคฺคชิวฺหาย เจส ตนุโก โหติ มูลชิวฺหาย พหโล มุเข ปกฺขิตฺตญฺจ ปุถุกํ วา ตณฺฑุลํ วา อญฺญํ วา กิญฺจิ ขาทนียํ นทีปุลิเน ขตกูปก-สลิลํ วิย ปริกฺขยํ อคจฺฉนฺโตว เตเมตุํ สมตฺโถ โหติ ฯ ปริจฺเฉทโต เขฬภาเคน ปริจฺฉินฺโน ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

สิงฺฆาณิกาติ มตฺถลุงฺคโต ปคฺฆรณกอสุจิ ฯ สา วณฺณโต

๑. ยุ. อาคิลายติ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ตรุณตาลฏฺฐิมิญฺชวณฺณา ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานา ฯ ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตา ฯ โอกาสโต นาสปูเฏ ปูเรตฺวา ฐิตา ฯ น เจสา เอตฺถ สทา สนฺนิจิตา หุตฺวา ติฏฺฐติ อถโข ยถา นาม ปุริโส ปทุมินิปตฺเต ทธึ พนฺธิตฺวา เหฏฺฐา กณฺฏเกน วิชฺเฌยฺย อถ เตน ฉิทฺเทน ทธิมฏฺฐํ[๑] คฬิตฺวา พหิ ปเตยฺย เอวเมว ยทา สตฺตา โรทนฺติ วิสภาคาหารอุตุวเสน วา สญฺชาตธาตุกฺโขภา โหนฺติ ตทา อนฺโต สีสโต ปูติเสมฺหภาวํ อาปนฺนํ มตฺถลุงฺคํ คฬิตฺวา ตาลุมตฺถกวิวเรน โอตริตฺวา นาสปูเฏ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา ฯ สิงฺฆาณิกาปริคฺคณฺหเกน ปน โยคินา นาสปูเฏ ปูเรตฺวา ฐิตวเสเนว ปริคฺคณฺหิตพฺพา ฯ ปริจฺเฉทโต สิงฺฆาณิกาภาเคน ปริจฺฉินฺนา ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

ลสิกาติ สรีรสนฺธีนํ อพฺภนฺตเร ปิจฺฉิลกุณปํ ฯ สา วณฺณโต กณฺณิการ นิยฺยาส วณฺณา ฯ สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานา ฯ ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา ฯ โอกาสโต อฏฺฐิสนฺธีนํ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อสีติสตสนฺธีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตา ฯ ยสฺส เจสา มนฺทา โหติ ตสฺส อุฏฺฐหนฺตสฺส นิสีทนฺตสฺส อภิกฺกมนฺตสฺส ปฏิกฺกมนฺตสฺส สมฺมิญฺชนฺตสฺส ปสาเรนฺตสฺส อฏฺฐิกานิ กฏกฏายนฺติ อจฺฉราสทฺทํ กโรนฺโต วิย วิสญฺจรติ เอกโยชนทฺวิโยชนมตฺตมฺปิ อทฺธานํ

๑. ม. ทธิมุตฺตํ ฯ ทธิโน วิสนฺทนอจฺฉรโส ทธิมตฺถนฺติ ฏีกา ฯ ทธิมณฺฑนฺติ ปน ยุตฺตตรํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

คตสฺส วาโยธาตุ กุปฺปติ คตฺตานิ ทุกฺขนฺติ ฯ ยสฺส ปน พหุกา โหนฺติ ตสฺส อุฏฺฐานนิสชฺชาทีสุ น อฏฺฐีนิ กฏกฏายนฺติ ทีฆมฺปิ อทฺธานํ คตสฺส น วาโยธาตุ กุปฺปติ น คตฺตานิ ทุกฺขนฺติ ฯ ปริจฺเฉทโต ลสิกาภาเคน ปริจฺฉินฺนา ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

มุตฺตนฺติ วณฺณโต มาสขาโรทกวณฺณํ ฯ สณฺฐานโต อโธมุขฏฺฐปิตอุทกกุมฺภอพฺภนฺตเร คต อุทกสณฺฐานํ ฯ ทิสโต เหฏฺฐิมาย ทิสาย ชาตํ ฯ โอกาสโต วตฺถิสฺส อพฺภนฺตเร ฐิตํ ฯ วตฺถิ นาม วตฺถิปูโฏ วุจฺจติ ยตฺถ เสยฺยถาปิ จนฺทนิกาย ปกฺขิตฺเต อโธมุเข[1] รวณฆเฏ จนฺทนิการโส ปวิสติ น จสฺส ปวิสนมคฺโค ปญฺญายติ เอวเมว สรีรโต มุตฺตํ ปวิสติ น จสฺส ปวิสนมคฺโค ปญฺญายติ นิกฺขมนมคฺโค ปน ปากโฏ โหติ ยมฺหิ จ มุตฺตสฺส ภริเต ปสฺสาวํ กโรมาติ สตฺตานํ อายูหนํ โหติ ฯ ปริจฺเฉทโต วตฺถิอพฺภนฺตเรน เจว มุตฺตภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ ฯ อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท ฯ วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว ฯ

เอวญฺหิ เกสาทิเก โกฏฺฐาเส วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน ววฏฺฐเปตฺวา อนุปุพฺพโต นาติสีฆโตติอาทินา นเยน วณฺณสณฺฐานคนฺธาสโยกาสวเสน ปญฺจธา ปฏิกูลา ปฏิกูลาติ มนสิกโรโต ปณฺณตฺติสมติกฺกมาวสาเน เสยฺยถาปิ จกฺขุมโต ปุริสสฺส ทฺวตฺตึสวณฺณานํ กุสุมานํ เอกสุตฺตกคณฺฐิตํ[2] มาลํ โอโลเกนฺตสฺส

๑. อมุเข ฯ ๒....คนฺถิตํ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

สพฺพปฺปฺผานิ อปุพฺพาจริมมิว[๑] ปากฏฺานิ โหนฺติ เอวเมว อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสาติ อิมํ กายํ โอโลเกนฺตสฺส สพฺเพ เต ธมฺมา อปุพฺพาจริมมิว ปากฏา โหนฺติ ฯ เตน วุตฺตํ มนสิการ- โกสลฺลกถายํ อาทิกมฺมิกสฺส หิ เกสาติ มนสิกโรโต มนสิกาโร คนฺตฺวา มุตฺตนฺติ อิมํ ปริโยสานโกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐตีติ ฯ สเจ ปน พหิทฺธาปิ มนสิการํ อุปสํหรติ อถสฺส เอวํ สพฺพ- โกฏฺฐาเสสุ ปากฏีภูเตสุ อาหิณฺฑนฺตา มนุสฺสติรจฺฉานาทโย สตฺตาการํ วิชหิตฺวา โกฏฺฐาสราสิวเสเนว อุปฏฺฐหนฺติ เตหิ จ อชฺโฌหริยมานํ ปานโภชนาทิ โกฏฺฐาสราสิมฺหิ ปกฺขิปมานมิว อุปฏฺฐาติ ฯ อถสฺส อนุปุพฺพมุญฺจนาทิวเสน ปฏิกูลา ปฏิกูลาติ ปุนปฺปุนํ มนสิกโรโต อนุกฺกเมน อปฺปนา อุปฺปชฺชติ ฯ ตตฺถ เกสาทีนํ วณฺณสณฺฐาน- ทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน อุปฏฺฐานํ อุคฺคหนิมิตฺตํ สพฺพาการโต ปฏิกูลวเสน อุปฏฺฐานํ ปฏิภาคนิมิตฺตํ ฯ ตํ อาเสวโต ภาวยโต วุตฺตนเยเนว อสุภกมฺมฏฺฐาเนสุ วิย ปฐมชฺฌานวเสน อปฺปนา อุปฺปชฺชติ ฯ สา ยสฺส เอโกว โกฏฺฐาโส ปากโฏ โหติ เอกสฺมึ วา โกฏฺฐาเส อปฺปนํ ปตฺวา ปุน อญฺญสฺมึ โยคํ น กโรติ ตสฺส เอกาว อุปฺปชฺชติ ฯ ยสฺส ปน อเนกโกฏฺฐาสา ปากฏา โหนฺติ เอกสฺมึ วา ฌานํ ปตฺวา ปุน อญฺญสฺมิมฺปิ โยคํ กโรติ ตสฺส มาลกตฺเถรสฺส[๒] วิย โกฏฺฐาสคณนาย ปฐมชฺฌานานิ นิพฺพตฺตนฺติ ฯ โส กิรายสฺมา ทีฆภาณกอภยตฺเถรํ หตฺเถ คเหตฺวา อาวุโส อภย อิโต ตาว อิมํ

๑. ม. อปุพฺพาปริยมิว ฯ ๒. ม. มลฺลกตฺเถรสฺส ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปญฺหํ อุคฺคณฺหาหีติ วตฺวา อาห มหลฺลกตฺเถโร[1] ทฺวตฺตึสโกฏฺฐาเสสุ ทฺวตฺตึสาย ปฐมชฺฌานานํ ลาภี สเจ รตฺตึ เอกํ ทิวา เอกํ สมาปชฺชติ โส ตํ[2] อติเรกฑฺฒมาเสน ปน สมฺพชฺฌติ[3] สเจ ปน เทวสิกํ เอกํ สมาปชฺชติ อติเรกมาเสน ปุน สมฺพชฺฌตีติ[4] ฯ เอวํ ปฐมชฺฌานวเสน อิชฺฌมานมฺปิ เจตํ กมฺมฏฺฐานํ วณฺณสณฺฐานาทีสุ สติพเลน อิชฺฌนโต กายคตาสตีติ วุจฺจติ ฯ อิมญฺจ ปน กายคตาสติมนุยุตฺโต ภิกฺขุ อรติรติสโห โหติ น จ นํ อรติ สหติ อุปฺปนฺนํ อรตึ อภิภุยฺย อภิภุยฺย วิหรติ ภยเภรวสโห โหติ น จ นํ ภยเภรวํ สหติ อุปฺปนฺนํ ภยเภรวํ อภิภุยฺย อภิภุยฺย วิหรติ ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส ฯเปฯ[5] ปาณหรานํ อธิวาสกชาติโก โหติ เกสาทีนํ วณฺณเภทํ นิสฺสาย จตุนฺนํ ฌานานํ ลาภี โหติ ฉ อภิญฺญา ปฏิวิชฺฌติ ฯ

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต อนุยุญฺเชถ ปณฺฑิโต
เอวํ อเนกานิสํสํ อิมํ กายคตาสตินฺติ ฯ

อิทํ กายคตาสติยํ วิตฺถารกถามุขํ ฯ

อิทานิ ยนฺตํ ภควตา อยมฺปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติ-สมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมตีติ[6] เอวํ ปสํสิตฺวา กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว

๑. ม. มลฺลกตฺเถโร ฯ ๒. ยุ. อิทํ ปททฺวยํ นตฺถิ ฯ ๓-๔. ยุ. สมฺปชฺชติ ฯ
๕. องฺ จตุ. ๒๑/๑๕๘ ฯ ๖. สํ. มหาวาร. ๑๙/๔๐๗ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อานาปานสฺสติสมาธิ กถํ พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ ทีฆํ วา ปสฺสสนฺโต ฯเปฯ รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต ฯเปฯ รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ สพฺพ-กายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺ-สามีติ สิกฺขติ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปีติปฏิสํเวที สุขปฏิสํเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ จิตฺตปฏิสํเวที อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ สมาทหํ จิตฺตํ วิโมจยํ จิตฺตํ อนิจฺจานุปสฺสี วิราคานุปสฺสี นิโรธานุปสฺสี ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ[๑] เอวํ โสฬสวตฺถุกํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐํ ตสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต ฯ โส ปน ยสฺมา ปาลิวณฺณนานุสาเรเนว วุจฺจมาโน สพฺพาการปริปูโร โหติ ตสฺมา อยเมตฺถ ปาลิวณฺณนา-ปุพฺพงฺคโม นิทฺเทโส ฯ

กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธีติ เอตฺถ ตาว ฯ

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๔๐๗ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

กถนฺติ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนาํ นานปฺปการโต วิตฺถาเรตุกมฺยตา-
ปุจฺฉา ฯ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธีติ นานปฺปการโต
วิตฺถาเรตุกมฺยตาย ปุจฺฉธมฺมนิทสฺสนํ ฯ กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ
วูปสเมตีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย ฯ ตตฺถ ภาวิโตติ อุปฺปาทิโต
วฑฺฒิโต วา ฯ อานาปานสฺสติสมาธีติ อานาปานปริคฺคาหิกาย สติยา
สทฺธึ สมฺปยุตฺโต สมาธิ อานาปานสฺสติยํ วา สมาธิ อานาปานสฺสติ-
สมาธิ ฯ พหุลีกโตติ ปุนปฺปุนํ กโต ฯ สนฺโต เจว ปณีโต
จาติ สนฺโต เจว ปณีโต เจว ฯ อุภยตฺถ เอวสทฺเทน นิยโม
เวทิตพฺโพ ฯ กึ วุตฺตํ โหติ ฯ อยญฺหิ ยถา อสุภกมฺมฏฺฐานํ
เกวลํ ปฏิเวธวเสน สนฺตํ จ ปณีตํ จ โอฬาริการมฺมณตฺตา ปน
ปฏิกูลารมฺมณตฺตา จ อารมฺมณวเสน เนว สนฺตํ น ปณีตํ น เอวํ
เกนจิ ปริยาเยน อสนฺโต วา อปณีโต วา อถโข อารมฺมณ-
สนฺตตายปิ สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต ปฏิเวธสงฺขาตองฺคสนฺตตายปิ
อารมฺมณปณีตตายปิ ปณีโต อติตฺตีกโร[๑] องฺคปณีตตายปีติ ฯ เตน
วุตฺตํ สนฺโต เจว ปณีโต จาติ ฯ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโรติ
เอตฺถ ปน ฯ นาสฺส เสจนนฺติ อเสจนโก อนาสิตฺตโก อพฺโพกิณฺโณ
ปาฏิเยกฺโก อาเวณิโก นตฺถิ เอตฺถ ปริกมฺเมน วา อุปจาเรน
วา สนฺตตา อาทิสมนฺนาหารโต ปภูติ อตฺตโน สภาเวเนว สนฺโต
จ ปณีโต จาติ อตฺโถ ฯ เกจิ ปน อเสจนโกติ อนาสิตฺตโก
โอชวนฺโต สภาเวเนว มธุโรติ วทนฺติ ฯ เอวมยํ อเสจนโกว

๑. อติตฺติกโร ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อปฺปีตปฺปีตกฺขเณ กายิกเจตสิกสุขปฏิลาภาย สํวตฺตนโต สุโข จ วิหาโรติ เวทิตพฺโพ ฯ อุปฺปนฺนุปฺปนฺเนติ อวิกฺขมฺภิเต อวิกฺขมฺภิเต ฯ ปาปเกติ ลามเก ฯ อกุสเล ธมฺเมติ อโกสลฺลสมฺภูเต ธมฺเม ฯ ฐานโส อนฺตรธาเปตีติ ขเณเนว อนฺตรธาเปติ วิกฺขมฺเภติ ฯ วูปสเมตีติ สุฏฺฐุ อุปสเมติ นิพฺเพธภาคิยตฺตา วา อนุปุพฺเพน อริยมคฺควุฑฺฒิปฺปตฺโต สมุจฺฉินฺทติ ฯ ปฏิปสฺสมฺเภตีติ วุตฺตํ โหติ ฯ อยํ ปเนตฺถ สงฺเขปตฺโถ ภิกฺขเว เกน ปกาเรน เกนากาเรน เกน วิธินา ภาวิโต อานาปานสฺสติสมาธิ เกน ปกาเรน พหุลีกโต สนฺโต เจว ฯเปฯ วูปสเมตีติ ฯ

อิทานิ ตมตฺถํ วิตฺถาเรนฺโต อิธ ภิกฺขเวติอาทิมาห ฯ ตตฺถ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขูติ ภิกฺขเว อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ ฯ อยํ หิ เอตฺถ อิธสทฺโท สพฺพปฺปการอานาปานสฺสติสมาธินิพฺพตฺตกสฺส ปุคฺคลสฺส สนฺนิจยภูตสาสนปริทีปโน[๑] อญฺญสาสนสฺส ตถาภาว-ปฏิเสธโน จ ฯ วุตฺตญฺเหตํ อิเธว ภิกฺขเว สมโณ ฯเปฯ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณภิ อญฺญาหีติ[๒] ฯ เตน วุตฺตํ อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขูติ ฯ

อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วาติ อิทมสฺส อานาปานสฺสติสมาธิภาวนานุรูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนํ ฯ อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ทีฆรตฺตํ รูปาทีสุ อารมฺมเณสุ อนุวิสฏํ จิตฺตํ

๑. สนฺนิสฺสยภูเต ฯ ๒. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๓ ฯ ปาลิยมฺปน สมเณหิ อญฺเญหีติ ทิสฺสติ ฯ สมเณภิ อญฺเญหีติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อานาปานสฺสติสมาธิอารมฺมณํ อภิรูหิตุํ น อิจฺฉติ กูฏโคณยุตฺตรโถ วิย อุปฺปถเมว ธาวติ ฯ ตสฺมา เสยฺยถาปิ นาม โคโป กูฏเธนุยา สพฺพํ[1] ขีรํ ปิวิตฺวา วฑฺฒิตํ กูฏวจฺฉํ ทเมตุกาโม เธนุโต อปเนตฺวา เอกนฺเต มหนฺตํ ถมฺภํ นิขนิตฺวา[2] ตตฺถ โยตฺเตน พนฺเธยฺย อถสฺส โส วจฺโฉ อิโตจิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวา ปลายิตุํ อสกฺโกนฺโต ตเมว ถมฺภํ อุปนิสีเทยฺย วา อุปนิปชฺเชยฺย วา เอวเมว อิมินาปิ ภิกฺขุนา ทีฆรตฺตํ รูปารมฺมณาทิรสปานวฑฺฒิตํ ทุฏฺฐจิตฺตํ ทเมตุกาเมน รูปาทิอารมฺมณโต อปเนตฺวา อรญฺญํ วา ฯเปฯ สุญฺญาคารํ วา ปวิสิตฺวา ตตฺถ อสฺสาสปสฺสาสถมฺเภ สติโยตฺเตน พนฺธิตพฺพํ เอวมสฺส ตํ จิตฺตํ อิโตจิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวาปิ ปุพฺเพ อาจิณฺณารมฺมณํ อลภมานํ สติโยตฺตํ ฉินฺทิตฺวา ปลายิตุํ อสกฺโกนฺตํ ตเมวารมฺมณํ อุปจารปฺปนาวเสน อุปนิสีทติ เจว อุปนิปชฺชติ จ ฯ เตนาหุ โปราณา

ยถา ถมฺเภ นิพนฺเธยฺย วจฺฉํ ทมํ นโร อิธ
พนฺเธยฺเยวํ สกํ จิตฺตํ สติยารมฺมเณ ทฬฺหนฺติ ฯ

เอวมสฺเสตํ เสนาสนํ ภาวนานุรูปํ โหติ ฯ เตน วุตฺตํ อิทมสฺส อานาปานสฺสติสมาธิภาวนานุรูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนนฺติ ฯ อถวา ยสฺมา อิทํ กมฺมฏฺฐานปฺปเภเท มุทฺธภูตํ สพฺพพุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธสาวกานํ วิเสสาธิคมทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารปทฏฺฐานํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ อิตฺถีปุริสหตฺถิอสฺสาทิสทฺทสมากุลํ คามนฺตํ อปริจฺจชิตฺวา น สุกรํ ภาเวตุํ สทฺทกณฺฏกตฺตา ฌานสฺส อคามเก

๑. ยุ. อิทํ ปทํ นตฺถิ ฯ ๒. นิขณิตฺวาปิ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ปน อรญฺเญ สุกรํ โยคาวจเรน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคเหตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานํ[๑] นิพฺพตฺเตตฺวา ตเทว ปาทกํ กตฺวา สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อคฺคผลํ อรหตฺตํ สมฺปาปุณิตุํ ตสฺมาสฺส อนุรูปเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา อรญฺญคโต วาติอาทิมาห ฯ

วตฺถุวิชฺชาจริโย วิย หิ ภควา ฯ โส ยถา วตฺถุวิชฺชาจริโย นครภูมึ ปสฺสิตฺวา สุฏฺฐุ อุปปริกฺขิตฺวา เอตฺถ นครํ มาเปถาติ อุปทิสติ โสตฺถินา จ นคเร นิฏฺฐิเต ราชกุลโต มหาสกฺการํ ลภติ เอวเมว โยคาวจรสฺส อนุรูปเสนาสนํ อุปปริกฺขิตฺวา เอตฺถ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตพฺพนฺติ อุปทิสติ ตโต ตตฺถ กมฺมฏฺฐานมนุ-ยุตฺเตน โยคินา กเมน อรหตฺเต ปตฺเต สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ มหนฺตํ สกฺการํ ลภติ ฯ อยํ ปน ภิกฺขุ ทีปิสทิโสติ วุจฺจติ ฯ ยถา หิ มหาทีปิราชา อรญฺเญ ติณคหนํ ว วนคหนํ วา ปพฺพตคหนํ วา นิสฺสาย นิลียิตฺวา วนมหิสโคกณฺณ สูกราทโย มิเค คณฺหติ เอวเมว อยํ อรญฺญาทีสุ กมฺมฏฺฐานมนุยุญฺชนฺโต ภิกฺขุ ยถากฺกเมน โสตาปตฺติสกทาคามิอนาคามิอรหตฺตมคฺเค เจว อริย-ผลญฺจ คณฺหตีติ เวทิตพฺโพ ฯ เตนาหุ โปราณา

ยถาปิ ทีปิโก นาม นิลียิตฺวาน คณฺหตี มิเค
ตเถวายํ พุทฺธปุตฺโต ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรญฺญํ ปวิสิตฺวาน คณฺหติ[๒] ผลมุตฺตมนฺติ ฯ

เตนสฺส ปรกฺกมชวโยคฺคภูมึ อรญฺญเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา

๑. ม. จตุกฺกชฺฌานํ ฯ ๒. คณฺหาตีติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อรญฺญคโต วาติอาทิมาห ฯ

ตตฺถ อรญฺญคโตติ อรญฺญํ นาม นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรญฺญนฺติ[๑] จ อารญฺญกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิมนฺติ[๒] จ เอวํ วุตฺตลกฺขเณสุ อรญฺเญสุ ยงฺกิญฺจิ ปวิเวกสุขํ อรญฺญํ คโต ฯ รุกฺขมูลคโตติ รุกฺขสมีปํ คโต ฯ สุญฺญาคารคโตติ สุญฺญํ วิวิตฺโตกาสํ คโต ฯ เอตฺถ จ ฐเปตฺวา อรญฺญญฺจ รุกฺขมูลญฺจ อวเสสํ สตฺตวิธํ เสนาสนํ คโตปิ สุญฺญาคารคโตติ วตฺตุํ วฏฺฏติ ฯ

เอวมสฺส อุตุตฺตยานุกูลํ ธาตุจริยานุกูลญฺจ อานาปานสฺสติภาวนานุรูปํ เสนาสนํ อุปทิสิตฺวา อลีนานุทฺธจฺจปกฺขิกํ สนฺตมิริยาปถํ อุปทิสนฺโต นิสีทตีติ อาห ฯ อถสฺส นิสชฺชาย ทฬฺหภาวํ อสฺสาสปสฺสาสานํ ปวตฺตนสุขตํ อารมฺมณปริคฺคหุปายญฺจ ทสฺเสนฺโต ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวาติอาทิมาห ฯ

ตตฺถ ปลฺลงฺกนฺติ สมนฺตโต อูรุพทฺธาสนํ ฯ อาภุชิตฺวาติ พนฺธิตฺวา ฯ อุชุ กายํ ปณิธายาติ อุปริมสรีรํ อุชุกํ ฐเปตฺวา อฏฺฐารสปิฏฺฐิกณฺฏเก โกฏิยา โกฏึ ปฏิปาเทตฺวา ฯ เอวญฺหิ นิสินฺนสฺส จมฺม มํสนฺหารูนิ น ปณมนฺติ อถสฺส ยา เตสํ ปณมนปจฺจยา ขเณ ขเณ เวทนา อุปฺปชฺเชยฺยุํ ตา นุปฺปชฺชนฺติ ตาสุ อนุปฺปชฺชมานาสุ จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ กมฺมฏฺฐานํ น ปริปตติ วุฑฺฒึ ผาตึ อุปคจฺฉติ ฯ ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวาติ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔ ฯ ๒. วิ. มหา. ๒/๑๔๖ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

กมฺมฏฺฐานาภิมุขํ สตึ ฐปยิตฺวา ฯ อถวา ปรีติ ปริคฺคหฏฺโฐ มุขนฺติ นิยฺยานฏฺโฐ สตีติ อุปฏฺฐานฏฺโฐ เตน วุจฺจติ ปริมุขํ สตินฺติ[๑] เอวํ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตนเยนเปตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ ฯ ตตฺรายํ สงฺเขโป ปริคฺคหิตนิยฺยานํ สตึ กตฺวาติ ฯ

โส สโตว อสฺสสตีติ โส ภิกฺขุ เอวํ นิสีทิตฺวา เอวญฺจ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา ตํ สตึ อวิชหนฺโต สโต เอว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ ฯ สโตการี โหตีติ วุตฺตํ โหติ ฯ อิทานิ เยหากาเรหิ สโตการี โหติ เต ทสฺเสตุํ ทีฆํ วา อสฺสสนฺโตติอาทิมาห ฯ วุตฺตญฺเหตํ ปฏิสมฺภิทายํ โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสตีติ เอตสฺเสว วิภงฺเค ทฺวตฺตึสาย อากาเรหิ สโตการี โหติ ทีฆํ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ ตาย สติยา เตน ญาเณน สโตการี โหติ ทีฆํ ปสฺสาสวเสน ฯเปฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสาสวเสน ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ ตาย สติยา เตน ญาเณน สโตการี โหตีติ[๒] ฯ

ตตฺถ ทีฆํ วา อสฺสสนฺโตติ ทีฆํ วา อสฺสาสํ ปวตฺตยนฺโต ฯ อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต ปสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโตติ วินยฏฺฐกถายํ วุตฺตํ ฯ สุตฺตนฺตฏฺฐกถาสุ ปน อุปฺปฏิปาฏิยา อาคตํ ฯ ตตฺถ สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานํ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมนกาเล ปฐมํ อพฺภนฺตรวาโต พหิ นิกฺขมติ ปจฺฉา พาหิรวาโต สุขุมรชํ คเหตฺวา

๑-๒. ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔ ฯ

อพฺภนฺตรํ ปวิสนฺโต ตาลล อาหจฺจ นิพฺพายติ ฯ เอวํ ตาว อสฺสาส-ปสฺสาสา เวทิตพฺพา ฯ ยา ปน เตสํ ทีฆรสฺสตา สา อทฺธานวเสน เวทิตพฺพา ฯ ยถา หิ โอกาสทฺธานํ ผริตฺวา ฐิตํ อุทกํ วา วาลิกา วา ทีฆมุทกํ ทีฆา วาลิกา รสฺสมุทกํ รสฺสา วาลิกาติ วุจฺจติ เอวํ วุณฺณวิจุณฺณาปิ อสฺสาสปสฺสาสา หตฺถิสรีเร จ อหิสรีเร จ เตสํ อตฺตภาวสงฺขาตํ ทีฆํ อทฺธานํ สณิกํ ปูเรตฺวา สณิกเมว นิกฺขมนฺติ ตสฺมา ทีฆาติ วุจฺจนฺติ ฯ สุนขสสาทีนํ อตฺตภาวสงฺขาตํ รสฺสํ อทฺธานํ สีฆํ ปูเรตฺวา สีฆเมว นิกฺขมนฺติ ตสฺมา รสฺสาติ วุจฺจนฺติ ฯ มนุสฺเสสุ ปน เกจิ หตฺถิอหิอาทโย วิย กาลทฺธานวเสน ทีฆํ อสฺสสนฺติ จ ปสฺสสนฺติ จ เกจิ สุนขสสาทโย วิย รสฺสํ ตสฺมา เตสํ กาลวเสน ทีฆมทฺธานํ นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ เต ทีฆา อิตฺตรมทฺธานํ นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ รสฺสาติ เวทิตพฺพา ฯ

ตตฺรายํ ภิกฺขุ นวหากาเรหิ ทีฆํ อสฺสสนฺโต จ ปสฺสสนฺโต จ ทีฆํ อสฺสสามิ ปสฺสสามีติ ปชานาติ ฯ เอวํ ปชานโต จสฺส เอเกนาการेน กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนา สมฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพา ฯ ยถาห ปฏิสมฺภิทายํ ฯ กถํ ทีฆํ อสฺสสนฺโต อสฺสสามีติ ปชานาติ ทีฆํ ปสฺสสนฺโต ทีฆํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ ทีฆํ ปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต ปสฺสสติ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ฉนฺโท

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อุปฺปชฺชติ ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ ปสฺสาสํ ฯเปฯ ทีฆํ อสฺสาส-ปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ปามุชฺชํ อุปฺปชฺชติ ปามุชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ ปามุชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ ปสฺสาสํ ฯเปฯ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ ปามุชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตํ วิวฏฺฏติ อุเปกฺขา สณฺฐาติ อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย อุปฏฺฐานํ สติ อนุปสฺสนา ญาณํ กาโย อุปฏฺฐานํ โน สติ สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสตีติ เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนาติ[๑] ฯ เอเสว นโย รสฺสปเทปิ ฯ อยํ ปน วิเสโส ฯ ยถา เอตฺถ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเตติ วุตฺตํ เอวมิธ รสฺสํ อสฺสาสํ อิตฺตรสงฺขาเต อสฺสสตีติ อาคตํ ตสฺมา รสฺสวเสน ยาว เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนาติ ตาว โยเชตพฺพํ ฯ เอวมยํ อทฺธานวเสน อิตฺตรวเสน จ อิเมหิ อากาเรหิ อสฺสาสปสฺสาเส ปชานนฺโต ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ ฯเปฯ รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติ ปชานาตีติ เวทิตพฺโพ ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๖๕ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอวํ ปชานโต จสฺส

ทีโฆ รสฺโส จ อสฺสาโส ปสฺสาโสปิ จ ตาทิโส

จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ นาสิกคฺเคว ภิกฺขุโนติ ฯ

สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ สกลสฺส อสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ สกลสฺส ปสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ เอวํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺเตน อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จ ตสฺมา อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ วุจฺจติ ฯ เอกสฺส หิ ภิกฺขุโน จุณฺณวิสเฏ อสฺสาสกาเย ปสฺสาสกาเย วา อาทิ ปากโฏ โหติ น มชฺฌปริโยสานํ ฯ โส อาทิเมว ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ มชฺฌปริโยสาเน กิลมติ ฯ เอกสฺส มชฺฌํ ปากฏํ โหติ น อาทิปริโยสานํ ฯ เอกสฺส ปริโยสานํ ปากฏํ โหติ น อาทิมชฺฌํ ฯ โส ปริโยสานํเยว ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ อาทิมชฺเฌ กิลมติ ฯ เอกสฺส สพฺพมฺปิ ปากฏํ โหติ โส สพฺพมฺปิ ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ น กตฺถจิ กิลมติ ฯ ตาทิเสน ภวิตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ ฯ

ตตฺถ สิกฺขตีติ เอวํ ฆฏติ วายมติ ฯ โย วา ตถาภูตสฺส สํวโร อยเมตฺถ อธิสีลสิกฺขา โย ตถาภูตสฺส สมาธิ อยํ อธิจิตฺตสิกฺขา ยา ตถาภูตสฺส ปญฺญา อยํ อธิปญฺญาสิกฺขา อิมา

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ติสฺโส สิกฺขาโย ตสฺมึ อารมฺมเณ ตาย สติยา เตน มนสิกาเรน สิกฺขติ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรตีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ ฯ ตตฺถ ยสฺมา ปุริมนเย เกวลํ อสฺสสิตพฺพํ ปสฺสสิตพฺพเมว น จ อญฺญํ กิญฺจิ กาตพฺพํ อิโต ปฏฺฐาย ปน ญาณุปฺปาทนาทีสุ โยโค กรณีโย ตสฺมา ตตฺถ อสฺสสามีติ ปชานาติ ปสฺสสามีติ ปชานาติจฺเจว วตฺตมานกาลวเสน ปาลึ วตฺวา อิโต ปฏฺฐาย กตฺตพฺพสฺส ญาณุปฺปาทนาทิโน อาการสฺส ทสฺสนตฺถํ สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติอาทินา นเยน อนาคตวจนวเสน ปาลิ อาโรปิตาติ เวทิตพฺพา ฯ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ โอฬาริกํ กายสงฺขารํ ปสฺสมฺเภนฺโต ปฏิปสฺสมฺเภนฺโต นิโรเธนฺโต วูปสเมนฺโต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสิสฺสามีติ สิกฺขติ ฯ

ตตฺเรวํ โอฬาริกสุขุมตา จ ปสฺสทฺธิ จ เวทิตพฺพา ฯ อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตญฺจ สทรถา โหนฺติ โอฬาริกา กายจิตฺตานํ โอฬาริกตฺเต อวูปสนฺเต อสฺสาสปสฺสาสาปิ โอฬาริกา โหนฺติ พลวตรา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ นาสิกา นปฺปโหติ มุเขน อสฺสสนฺโตปิ ปสฺสสนฺโตปิ ติฏฺฐติ ฯ ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ ตทา เต สนฺตา โหนฺติ วูปสนฺตา ฯ เตสุ วูปสนฺเตสุ อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ อตฺถิ นุโข นตฺถีติ วิเจตพฺพตาการปฺปตฺตา โหนฺติ ฯ เสยฺยถาปิ ปุริสสฺส ธาวิตฺวา ปพฺพตา วา โอโรหิตฺวา มหาภารํ วา

วิสุทฺธิมคฺเค

สีสโต โอโรเปตฺวา จิตฺตสฺส โอฬาริกา อสฺสาสปสฺสาสา โหนฺติ นาสิกา นปฺปโหติ มุเขน อสฺสสนฺโตปิ ปสฺสสนฺโตปิ ติฏฺฐติ ยทา ปเนส ตํ ปริสฺสมํ วิโนเทตฺวา นฺหาตฺวา จ ปิวิตฺวา จ อลฺลสาฏกํ หทเย กตฺวา สีตาย ฉายาย นิปนฺโน โหติ อถสฺส เต อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมา โหนฺติ อตฺถิ นุโข นตฺถีติ วิเจตพฺ- พตาการปฺปตฺตา เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ ฯเปฯ วิเจตพฺพตาการปฺปตฺตา โหนฺติ ฯ ตํ กิสฺส เหตุ ฯ ตถา หิสฺส ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล โอฬาริเก โอฬาริเก กายสงฺขาเร ปสฺสมฺเภมีติ อาโภคสมนฺนาหารมนสิการปจฺจเวกฺขณา นตฺถิ ปริคฺ- คหิตกาเล ปน อตฺถิ เตนสฺส อปริคฺคหิตกาลโต ปริคฺคหิตกาเล กายสงฺขาโร สุขุโม โหติ ฯ เตนาหุ โปราณา

สารทฺเธ กายจิตฺเต จ อธิมตฺตํ ปวตฺตติ
อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ สุขุมํ สมฺปวตฺตตีติ ฯ

ปริคฺคเหปิ โอฬาริโก ปฐมชฺฌานุปจาเร สุขุโม ตสฺมิมฺปิ โอฬาริโก ปฐมชฺฌาเน สุขุโม ปฐมชฺฌาเน จ ทุติยชฺฌาเน จ โอฬาริโก ทุติยชฺฌาเน สุขุโม ทุติยชฺฌาเน จ ตติยชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก ตติยชฺฌาเน สุขุโม ตติยชฺฌาเน จ จตุตฺถชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก จตุตฺถชฺฌาเน อติสุขุโม อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาตีติ อิทํ ตาว ทีฆภาณกสํยุตฺตภาณกานํ มตํ ฯ มชฺฌิมภาณกา ปน ปฐมชฺฌาเน โอฬาริโก ทุติยชฺฌานุปจาเร สุขุโมติ เอวํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริชฺฌานุปจาเรปิ สุขุมตรํ อิจฺฉนฺติ ฯ สพฺเพสํเยว ปน มเตน

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปริคฺคหิตกาเล ปฏิปสฺสมฺภติ ปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปฐมชฺฌานุปจาเร ฯเปฯ จตุตฺถชฺฌานุปจาเร ปวตฺตกายสงฺขาโร จตุตฺถชฺฌาเน ปฏิปสฺสมฺภตีติ ฯ อยํ ตาว สมเถ นโย ฯ

วิปสฺสนายํ ปน อปริคฺคเห ปวตฺโต กายสงฺขาโร โอฬาริโก มหาภูตปริคฺคเห สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ อุปาทารูปปริคฺคเห สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ สกลรูปปริคฺคเห สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ อรูปปริคฺคเห สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ รูปารูปปริคฺคเห สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ ปจฺจยปริคฺคเห สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสเน สุขุโม โสปิ โอฬาริโก ฯ ลกฺขณารมฺมณิกาย วิปสฺสนาย สุขุโม ฯ ทุพฺพลวิปสฺสนาย โอฬาริโก พลววิปสฺสนาย สุขุโม ฯ ตตฺถ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิเมน ปจฺฉิเมน ปฏิปสฺสทฺธิ เวทิตพฺพา ฯ เอวเมตฺถ โอฬาริกสุขุมตา จ ปสฺสทฺธิ จ เวทิตพฺพา ฯ

ปฏิสมฺภิทายํ ปนสฺส สทฺธึ โจทนาโสธนาหิ เอวมตฺโถ วุตฺโต กถํ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ กตเม กายสงฺขารา ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสกายิกา เอเต ธมฺมา กายปฏิพทฺธา กายสงฺขารา เต กายสงฺขาเร ปสฺสมฺเภนฺโต นิโรเธนฺโต วูปสเมนฺโต สิกฺขติ ฯเปฯ ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส อานมนา วินมนา สนฺนมนา ปณมนา อิญฺชนา ผนฺทนา จลนา กมฺปนา ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส น อานมนา น วินมนา น สนฺนมนา น ปณมนา อนิญฺชนา อผนฺทนา อจลนา อกมฺปนา สนฺตํ สุขุมํ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ อิติ กิร ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ เอวํ สนฺเต วาตุปลทฺธิยา จ ปภาวนา น โหติ อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา น โหติ อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา น โหติ อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา น โหติ น จ นํ ตํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ อิติ กิร ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ เอวํ สนฺเต วาตุปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา โหติ อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ ตญฺจ นํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ ยถา กถํ วิย เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏิเต ปฐมํ โอฬาริกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ โอฬาริกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณตฺตาปิ จิตฺตํ ปวตฺตติ เอวเมว ปฐมํ โอฬาริกา อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ โอฬาริกานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส อถ ปจฺฉา สุขุมกา อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ สุขุมกานํ อสฺสาสปสฺสาสานมฺปิ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก อสฺสาสปสฺสาเส อถ ปจฺฉา สุขุมอสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณตฺตาปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ เอวํ สนฺเต วาตุปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา โหติ อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ ตญฺจ นํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย อุปฏฺฐานํ สติ อนุปสฺสนา ญาณํ กาโย อุปฏฺฐานํ โน สติ สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนาติ[๑] ฯ อยํ ตาเวตฺถ กายานุปสฺสนาวเสน วุตฺตสฺส ปฐมจตุกฺกสฺส อนุปุพฺพปทวณฺณนา ฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ อิทเมว จตุกฺกํ อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน วุตฺตํ อิตรานิ ปน ตีณิ จตุกฺกานิ เอตฺถ ปตฺตชฺฌานสฺส เวทนา-จิตฺตธมฺมานุปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ ตสฺมา อิมํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานปทฏฺฐานาย วิปสฺสนาย สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว สีลปริโสธนาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ กตฺวา วุตฺตปฺปการสฺส อาจริยสฺส สนฺติเก ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตพฺพํ ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๗๗ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ตตฺริเม ปญฺจ สนฺธโย อุคฺคโห ปริปุจฺฉนา อุปฏฺฐานํ อปฺปนา ลกฺขณนฺติ ฯ ตตฺถ อุคฺคโห นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคณฺหนํ ฯ ปริปุจฺฉนา นาม กมฺมฏฺฐานสฺส ปริปุจฺฉนา ฯ อุปฏฺฐานํ นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อุปฏฺฐานํ ฯ อปฺปนา นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อปฺปนา ฯ ลกฺขณํ นาม กมฺมฏฺฐานสฺส ลกฺขณํ เอวํลกฺขณมิทํ กมฺมฏฺฐานนฺติ กมฺมฏฺฐานสฺส สภาวุปธารณนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ เอวํ ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคณฺหนฺโต อตฺตนาปิ น กิลมติ อาจริยมฺปิ น วิเหเสติ ตสฺมา โถกํ อุทฺทิสาเปตฺวา พหุํ กาลํ สชฺฌายิตฺวา เอวํ ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตฺวา อาจริยสฺส สนฺติเก วา อญฺญตฺร วา ปุพฺเพ วุตฺตปฺปกาเร เสนาสเน วสนฺเตน อุปจฺฉินฺนขุทฺทกปลิโพเธน กตภตฺตกิจฺเจน ภตฺตสมฺมทํ ปฏิวิโนเทตฺวา สุขนิสินฺเนน รตนตฺตยคุณานุสฺสรเณน จิตฺตํ สมฺปหํสิตฺวา อาจริยุคฺคหโต เอกปทมฺปิ อปมฺมุสฺสนฺเตน อิทํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ มนสิกาตพฺพํ ฯ

ตตฺรายํ มนสิการวิธิ คณนา อนุพนฺธนา ผุสนา ฐปนา สลฺลกฺขณา วิวฏฺฏนา ปาริสุทฺธิ เตสญฺจ ปฏิปสฺสนาติ ฯ ตตฺถ คณนาติ คณนาเยว ฯ อนุพนฺธนาติ อนุวหนา ฯ ผุสนาติ ผุฏฺฐฏฺฐานํ ฯ ฐปนาติ อปฺปนา ฯ สลฺลกฺขณาติ วิปสฺสนา ฯ วิวฏฺฏนาติ มคฺโค ฯ ปาริสุทฺธีติ ผลํ ฯ เตสญฺจ ปฏิปสฺสนาติ ปจฺจเวกฺขณา ฯ

ตตฺถ อิมินา อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน ปฐมํ คณนาย อิทํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกาตพฺพํ ฯ คเณนฺเตน จ ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา น

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

จเปตพฺพํ ทสนฺนํ อุปริ น เนตพฺพํ อนฺตรา ขณฺฑํ น ทสฺเสตพฺพํ ฯ ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา จเปนฺตสฺส หิ สมฺพาเธ โอกาเส จิตฺตุปฺปาโท วิปฺผนฺทติ สมฺพาเธ วเช สนฺนิรุทฺธโคคณา วิย ฯ ทสนฺนมฺปิ อุปริ เนนฺตสฺส คณนนิสฺสิโตว จิตฺตุปฺปาโท โหติ ฯ อนฺตรา ขณฺฑํ ทสฺเสนฺตสฺส สิขาปตฺตํ นุ โข เม กมฺมฏฺฐานํ โนติ จิตฺตํ วิกมฺปติ ตสฺมา เอเต โทเส วชฺเชตฺวา คเณตพฺพํ ฯ คเณนฺเตน จ ปจมํ ทนฺธคณนาย ธญฺญมาปกคณนาย คเณตพฺพํ ฯ ธญฺญมาปโก หิ นาฬึ ปูเรตฺวา เอกนฺติ วตฺวา โอกีรติ ปุน ปูเรนฺโต กิญฺจิ กจวรํ ทิสฺวา ตํ ฉฑฺเฑนฺโต เอกํ เอกนฺติ วทติ ฯ เอส นโย เทฺว เทฺวติอาทีสุ ฯ เอวเมว อิมินาปิ อสฺสาสปสฺสาเสสุ โย อุปฏฺฐาติ ตํ คเหตฺวา เอกํ เอกนฺติ อาทึ กตฺวา ยาว ทส ทสาติ ปวตฺตมานํ ปวตฺตมานํ อุปลกฺเขตฺวาว คเณตพฺพํ ฯ

ตสฺส เอวํ คณยโต นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ อสฺสาส-ปสฺสาสา ปากฏา โหนฺติ ฯ อถาเนน ตํ ทนฺธคณนํ ธญฺญมาปก-คณนํ ปหาย สีฆคณนาย โคปาลกคณนาย คเณตพฺพํ ฯ เฉโก หิ โคปาลโก สกฺขราโย อุจฺฉงฺเคน[๑] คเหตฺวา รชฺชุทณฺฑหตฺโถ ปาโตว วชํ คนฺตฺวา คาโว ปิฏฺฐิยํ ปหริตฺวา ปลีฆตฺถมฺภมตฺถเก นิสินฺโน ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํเยว คาวึ เอโก เทฺวติ สกฺขรํ ขิปิตฺวา ขิปิตฺวา คเณติ ฯ ติยามรตฺตึ สมฺพาเธ โอกาเส ทุกฺขํ วุฏฺฐโคคโณ นิกฺขมนฺโต อญฺญมญฺญํ อุปนิฆํเสนฺโต เวเคน ปุญฺชปุญฺโช หุตฺวา นิกฺขมติ ฯ โส

๑. อุจฺฉงฺเคนาติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เวคเวเคน ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ทสาติ คเณติเยว ฯ เอวํ อิมสฺสาปิ ปุริมนเยน คณยโต อสฺสาสปสฺสาสา ปากฏา หุตฺวา สีฆํ สีฆํ ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺติ ฯ ตโตเนน ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺตีติ ญตฺวา อนฺโต จ พหิ จ อคฺคเหตฺวา ทฺวารปฺปตฺตํเยว คเหตฺวา เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ สตฺต อฏฺฐ นว ทสาติ สีฆํ สีฆํ คเณตพฺพเมว ฯ คณนปฏิพทฺเธ หิ กมฺมฏฺฐาเน คณนพเลเนว จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ อริตฺตุปตฺถมฺภนวเสน จณฺฑโสเต นาวาฏฺฐปนมิว ฯ ตสฺเสวํ สีฆํ สีฆํ คณยโต กมฺมฏฺฐานํ นิรนฺตรํ ปวตฺตํ วิย หุตฺวา อุปฏฺฐาติ ฯ อถ นิรนฺตรํ ปวตฺตตีติ ญตฺวา อนฺโต จ พหิ จ วาตํ อปริคฺคเหตฺวา ปุริมนเยเนว เวคเวเคน คเณตพฺพํ ฯ อนฺโต ปวิสนวาเตน หิ สทฺธึ จิตฺตํ ปเวสยโต อพฺภนฺตเร วาตพฺภาหตํ เมทปูริตํ วิย โหติ ฯ พหิ นิกฺขมนวาเตน สทฺธึ จิตฺตํ นีหรโต พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ จิตฺตํ วิกฺขิปติ ฯ ผุฏฺโฐกาเส ปน สตึ ฐเปตฺวา ภาเวนฺตสฺเสว ภาวนา สมฺปชฺชติ ฯ เตน วุตฺตํ อนฺโต จ พหิ จ วาตํ อปริคฺคเหตฺวา ปุริมนเยเนว เวคเวเคน คเณตพฺพนฺติ ฯ กีวจิรํ ปเนตํ คเณตพฺพนฺติ ฯ ยาว วินา คณนาย อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ สติ สนฺติฏฺฐติ ฯ พหิ วิสฏวิตกฺกวิจฺเฉทํ กตฺวา อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ สติสณฺฐปนตฺถํเยว หิ คณนาติ ฯ เอวํ คณนาย มนสิกตฺวา อนุพนฺธนาย มนสิกาตพฺพํ ฯ

อนุพนฺธนา นาม คณนํ ปฏิสํหริตฺวา สติยา นิรนฺตรํ อสฺสาส-

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ปสฺสาสานํ อนุคมนํ ฯ ตญฺจ โข น อาทิมชฺฌปริโยสานานุคมน-
วเสน ฯ พหิ นิกฺขมนวาตสฺส หิ นาภิ อาทิ หทยํ มชฺฌํ นาสิกา
ปริโยสานํ ฯ อพฺภนฺตรํ ปวิสนวาตสฺส นาสิกคฺคํ อาทิ หทยํ
มชฺฌํ นาภิ ปริโยสานํ ฯ ตญฺจสฺส อนุคจฺฉโต วิกฺเขปคตํ จิตฺตํ
สารทฺธาย เจว โหติ อิญฺชนาย จ ฯ ยถาห ฯ อสฺสาสาทิมชฺฌ-
ปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ
จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ ปสฺสาสาทิ-
มชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน
กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จาติ[๑] ฯ ตสฺมา
อนุพนฺธนาย มนสิกโรนฺเตน น อาทิมชฺฌปริโยสานวเสน มนสิ-
กาตพฺพํ ฯ อปิจ โข ผุสนาวเสน เจว ฐปนาวเสน จ มนสิกาตพฺพํ ฯ

คณนานุพนฺธนาวเสน วิย หิ ผุสนาฐปนาวเสน วิสุํ
มนสิกาโร นตฺถิ ฯ ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว ปน คเณนฺโต คณนาย จ
ผุสนาย จ มนสิกโรติ ตตฺเถว คณนํ ปฏิสํหริตฺวา เต สติยา
อนุพนฺธนฺโต อปฺปนาวเสน จ จิตฺตํ ฐเปนฺโต อนุพนฺธนาย จ ผุสนาย
จ ฐปนาย จ มนสิกโรตีติ วุจฺจติ ฯ สฺวายมตฺโถ อฏฺฐกถาสุ วุตฺต-
ปงฺคุฬโทวาริกุปมาหิ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตกกจุปมาย จ เวทิตพฺโพ ฯ

ตตฺรายํ ปงฺคุโฬปมา ฯ เสยฺยถาปิ ปงฺคุโฬ โทลาย กีฬตํ
มาตาปุตฺตานํ โทลํ ขิปิตฺวา ตตฺเถว โทลาย ถมฺภมูเล นิสินฺโน
กเมน อาคจฺฉนฺตสฺส จ คจฺฉนฺตสฺส จ โทลาผลกสฺส อุโภ โกฏิโย

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๔๙ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

มชฺฌญฺจ ปสฺสติ น จ อุโภโกฏิมชฺฌานํ ทสฺสนตฺถํ พฺยาวโฏ โหติ เอวเมว ภิกฺขุ สติวเสน อุปนิพนฺธนตฺถมฺภมูเล ฐตฺวา อสฺสาสปสฺสาส-โทลํ ขิปิตฺวา ตตฺเถว นิมิตฺเต สติยา นิสีทนฺโต กเมน อาคจฺฉนฺตานญฺจ คจฺฉนฺตานญฺจ ผุฏฺฐฏฺฐาเน อสฺสาสปสฺสาสานํ อาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉนฺโต ตตฺเถว จิตฺตํ ฐเปนฺโต ปสฺสติ น จ เนสํ ทสฺสนตฺถํ พฺยาวโฏ โหติ ฯ อยํ ปงฺคุโฬปมา ฯ

อยมฺปน โทวาริกุปมา ฯ เสยฺยถาปิ โทวาริโก นครสฺส อนฺโต จ พหิ จ ปุริเส โก ตฺวํ กุโต วา อาคโต กุหึ วา คจฺฉสิ กึ วา เต หตฺเถติ น วีมํสติ น หิ ตสฺส เต ภารา ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว ปน วีมํสติ เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน อนฺโต ปวิฏฺฐวาตา จ พหิ นิกฺขนฺตวาตา จ น ภารา โหนฺติ ทฺวารปฺปตฺตา ทฺวารปฺปตฺตาเยว ภาราติ ฯ อยํ โทวาริกุปมา ฯ

กกจูปมา ปน อาทิโต ปฏฺฐาย เอวํ เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตญฺเหตํ

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส
อชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา นุปลพฺภติ
นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส
ชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา อุปลพฺภตีติ ฯ

กถํ อิเม ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสฺส อารมฺมณา น โหนฺติ น จิเม ตโย ธมฺมา อวิทิตา โหนฺติ น จ จิตฺตํ วิกฺเขปํ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

คจฺฉติ ปธานญฺจ ปญฺญายติ ปโยคญฺจ สาเธติ วิเสสมธิคจฺฉติ เสยฺยถาปิ รุกฺโข สเม ภูมิภาเค นิกฺขิตฺโต ตเมนํ ปุริโส กกเจน ฉินฺเทยฺย รุกฺเข ผุฏฺฐกกจทนฺตานํ วเสน ปุริสสฺส สติ อุปฏฺฐิตา โหติ น อาคเต วา คเต วา กกจทนฺเต มนสิกโรติ น จ อาคตา วา คตา วา กกจทนฺตา อวิทิตา โหนฺติ ปธานญฺจ ปญฺญายติ ปโยคญฺจ สาเธติ วิเสสมธิคจฺฉติ ยถา รุกฺโข สเม ภูมิภาเค นิกฺขิตฺโต เอวํ อุปนิพนฺธนานิมิตฺตํ ยถา กกจทนฺตา เอวํ อสฺสาสปสฺสาสา ยถา รุกฺเข ผุฏฺฐกกจทนฺตานํ วเสน ปุริสสฺส สติ อุปฏฺฐิตา โหติ น อาคเต วา คเต วา กกจทนฺเต มนสิกโรติ น จ อาคตา วา คตา วา กกจทนฺตา อวิทิตา โหนฺติ ปธานญฺจ ปญฺญายติ ปโยคญฺจ สาเธติ วิเสสมธิคจฺฉติ เอวเมว ภิกฺขุ นาสิกคฺเค วา มุขนิมิตฺเต วา สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา นิสินฺโน โหติ น อาคเต วา คเต วา อสฺสาสปสฺสาเส มนสิกโรติ น จ อาคตา วา คตา วา อสฺสาสปสฺสาสา อวิทิตา โหนฺติ ปธานญฺจ ปญฺญายติ ปโยคญฺจ สาเธติ วิเสสมธิคจฺฉติ ปธานนฺติ กตมํ ปธานํ อารทฺธวิริยสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ กมฺมนิยํ โหติ อิทํ ปธานํ กตโม ปโยโค อารทฺธวิริยสฺส อุปกิเลสา ปหียนฺติ วิตกฺกา วูปสมนฺติ อยํ ปโยโค กตโม วิเสโส อารทฺธ-วิริยสฺส สํโยชนา ปหียนฺติ อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺติ อยํ วิเสโส เอวํ อิเม ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสฺส อารมฺมณา น โหนฺติ น จิเม ตโย ธมฺมา อวิทิตา โหนฺติ น จ จิตฺตํ วิกฺเขปํ คจฺฉติ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปธานญฺจ ปญฺญายติ ปโยคญฺจ สาเธติ วิเสสมธิคจฺฉติ

อานาปานสฺสติ ยสฺส ปริปุณฺณา สุภาวิตา
อนุปุพฺพํ ปริจิตา ยถา พุทฺเธน เทสิตา
โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมาติ[๑] ฯ

อยํ กกจูปมา ฯ

อิธ ปนสฺส อาคตคตวเสน อมนสิการมตฺตเมว ปโยชนนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ อิทํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกโรโต กสฺสจิ น จิเรเนว นิมิตฺตญฺจ อุปฺปชฺชติ อวเสสชฺฌานงฺคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา ฐปนา จ สมฺปชฺชติ ฯ กสฺสจิ ปน คณนาวเสน มนสิการกาลโต ปภูติ อนุกฺกมโต โอฬาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหติ สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิย โหติ ฯ ยถา สารทฺธกายสฺส มญฺเจ วา ปีเฐ วา นิสีทโต มญฺจปีฐํ โอนมติ วิกูชติ ปจฺจตฺถรณํ วลึ คณฺหติ อสารทฺธกายสฺส ปน นิสีทโต เนว มญฺจปีฐํ โอนมติ น วิกูชติ น ปจฺจตฺถรณํ วลึ คณฺหติ ตูลปิจุปูริตํ วิย มญฺจปีฐํ โหติ กสฺมา ยสฺมา อสารทฺโธ กาโย ลหุโก โหติ เอวเมว คณนาวเสน มนสิการกาลโต ปภูติ อนุกฺกมโต โอฬาริก อสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหติ สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิย โหติ ฯ ตสฺส โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส นิรุทฺเธ สุขุมสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณํ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๕๘ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

จิตฺตํ ปวตฺตติ ฯ ตสฺมิมฺปิ นิรุทฺเธ อปราปรํ ตโต สุขุมตร-
นิมิตฺตารมฺมณํ ปวตฺตติเยว ฯ กถํ ฯ ยถา ปุริโส มหติยา โลหสลากาย
กํสตาลํ[1] อาโกเฏยฺย เอกปฺปหาเรน มหาสทฺโท อุปฺปชฺเชยฺย ตสฺส
โอฬาริกสทฺทารมฺมณํ จิตฺตํ ปวตฺเตยฺย นิรุทฺเธ โอฬาริกสทฺเท
อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณํ ตสฺมิมฺปิ นิรุทฺเธ อปราปรํ
ตโต สุขุมตรสทฺทนิมิตฺตารมฺมณํ ปวตฺตเตว เอวนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ
วุตฺตมฺปิ เจตํ เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏิเตติ[2] ฯ วิตฺถาโร ฯ ยถา
หิ อญฺญานิ กมฺมฏฺฐานานิ อุปรูปริ วิภูตานิ โหนฺติ น ตถา
อิทํ ฯ อิทํ ปน อุปรูปริ ภาเวนฺตสฺส สุขุมตฺตํ คจฺฉติ อุปฏฺฐานมฺปิ
น อุปคจฺฉติ ฯ เอวํ อนุปฏฺฐหนฺเต ปน ตสฺมึ น เตน
ภิกฺขุนา อุฏฺฐายาสนา จมฺมขณฺฑํ ปปฺโผเฏตฺวา คนฺตพฺพํ ฯ
กึ กาตพฺพํ ฯ อาจริยํ ปุจฺฉิสฺสามีติ วา นฏฺฐนฺทานิ เม
กมฺมฏฺฐานนฺติ วา น วุฏฺฐาตพฺพํ อิริยาปถํ วิโกเปตฺวา คจฺฉโต
หิ กมฺมฏฺฐานํ นวนวเมว โหติ ตสฺมา ยถานิสินฺเนเนว เทสโต
อาหริตพฺพํ ฯ

ตตฺรายํ อาหรณุปาโย ฯ เตน ภิกฺขุนา กมฺมฏฺฐานสฺส อนุปฏฺฐาน-
ภาวํ ญตฺวา อิติ ปฏิสญฺจิกฺขิตพฺพํ อิเม อสฺสาสปสฺสาสา นาม
กตฺถ อตฺถิ กตฺถ นตฺถิ กสฺส วา อตฺถิ กสฺส วา นตฺถีติ ฯ
อเถวํ ปฏิสญฺจิกฺขโต อิเม อนฺโตมาตุกุจฺฉิยํ นตฺถิ อุทเก นิมุคฺคานํ
นตฺถิ ตถา อสญฺญีภูตานํ มตานํ จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺนานํ

๑. ม. กํสถาลํ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๒๗๙ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

รูปารูปภวสมงฺคีนํ นิโรธสมาปนฺนานนฺติ ญตฺวา เอวํ อตฺตนาว อตฺตา ปฏิโจเทตพฺโพ นนุ ตฺวํ ปณฺฑิต เนว มาตุกุจฺฉิคโต น อุทเก นิมุคฺโค น อสญฺญีภูโต น มโต น จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺโน น รูปารูปภวสมงฺคี น นิโรธสมาปนฺโน อตฺถิเยว เต อสฺสาส-ปสฺสาสา มนฺทปญฺญตาย ปน ปริคฺคเหตุํ น สกฺโกสีติ ฯ อถาเนน ปกติผุฏฺฐวเสน จิตฺตํ ฐเปตฺวา มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ ฯ อิเม หิ ทีฆนาสิกสฺส นาสปุฏํ ฆฏฺเฏนฺตา ปวตฺตนฺติ ฯ รสฺสนาสิกสฺส อุตฺตโรฏฺฐํ ฯ ตสฺมาเนน อิมํ นาม ฐานํ ฆฏฺเฏนฺตีติ นิมิตฺตํ ฐเปตพฺพํ ฯ อิมเมว หิ อตฺถวสํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ ภควตา นาหํ ภิกฺขเว มุฏฺฐสฺสติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติภาวนํ วทามีติ[๑] ฯ

กิญฺจาปิ หิ ยงฺกิญฺจิ กมฺมฏฺฐานํ สตสฺส สมฺปชานสฺเสว สมฺปชฺชติ อิโต อญฺญํ ปน มนสิกโรนฺตสฺส มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ ฯ อิทํ ปน อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ ครุกํ ครุกภาวนํ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธปุตฺตานํ มหาปุริสานํเยว มนสิการภูมิภูตํ น เจว อิตฺตรํ น อิตฺตรสตฺตสมาเสวิตํ ยถา ยถา มนสิกริยติ ตถา ตถา สนฺตํ เจว โหติ สุขุมญฺจ ตสฺมา เอตฺถ พลวตี สติ จ ปญฺญา จ อิจฺฉิตพฺพา ฯ ยถา หิ มฏฺฐสาฏกสฺส ตุนฺนกรณกาเล สูจิปิ สุขุมา อิจฺฉิตพฺพา สูจิปาสเวธนมฺปิ ตโต สุขุมตรํ เอวเมว มฏฺฐสาฏก-สทิสสฺส อิมสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส ภาวนากาเล สูจิปฏิภาคา สติปิ สูจิปาสเวธนปฏิภาคา ตํสมฺปยุตฺตปญฺญาปิ พลวตี อิจฺฉิตพฺพา ฯ

๑. ม. อุ. ๑๔/๑๙๖ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ตาหิ จ ปน สติปญฺญาหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา น เต อสฺสสาปสฺสาสา อญฺญตฺร ปกติผุฏฺโฐกาสา ปริเยสิตพฺพา ฯ ยถา ปน กสโก° กสึ กสิตฺวา พลิพทฺเธ มุญฺจิตฺวา โคจรมุเข กตฺวา ฉายาย นิสินฺโน วิสฺสเมยฺย อถสฺส เต พลิพทฺธา เวเคน อฏวึ ปวิเสยฺยุํ โย โหติ เฉโก กสโก โส ปุน เต คเหตฺวา โยเชตุกาโม น เตสํ อนุปทํ คนฺตฺวา อฏวึ อาหิณฺฑติ อถโข รสฺมิญฺจ ปโตทญฺจ คเหตฺวา อุชุกเมว เตสํ นิปาตนติตฺถํ คนฺตฺวา นิสีทติ วา นิปชฺชติ วา อถ เต โคเณ ทิวสภาคํ จริตฺวา นิปาตนติตฺถํ โอตริตฺวา นฺหาตฺวา จ ปิวิตฺวา จ ปจฺจุตฺตริตฺวา ฐิเต ทิสฺวา รสฺมิยา พนฺธิตฺวา ปโตเทน วิชฺฌนฺโต อาเนตฺวา โยเชตฺวา ปุน กมฺมํ กโรติ เอวเมว เตน ภิกฺขุนา น เต อสฺสาสปสฺสาสา อญฺญตฺร ปกติผุฏฺโฐกาสา ปริเยสิตพฺพา สติรสฺมึ ปน ปญฺญา-ปโตทญฺจ คเหตฺวา ปกติผุฏฺโฐกาเส จิตฺตํ ฐเปตฺวา มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ เอวํ หิสฺส มนสิกโรโต น จิรสฺเสว เต อุปฏฺฐหนฺติ นิปาตนติตฺเถ วิย โคณา ตโตเนน สติรสฺมิยา พนฺธิตฺวา ตสฺมึเยว ฐาเน โยเชตฺวา ปญฺญาปโตเทน วิชฺฌนฺเตน ปุนปฺปุนํ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตพฺพํ ฯ ตสฺเสวมนุยุญฺชโต น จิรสฺเสว นิมิตฺตํ อุปฏฺฐาติ ฯ

ตํ ปเนตํ น สพฺเพสํ เอกสทิสํ โหติ อปิจ โข กสฺสจิ สุขสมฺผสฺสํ อุปฺปาทยมานา ตูลปิจุ วิย กปฺปาสปิจุ วิย วาตธารา วิย จ อุปฏฺฐาตีติ เอกจฺเจ อาหุ ฯ

๑. กสฺสโกติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อยํ ปน อฏฺจกถาสุ วินิจฺฉโย ฯ อิทญฺหิ กสฺสจิ ตารกรูปํ วิย มณิคุลิกา วิย มุตฺตาคุลิกา วิย จ กสฺสจิ ขรสมฺผสฺสํ หุตฺวา กปฺปาสฏฺจิ วิย ทารุสารสูจิ วิย จ กสฺสจิ ทีฆปามงฺคสุตฺตํ วิย กุสุมทามํ วิย ธูมสิขา วิย จ กสฺสจิ วิตฺถตมกฺกฏกสุตฺตํ วิย พลาหกปฏลํ วิย ปทุมปุปฺผํ วิย รถจกฺกํ วิย จนฺทมณฺฑลํ วิย สูริยมณฺฑลํ วิย จ อุปฏฺจาติ ฯ ตญฺจ ปเนตํ ยถา สมฺพหุเลสุ ภิกฺขูสุ สุตฺตนฺตํ สชฺฌายิตฺวา นิสินฺเนสุ เอเกน ภิกฺขุนา ตุมฺหากํ กีทิสํ หุตฺวา อิทํ สุตฺตํ อุปฏฺจาตีติ วุตฺเต เอโก มยฺหํ มหตี ปพฺพเตยฺยา นที วิย หุตฺวา อุปฏฺจาตีติ อาห อปโร มยฺหํ เอกา วนราชิ วิย อญฺโญ มยฺหํ เอโก สีตจฺฉาโย สาขาสมฺปนฺโน ผลภารภริตรุกฺโข วิยาติ เตสํ หิ ตํ เอกเมว สุตฺตํ สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺจาติ เอวํ เอกเมว กมฺมฏฺจานํ สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺจาติ ฯ สญฺญชํ หิ เอตํ สญฺญานิทานํ สญฺญาปภวํ ตสฺมา สญฺญานานตาย นานโต อุฏฺจาตีติ เวทิตพฺพํ ฯ เอตฺถ จ อญฺญเมว อสฺสาสารมฺมณํ จิตฺตํ อญฺญํ ปสฺสาสารมฺมณํ จิตฺตํ อญฺญํ นิมิตฺตารมฺมณํ ฯ ยสฺส หิ อิเม ตโย ธมฺมา นตฺถิ ตสฺส กมฺมฏฺจานํ เนว อปฺปนํ น อุปจารํ ปาปุณาติ ฯ ยสฺส ปนิเม ตโย ธมฺมา อตฺถิ ตสฺเสว กมฺมฏฺจานํ อุปจารญฺจ อปฺปนญฺจ ปาปุณาติ ฯ วุตฺตญฺเหตํ

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส
อชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา นุปลพฺภติ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส
ชานโต จ ตโย ธมฺเม ภาวนา อุปลพฺภตีติ ฯ

เอวํ อุปฏฺฐิเต ปน นิมิตฺเต เตน ภิกฺขุนา อาจริยสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา อาโรเจตพฺพํ มยฺหํ ภนฺเต เอวรูปํ นาม อุปฏฺฐาตีติ ฯ อาจริเยน ปน เอตํ นิมิตฺตนฺติ วา น วา นิมิตฺตนฺติ น วตฺตพฺพํ เอวํ โหติ อาวุโสติ วตฺวา ปุนปฺปุนํ เอวํ มนสิกโรหีติ วตฺตพฺโพ ฯ นิมิตฺตนฺติ หิ วุตฺเต โวสานํ อาปชฺเชยฺย น นิมิตฺตนฺติ วุตฺเต นิราโส วิสีเทยฺย ตสฺมา ตทุภยมฺปิ อวตฺวา มนสิกาเรเยว นิโยเชตพฺโพติ เอวํ ตาว ทีฆภาณกา ฯ มชฺฌิมภาณกา ปนาหุ นิมิตฺตมิทํ อาวุโส กมฺมฏฺฐานํ ปุนปฺปุนํ มนสิกโรหิ สปฺปุริสาติ วตฺตพฺโพติ ฯ

อถาเนน นิมิตฺเตเยว จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ ฯ เอวมสฺสายํ อิโต ปภูติ ฐปนาวเสน ภาวนา โหติ ฯ วุตฺตญฺเหตํ โปราเณหิ

นิมิตฺเต ฐปยํ จิตฺตํ นานาการํ วิภาวยํ
ธีโร อสฺสาสปสฺสาเส สกํ จิตฺตํ นิพนฺธตีติ ฯ

ตสฺเสวํ นิมิตฺตุปฏฺฐานโต ปภูติ นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ กิเลสา สนฺนิสินฺนาว สติ อุปฏฺฐิตาเยว จิตฺตํ อุปจารสมาธินา สมาหิตเมว ฯ

อถาเนน ตํ นิมิตฺตํ เนว วณฺณโต มนสิกาตพฺพํ น ลกฺขณโต ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ ฯ อปิจ โข ขตฺติยมเหสิยา จกฺกวตฺติคพฺโภ วิย กสเกน สาลิยวคพฺโภ วิย จ อาวาสาทีนิ สตฺต อสปฺปายานิ วชฺเชตฺวา ตาเนว สตฺต สปฺปายานิ เสวนฺเตน สาธุกํ

วิสุทฺธิมคฺเค

รกฺขิตพฺพํ ฯ อถ นํ เอวํ รกฺขิตฺวา ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ คมยิตฺวา ทสวิธํ อปฺปนาโกสลฺลํ สมฺปาเทตพฺพํ วิริยสมตา โยเชตพฺพา ฯ ตสฺเสวํ ฆเฏนฺตสฺส ปฐวีกสิเณ วุตฺตานุกฺกเมเนว ตสฺมึ นิมิตฺเต จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ นิพฺพตฺตนฺติ ฯ

เอวํ นิพฺพตฺตจตุกฺกปญฺจกชฺฌาโน ปเนตฺถ ภิกฺขุ สลฺลกฺขณาวิวฏฺฏนาวเสน กมฺมฏฺฐานํ วฑฺเฒตฺวา ปาริสุทฺธึ ปตฺตุกาโม ตเทว ฌานํ ปญฺจหากาเรหิ วสิปฺปตฺตํ ปคุณํ กตฺวา นามรูปํ ววฏฺฐเปตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปติ ฯ กถํ ฯ โส หิ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย อสฺสาสปสฺสาสานํ สมุทโย กรชกาโย จ จิตฺตญฺจาติ ปสฺสติ ฯ ยถา หิ กมฺมารคคฺคริยา ธมมานาย ภสฺตญฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฏิจฺจ วาโต สญฺจรติ เอวเมว กายญฺจ จิตฺตญฺจ ปฏิจฺจ อสฺสาสปสฺสาสาติ ฯ ตโต อสฺสาสปสฺสาเส จ กายญฺจ รูปํ จิตฺตญฺจ ตํสมฺปยุตฺตธมฺเม จ อรูปนฺติ ววฏฺฐเปติ ฯ อยเมตฺถ สงฺเขโป ฯ วิตฺถารโต ปน นามรูปววฏฺฐานํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ ฯ เอวํ นามรูปํ ววฏฺฐเปตฺวา ตสฺส ปจฺจยํ ปริเยสติ ฯ ปริเยสนฺโต จ นํ ทิสฺวา ตีสุปิ อทฺธาสุ นามรูปสฺส ปวตฺตึ อารพฺภ กงฺขํ วิตรติ วิติณฺณกงฺโข กลาปสมฺมสนวเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ปุพฺพภาเค อุปฺปนฺเน โอภาสาทโย ทส วิปสฺสนูปกิเลเส ปหาย อุปกิเลสหิ มุตฺตํ ปฏิปทาญาณํ มคฺโคติ ววฏฺฐเปตฺวา อุทยํ ปหาย ภงฺคานุปสฺสนํ ปตฺวา นิรนฺตรํ ภงฺคานุ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ปสฺสเนน ภยโต[๑] อุปฏฺฐิเตสุ สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนฺโต วิรชฺชนฺโต วิมุจฺจนฺโต ยถากฺกเมน จตฺตาโร อริยมคฺเค ปาปุณิตฺวา อรหตฺตผเล ปติฏฺฐาย เอกูนวีสติเภทสฺส ปจฺจเวกฺขณญาณสฺส ปริยนฺตํ ปตฺโต สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณยฺโย โหติ ฯ

เอตฺตาวตา จสฺส คณนํ อาทึ กตฺวา ปฏิปสฺสนาปริโยสานา อานาปานสฺสติสมาธิภาวนา สมตฺตา โหตีติ ฯ อยํ สพฺพาการโต ปฐมจตุกฺกวณฺณนา ฯ อิตเรสุ ปน ตีสุ จตุกฺเกสุ ยสฺมา วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาวนานโย นาม นตฺถิ ตสฺมา อนุปทวณฺณนานเยเนว เนสเมว อตฺโถ เวทิตพฺโพ ฯ

ปีติปฏิสํเวทีติ ปีตึ ปฏิสํวิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ ฯ ตตฺถ ทฺวีหากาเรหิ ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ อารมฺมณโต จ อสมฺโมหโต จ ฯ กถํ อารมฺมณโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ ฯ สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชติ ตสฺส สมาปตฺติกฺขเณ ฌานปฏิลาเภน อารมฺมณโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ อารมฺมณสฺส ปฏิสํวิทิตตฺตา ฯ กถํ อสมฺโมหโต ฯ สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ ขยโต วยโต สมฺมสติ ตสฺส วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ ฯ วุตฺตญฺเหตํ ปฏิสมฺภิทายํ ทีฆํ อสฺสาส-วเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ ตาย สติยา เตน ญาเณน สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ ทีฆํ

๑. ม. ยุ. วยโต ฯ

ปสฺสาสวเสน รสฺสํ อสฺสาสวเสน รสฺสํ ปสฺสาสวเสน สพฺพกาย-
ปฏิสํเวที อสฺสาส ปสฺสาสวเสน ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาส-
ปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา
โหติ ตาย สติยา เตน ญาเณน สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ
อาวชฺชโต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ ชานโต ปสฺสโต ปจฺจเวกฺขโต
จิตฺตํ อธิฏฺฐหโต สทฺธาย อธิมุจฺจโต วิริยํ ปคฺคณฺหโต สตึ
อุปฏฺฐาปยโต จิตฺตํ สมาทหโต ปญฺญาย ปชานโต อภิญฺเญยฺยํ
ปริญฺเญยฺยํ ปหาตพฺพํ ภาเวตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉิกโรโต สา
ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ เอวํ สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตีติ[๑] ฯ
เอเตเนว นเยน อวเสสปทานิปิ อตฺถโต เวทิตพฺพานิ ฯ อิทํ ปเนตฺถ
วิเสสมตฺตํ ฯ ติณฺณํ ฌานานํ วเสน สุขปฏิสํเวทิตา จตุนฺนมฺปิ
วเสน จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวทิตา เวทิตพฺพา ฯ จิตฺตสงฺขาโรติ เวทนาทโย
เทฺว ขนฺธา ฯ สุขปฏิสํเวทีปเท เจตฺถ วิปสฺสนาภูมิทสฺสนตฺถํ สุขนฺติ
เทฺว สุขานิ กายิกญฺจ สุขํ เจตสิกญฺจาติ[๒] ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ ฯ
ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารนฺติ โอฬาริกํ โอฬาริกํ จิตฺตสงฺขารํ
ปสฺสมฺเภนฺโต นิโรเธนฺโตติ อตฺโถ ฯ โส วิตฺถารโต กายสงฺขาเร
วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ อปิเจตฺถ ปีติปเท ปีติสีเสน เวทนา วุตฺตา
สุขปเท สรูเปเนว เวทนา ทฺวีสุ จิตฺตสงฺขารปเทสุ สญฺญา จ
เวทนา จ เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพทฺธา จิตฺตสงฺขาราติ[๓]
วจนโต สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนาติ ฯ เอวํ เวทนานุปสฺสนานเยน

๑. ขุ. ป. ๓๑/๒๘๑ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๒๘๓ ฯ ๓. ขุ. ป. ๓๑/๒๘๔ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

อิทํ จตุกฺกํ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

ตติยจตุกฺเกปิ จตุนฺนํ ฌานานํ วเสน จิตฺตปฏิสํเวทิตา เวทิตพฺพา ฯ อภิปฺปโมทยํ จิตฺตนฺติ จิตฺตํ โมเทนฺโต ปโมเทนฺโต หาเสนฺโต ปหาเสนฺโต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสิสฺสามีติ สิกฺขติ ฯ ตตฺถ ทฺวีหากาเรหิ อภิปฺปโมโท โหติ สมาธิวเสน จ วิปสฺสนาวเสน จ ฯ กถํ สมาธิวเสน ฯ สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชติ โส สมาปตฺติกฺขเณ สมฺปยุตฺตปีติยา จิตฺตํ อาโมเทติ ปโมเทติ ฯ กถํ วิปสฺสนาวเสน ฯ สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ ขยโต วยโต สมฺมสติ เอวํ วิปสฺสนากฺขเณ ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ อาโมเทติ ปโมเทติ ฯ เอวํ ปฏิปนฺโน อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ วุจฺจติ ฯ สมาทหํ จิตฺตนฺติ ปฐมชฺฌานาทิวเสน อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาทหนฺโต สมํ ฐเปนฺโต ตานิ วา ปน ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมฺมสโต วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อุปฺปชฺชติ ขณิกจิตฺเตกคฺคตา เอวํ อุปฺปนฺนาย ขณิกจิตฺเตกคฺคตาย วเสนาปิ อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาทหนฺโต สมํ ฐเปนฺโต สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ วุจฺจติ ฯ วิโมจยํ จิตฺตนฺติ ปฐมชฺฌาเนน นีวรเณหิ จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต ทุติเยน วิตกฺกวิจาเรหิ ตติเยน ปีติยา จตุตฺเถน สุขทุกฺเขหิ จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต ตานิ วา ปน ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ

วิสุทฺธิมคฺเค

ขยโต วยโต สมฺมสติ โส วิปสฺสนากฺขเณ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต ทุกฺขานุปสฺสนาย สุข-สญฺญาโต อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาโต นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิโต วิราคานุปสฺสนาย ราคโต นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยโต ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จ เตน วุจฺจติ วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ ฯ เอวํ จิตฺตานุปสฺสนาวเสน อิทํ จตุกฺกํ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

จตุตฺถจตุกฺเก ปน ฯ อนิจฺจานุปสฺสีติ เอตฺถ ตาว อนิจฺจํ เวทิตพฺพํ อนิจฺจตา เวทิตพฺพา อนิจฺจานุปสฺสนา เวทิตพฺพา อนิจฺจานุปสฺสี เวทิตพฺโพ ฯ ตตฺถ อนิจฺจนฺติ ปญฺจกฺขนฺธา ฯ กสฺมา ฯ อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา ฯ อนิจฺจตาติ เตสํเยว อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ หุตฺวา อภาโว วา นิพฺพตฺตานํ เตเนวากาเรน อฏฺฐตฺวา ขณภงฺเคน เภโทติ อตฺโถ ฯ อนิจฺจานุปสฺสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รูปาทีสุ อนิจฺจนฺติ ฯ อนุปสฺสนา ฯ อนิจฺจานุปสสีติ ตาย อนุปสฺสนาย สมนฺนาคโต ฯ ตสฺมา เอวํภูโต อสฺสสนฺโต จ ปสฺสสนฺโต จ อิธ อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ เวทิตพฺโพ ฯ วิราคานุปสฺสีติ เอตฺถ ปน เทฺว วิราคา ขยวิราโค จ อจฺจนฺต-วิราโค จ ฯ ตตฺถ ขยวิราโคติ สงฺขารานํ ขณภงฺโค[๑] ฯ อจฺจนฺต-วิราโคติ นิพฺพานํ ฯ วิราคานุปสฺสนาติ ตทุภยวเสน[๒] ปวตฺตา วิปสฺสนา

๑. ม. ขยภงฺโค ฯ ๒. ม. ตทุภยทสฺสนวเสน ฯ

จ มคฺโค จ ฯ ตาย ทุวิธายปิ อนุปสฺสนาย สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสนฺโต ปสฺสสนฺโต จ วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ เวทิตพฺโพ ฯ นิโรธานุปสฺสีปเทปิ เอเสว นโย ฯ

ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีติ เอตฺถาปิ เทฺว ปฏินิสฺสคฺคา ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค จ ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จ ฯ ปฏินิสฺสคฺโคเยว อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา ฯ วิปสฺสนามคฺคานํ เอตํ อธิวจนํ ฯ วิปสฺสนา หิ ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทตีติ ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ วุจฺจติ ฯ มคฺโค ปน สมุจฺเฉทวเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ อารมฺมณกรเณน จ นิพฺพาเน ปกฺขนฺทตีติ ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ วุจฺจติ ฯ อุภยมฺปิ ปน ปุริมปุริมญาณานํ อนุปสฺสนโต อนุปสฺสนาติ วุจฺจติ ฯ ตาย ทุวิธายปิ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสนฺโต ปสฺสสนฺโต จ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ เวทิตพฺโพ ฯ อิทํ จตุตฺถจตุกฺกํ สุทฺธวิปสฺสนาวเสน วุตฺตํ ฯ ปุริมานิ ปน ตีณิ สมถวิปสฺสนาวเสน ฯ

เอวํ จตุนฺนํ จตุกฺกานํ วเสน โสฬสวตฺถุกาย อานาปานสฺสติยา ภาวนา เวทิตพฺพา ฯ เอวํ โสฬสวตฺถุวเสน จ อยํ อานาปานสฺสติ มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา ฯ

ตตฺรสฺสา อยมฺปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวิโต

วิสุทฺธิมคฺเค

พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จาติอาทิวจนโต[๑] สนฺตภาวาทิวเสนาปิ มหานิสํสตา เวทิตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทสมตฺถตายปิ ฯ อยญฺหิ สนฺตปฺปณีตอเสจนกสุขวิหารตฺตา สมาธิอนฺตรายกรานํ วิตกฺกานํ วเสน อิโตจิโต จ จิตฺตสฺส วิธาวนํ วิจฺฉินฺทิตฺวา อานาปานารมฺมณาภิมุขเมว จิตฺตํ กโรติ ฯ เตน วุตฺตํ อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทายาติ[๒] ฯ

วิชฺชาวิมุตฺติปาริปูริยา มูลภาเวนาปิ จสฺสา มหานิสํสตา เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตญฺเหตํ ภควตา อานาปานสฺสติ ภิกฺขเว ภาวิตา พหุลีกตา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ปริปูเรนฺติ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลีกตา สตฺต สมฺโพชฺฌงฺเค ปริปูเรนฺติ สตฺต สมฺโพชฺฌงฺคา ภาวิตา พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตึ ปริปูเรนฺตีติ[๓] ฯ

อปิจ จริมกานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ วิทิตภาวกรณโตปิสฺสา มหานิสํสตา เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตญฺเหตํ ภควตา เอวํ ภาวิตาย โข ราหุล อานาปานสฺสติยา เอวํ พหุลีกตาย เยปิ เต จริมกา อสฺสาสปสฺสาสา เตปิ วิทิตาว นิรุชฺฌนฺติ โน อวิทิตาติ[๔] ฯ ตตฺถ นิโรธวเสน ตโย จริมกา ภวจริมกา ฌานจริมกา จุติจริมกาติ ฯ ภเวสุ หิ กามภเว อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ รูปารูปภเวสุ นปฺปวตฺตนฺติ ตสฺมา เต ภวจริมกา ฯ ฌาเนสุ ปุริมเก ฌานตฺตเย ปวตฺตนฺติ จตุตฺเถ นปฺปวตฺตนฺติ ตสฺมา เต ฌานจริมกา ฯ เย

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๔๐๗ ฯ ๒. องฺ. นวก. ๒๓/๓๗๑ ฯ ๓. ม. อุ. ๑๔/๑๙๓ ฯ
๔. ม. ม. ๑๓/๑๔๒ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

ปน จุติจิตฺตสฺส ปุรโต โสฬสเมน จิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปชฺชิตฺวา จุติจิตฺเตน สห นิรุชฺฌนฺติ อิเม จุติจริมกา นาม ฯ อิเม อิธ จริมกาติ อธิปฺเปตา ฯ อิมํ กิร กมฺมฏฺฐานมนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน อานาปานารมฺมณสฺส สุฏฺฐุ ปริคฺคหิตตฺตา จุติจิตฺตสฺส ปุรโต โสฬสมสฺส จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปาทํ อาวชฺชโต อุปฺปาโทปิ เนสํ ปากโฏ โหติ ฐิติมาวชฺชโต ฐิติปิ เนสํ ปากฏา โหติ ภงฺคํ อาวชฺชโต ภงฺโคปิ เนสํ ปากโฏ โหติ ฯ

อิโต อญฺญตรํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตสฺส ภิกฺขุโน หิ อายุอนฺตรํ ปริจฺฉินฺนํ วา โหติ อปริจฺฉินฺนํ วา ฯ อิมํ ปน โสฬสวตฺถุกํ อานาปานสฺสตึ ภาเวตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตสฺส อายุอนฺตรํ ปริจฺฉินฺนเมว โหติ ฯ โส เอตฺตกนฺทานิ เม อายุสงฺขารา ปวตฺติสฺสนฺติ น อิโต ปรนฺติ ญตฺวา อตฺตโน ธมฺมตาเยว สรีร-ปฏิชคฺคนนิวาสนปารุปนาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ กตฺวา อกฺขีนิ นิมฺมีเลติ โกฏิปพฺพตวิหารวาสี ติสฺสตฺเถโร วิย มหากรญฺชนิยวิหารวาสี มหาติสฺสตฺเถโร วิย เทวปุตฺตรฏฺเฐ ปิณฺฑปาติกติสฺสตฺเถโร วิย จิตฺตลปพฺพตวิหารวาสิโน เทฺว ภาติยตฺเถรา วิย จ ฯ ตตฺริทํ เอกวตฺถุปริทีปนํ ฯ ทฺวินฺนํ ภาติยตฺเถรานํ กิเรโก ปุณฺณมุโปสถทิวเส ปาฏิโมกฺขํ โอสาเรตฺวา ภิกฺขุสงฺฆปริวุโต อตฺตโน วสนฏฺฐานํ คนฺตฺวา จงฺกเม ฐิโต จนฺทาโลกํ โอโลเกตฺวา อตฺตโน อายุสงฺขาเร อุปธาเรตฺวา ภิกฺขุสงฺฆํ อาห ตุมฺเหหิ กถํ ปรินิพฺพายนฺตา ภิกฺขู ทิฏฺฐปุพฺพาติ ฯ ตตฺร เกจิ อาหํสุ อมฺเหหิ อาสเน นิสินฺนกา ว

วิสุทฺธิมคฺเค

ปรินิพฺพายนฺตา ทิฏฺฐปุพฺพาติ เกจิ อมฺเหหิ อากาเส ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา นิสินฺนกาติ ฯ เถโร อาห อหนฺทานิ โว จงฺกมนฺตเมว ปรินิพฺพายมานํ ทสฺเสสฺสามีติ ฯ ตโต จงฺกเม เลขํ กตฺวา อหํ อิโต จงฺกมโกฏิโต ปรโกฏึ คนฺตฺวา นิวตฺตมาโน อิมํ เลขํ ปตฺวา ว ปรินิพฺพายิสฺสามีติ วตฺวา จงฺกมนํ โอรุยฺห ปรภาคํ คนฺตฺวา นิวตฺตมาโน เอเกน ปาเทน เลขํ อกฺกนฺตกฺขเณเยว ปรินิพฺพายิ ฯ

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต อนุยุญฺเชถ ปณฺฑิโต
เอวํ อเนกานิสํสํ อานาปานสฺสตึ สทาติ ฯ

อิทํ อานาปานสฺสติยํ วิตฺถารกถามุขํ ฯ

อานาปานสฺสติยา อนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐํ ปน อุปสมานุสฺสตึ ภาเวตุกาเมน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา วิราโค เตสํ (ธมฺมานํ) อคฺคมกฺขายติ ยทิทํ มทนิมฺมทโน ปิปาสวินโย อาลยสมุคฺฆาโต วฏฺฏูปจฺเฉโท ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺติ[๑] เอวํ สพฺพทุกฺขูปสมสงฺขาตสฺส นิพฺพานสฺส คุณา อนุสฺสริตพฺพา ฯ

ตตฺถ ยาวตาติ ยตฺตกา ฯ ธมฺมาติ สภาวา ฯ สงฺขตา วา อสงฺขตา วาติ สงฺคมฺม สมาคมฺม ปจฺจเยหิ กตา วา อกตา วา ฯ วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายตีติ เตสํ สงฺขตาสงฺขตธมฺมานํ วิราโค อคฺคมกฺขายติ เสฏฺโฐ อุตฺตโมติ วุจฺจติ ฯ ตตฺถ วิราโคติ น ราคาภาวมตฺตเมว อถโข ยทิทํ มทนิมฺมทโน ฯเปฯ นิพฺพานนฺติ

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๔๔ ฯ

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส

โย โส มทนิมฺมทโนติอาทีนิ นามานิ อสงฺขตธมฺโม ลภติ โส วิราโคติ ปจฺเจตพฺโพ ฯ โส หิ ยสฺมา ตํ อาคมฺม สพฺเพปิ มานมทปุริสมทาทโย มทา นิมฺมทา อมทา โหนฺติ วินสฺสนฺติ ตสฺมา มทนิมฺมทโนติ วุจฺจติ ยสฺมา จ ตํ อาคมฺม สพฺพาปิ กามปิปาสา วินยํ อพฺภตฺถํ ยาติ ตสฺมา ปิปาสวินโยติ วุจฺจติ ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม ปญฺจกามคุณาลยา สมุคฺฆาตํ คจฺฉนฺติ ตสฺมา อาลยสมุคฺฆาโตติ วุจฺจติ ยสฺมา จ ตํ อาคมฺม เตภูมิกวฏฺฏํ อุปจฺฉิชฺชติ ตสฺมา วฏฺฏูปจฺเฉโทติ วุจฺจติ ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม สพฺพโส ตณฺหา ขยํ คจฺฉติ วิรชฺชติ นิรุชฺฌติ จ ตสฺมา ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธติ วุจฺจติ ยสฺมา ปเนส จตสฺโส โยนิโย ปญฺจ คติโย สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย นว จ สตฺตาวาเส อปราปรภาวาย วินนโต อาพนฺธนโต สํสิพฺพนโต วานนฺติ ลทฺธโวหาราย ตณฺหาย นิกฺขนฺโต นิสฺสโฏ วิสํยุตฺโต ตสฺมา นิพฺพานนฺติ วุจฺจตีติ ฯ เอวเมเตสํ มทนิมฺมทนตาทีนํ คุณานํ วเสน นิพฺพานสงฺขาโต อุปสโม อนุสฺสริตพฺโพ เย วา ปนญฺเญปิ ภควตา อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ สจฺจญฺจ ปารญฺจ สุทุทฺทสญฺจ อชฺชรญฺจ ธุวญฺจ นิปฺปปญฺจญฺจ อมตญฺจ สิวญฺจ เขมญฺจ อพฺภูตญฺจ อนีติกญฺจ อพฺยาปชฺฌญฺจ วิสุทฺธิญฺจ ทีปญฺจ ตาณญฺจ เลณญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามีติอาทีสุ[๑] สุตฺเตสุ อุปสมคุณา วุตฺตา เตสมฺปิ วเสน

๑. สํ. สฬา. ๑๘/๔๔๔,๔๕๐ ฯ ปาลิยมฺปน...อชชฺชรญฺจ...อพฺภุตญฺจ...สุทฺธิญฺจาติ ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อนุสฺสริตพฺโพเยว ฯ ตสฺเสวํ มทนิมฺมทนตาทิคุณวเสน อุปสมํ อนุสฺสรโต เนว ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ น โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ อุปสมํ อารพฺภาติ พุทฺธานุสฺสติอาทีสุ วุตฺตนเยเนว วิกฺขมฺภิตนีวรณสฺส เอกกฺขเณ ฌานงฺคานิ อุปฺปชฺชนฺติ ฯ อุปสมคุณานํ ปน คมฺภีรตาย นานปฺปการคุณานุสฺสรณาธิมุตฺตตาย วา อปฺปนํ อปฺปตฺวา อุปจารปฺปตฺตเมว ฌานํ โหติ ฯ ตเทตํ อุปสมคุณานุสฺสรณวเสน อุปฺปนฺนตฺตา อุปสมานุสฺสติจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ ฯ ฉอนุสฺสติโย วิย จ อยมฺปิ อริยสาวกสฺเสว อิชฺฌติ ฯ เอวํ สนฺเตปิ อุปสมครุเกน ปุถุชฺชเนนาปิ มนสิกาตพฺพา ฯ สุตวเสนาปิ หิ อุปสเม จิตฺตํ ปสีทติ ฯ อิมญฺจ ปน อุปสมานุสฺสติมนุยุตฺโต ภิกฺขุ สุขํ สุปติ สุขํ ปฏิพุชฺฌติ สนฺตินฺทฺริโย โหติ สนฺตมานโส หิโรตฺตปฺปสมนฺนาคโต ปาสาทิโก ปณีตาธิมุตฺติโก สพฺรหฺมจารีนํ ครุ จ ภาวนีโย จ อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต ปน สุคติปรายโน โหติ ฯ

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต ภาวเยถ วิจกฺขโณ
เอวํ อเนกานิสํสํ อริเย อุปสเม สตินฺติ ฯ

อิทํ อุปสมานุสฺสติยํ วิตฺถารกถามุขํ ฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิภาวนาธิกาเร
อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส นาม อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานานนฺตรํ อุทฺทิฏฺเฐสุ ปน เมตฺตา กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ อิเมสุ จตูสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ เมตฺตํ ภาเวตุกาเมน ตาว อาทิกมฺมิเกน โยคาวจเรน อุปจฺฉินฺนปลิโพเธน คหิตกมฺมฏฺฐาเนน ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา ภตฺตสมฺมทํ ปฏิวิโนเทตฺวา วิวิตฺเต เปเทเส สุปญฺญตฺเต อาสเน สุขนิสินฺเนน อาทิโต ตาว โทเส อาทีนโว ขนฺติยญฺจ อานิสํโส ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ ฯ กสฺมา ฯ อิมาย หิ ภาวนาย โทโส ปหาตพฺโพ ขนฺติ จ อธิคนฺตพฺพา ฯ น จ สกฺกา กิญฺจิ อทิฏฺฐาทีนวํ วา ปหาตุํ อวิทิตานิสํสํ วา อธิคนฺตุํ ฯ ตสฺมา ทุฏฺโฐ โข อาวุโส โทเสน อภิภูโต ปริยาทิณฺณจิตฺโต ปาณมฺปิ หนตีติอาทีนํ สุตฺตานํ วเสน โทเส อาทีนโว ทฏฺฐพฺโพ ฯ

ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา[1]

ขนฺติพลํ พลานีกํ ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ[2]

ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชตีติอาทีนํ[3] วเสน ขนฺติยํ อานิสํโส เวทิตพฺโพ ฯ

อเถวํ ทิฏฺฐาทีนวโต โทสโต จิตฺตํ วิเวจนตฺถาย วิทิตานิสํสาย จ ขนฺติยา สํโยชนตฺถาย เมตฺตาภาวนา อารภิตพฺพา ฯ

อารภนฺเตน จ อาทิโตว ปุคฺคลโทสา ชานิตพฺพา[4] อิเมสุ ปุคฺคเลสุ เมตฺตา ปฐมํ น ภาเวตพฺพา อิเมสุ เนว ภาเวตพฺพาติ ฯ อยํ หิ เมตฺตา อปฺปิยปุคฺคเล อติปฺปิยสหายเก มชฺฌตฺเต เวริ-

๑. ที. มหา. ๑๐/๕๗ ฯ ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๖๙ ฯ ๓. สํ. ส. ๑๕/๓๒๕ ฯ
๔. ยุ. ปุคฺคลเภโท ชานิตพฺโพ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปุคฺคเลติ อิเมสุ จตูสุ ปจมํ น ภาเวตพฺพา ลิงฺควิสภาเค โอธิโส น ภาเวตพฺพา กาลกเต น ภาเวตพฺพาว ฯ กึการณา อปฺปิยาทีสุ ปจมํ น ภาเวตพฺพา ฯ อปฺปิยํ หิ ปิยฏฺฐาเน ฐเปนฺโต กิลมติ อติปฺปิยสหายกํ มชฺฌตฺตฏฺฐาเน ฐเปนฺโต กิลมติ อปฺปมตฺตเกปิ จสฺส ทุกฺเข อุปฺปนฺเน อาโรทนาการปฺปตฺโตปิ โหติ มชฺฌตฺตํ ครุฏฺฐาเน จ ปิยฏฺฐาเน จ ฐเปนฺโต กิลมติ เวรึ สมนุสฺสรโต โกโธ อุปฺปชฺชติ ตสฺมึ อปฺปิยาทีสุ ปจมํ น ภาเวตพฺพา ฯ

ลิงฺควิสภาเค ปน ตเมว อารพฺภ โอธิโส ภาเวนฺตสฺส ราโค อุปฺปชฺชติ ฯ อญฺญตโร กิร อมจฺจปุตฺโต กุลุปกตฺเถรํ ปุจฺฉิ ภนฺเต กตฺถ เมตฺตา ภาเวตพฺพาติ ฯ เถโร ปิยปุคฺคเลติ อาห ฯ ตสฺส จ อตฺตโน ภริยา ปิยา โหติ ฯ โส ตสฺสา เมตฺตํ ภาเวนฺโต สพฺพรตฺตึ ภิตฺติยุทฺธมกาสิ ฯ ตสฺมา ลิงฺควิสภาเค โอธิโส น ภาเวตพฺพา ฯ

กาลกเต ปน ภาเวนฺโต เนว อปฺปนํ น อุปจารํ ปาปุณาติ ฯ อญฺญตโร กิร ทหโร ภิกฺขุ อาจริยํ อารพฺภ เมตฺตํ อารภิ ฯ ตสฺส เมตฺตา นปฺปวตฺตติ ฯ โส มหาเถรสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา ภนฺเต ปคุณา วํ เม เมตฺตาฌานสมาปตฺติ น จ ตํ สมาปชฺชิตุํ สกฺโกมิ กินฺนุโข การณนฺติ อาห ฯ เถโร นิมิตฺตํ อาวุโส คเวสาหีติ อาห ฯ โส คเวสนฺโต อาจริยสฺส มตภาวํ ญตฺวา อญฺญํ อารพฺภ เมตฺตายนฺโต สมาปตฺตึ อปฺเปสิ ฯ ตสฺมา กาลกเต น ภาเวตพฺพาว ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

สพฺพปฐมํ ปน อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺทุกฺโขติ วา อเวโร อพฺยาปชฺโฌ อนีโฆ สุขี อตฺตานํ ปริหรามีติ วา เอวํ ปุนปฺปุนํ อตฺตนิเยว ภาเวตพฺพา ฯ เอวํ สนฺเต ยํ วิภงฺเค วุตฺตํ กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา เมตฺตาเยยฺย เอวเมว สพฺพสตฺเต เมตฺตาย ผรตีติ[๑] ยญฺจ ปฏิสมฺภิทายํ กตเมหิ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ สพฺเพ สตฺตา เอเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺเพ ปาณา สพฺเพ ภูตา สพฺเพ ปุคฺคลา สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติอาทิ[๒] วุตฺตํ ยญฺจ เมตฺตสุตฺเต สุขิโน วา เขมิโน โหนฺตุ สพฺเพ สตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตาติอาทิ[๓] วุตฺตํ ตํ วิรุชฺฌติ น หิ ตตฺถ อตฺตนิ ภาวนา วุตฺตาติ เจ ฯ ตญฺจ น วิรุชฺฌติ ฯ กสฺมา ฯ ตญฺหิ อปฺปนาวเสน วุตฺตํ อิทํ สกฺขิภาววเสน ฯ สเจปิ หิ วสฺสสตํ วสฺสสหสฺสํ วา อหํ สุขิโต โหมีติอาทินา นเยน อตฺตนิ เมตฺตํ ภาเวติ เนวสฺส อปฺปนา อุปฺปชฺชติ ฯ อหํ สุขิโต โหมีติ ภาวยโต ปน ยถา อหํ สุขกาโม ทุกฺขปฏิกูโล ชีวิตุกาโม อมริตุกาโม จ เอวํ อญฺเญปิ สตฺตาติ อตฺตานํ สกฺขึ กตฺวา อญฺญสตฺเตสุ หิตสุขกามตา อุปฺปชฺชติ ฯ ภควตาปิ จ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๐ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓ ฯ ๓. ขุ. ขุ. ๒๕/๑๓ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโมติ๔

วทตา อยํ นโย ทสฺสิโตว ฯ ตสฺมา สกฺขิภาวตฺถํ ปฐมํ อตฺตานํ เมตฺตาย ผริตฺวา ตทนนฺตรํ สุขปฺปวตฺตนตฺถํ ยฺวาสฺส ปิโย มนาโป ครุภาวนีโย อาจริโย วา อาจริยมตฺโต วา อุปชฺฌาโย วา อุปชฺฌายมตฺโต วา ตสฺส ทานปิยวจนาทีนิ ปิยมนาปตฺตการณานิ สีลสุตาทีนิ ครุภาวนียตฺตการณานิ จ อนุสฺสริตฺวา เอส สปฺปุริโส สุขิโต โหตุ นิทฺทุกฺโขติอาทินา นเยน เมตฺตา ภาเวตพฺพา ฯ เอวรูเป จ ปุคฺคเล กามํ อปฺปนา สมฺปชฺชติ ฯ

อิมินา ปน ภิกฺขุนา ตาวตเกเนว ตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา สีมสมฺเภทํ กตฺตุกาเมน ตทนนฺตรํ อติปฺปิยสหายเก อติปฺปิยสหายกโต มชฺฌตฺเต มชฺฌตฺตโต เวริปุคฺคเล เมตฺตา ภาเวตพฺพา ฯ ภาเวนฺเตน จ เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส มุทุํ กมฺมนิยํ จิตฺตํ กตฺวา ตทนนฺตเร ตทนนฺตเร อุปสํหริตพฺพํ ฯ ยสฺส ปน เวริปุคฺคโล วา นตฺถิ มหาปุริสชาติกตฺตา วา อนตฺถํ กโรนฺเตปิ ปเร เวริสญฺญาว อนุปฺปชฺชติ เตน มชฺฌตฺเต เม เมตฺตาจิตฺตํ กมฺมนิยํ ชาตํ อิทานิ นํ เวริมฺหิ อุปสํหรามีติ พฺยาปาโรปิ น กาตพฺโพ ฯ ยสฺส ปน อตฺถิ ตํ สนฺธาย วุตฺตํ มชฺฌตฺตโต เวริปุคฺคเล เมตฺตา ภาเวตพฺพาติ ฯ

๔. สํ. ส. ๑๕/๑๐๙ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

สเจ ปนสฺส เวริมฺหิ จิตฺตํ อุปสํหรโต เตน กตาปราธานุสฺสรเณน ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ อถาเนน ปุริมปุคฺคเลสุ ยตฺถกตฺถจิ ปุนปฺปุนํ เมตฺตํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐหิตฺวา ปุนปฺปุนํ ตํ ปุคฺคลํ เมตฺตายนฺเตน ปฏิฆํ วิโนเทตพฺพํ ฯ

สเจ เอวมฺปิ วายมโต น นิพฺพาติ อถ กกจูปมโอวาทาทีนํ[๑] อนุสฺสรโต ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ ฯ ปุนปฺปุนํ[๑] ตญฺจ โข อิมินา อากาเรน อตฺตานํ โอวทนฺเตเนว อเร กุชฺฌนก ปุริส นนุ วุตฺตํ ภควตา

อุภโตทณฺฑเกน เจปิ ภิกฺขเว กกเจน โจรา โอจรกา องฺคมงฺคานิ โอกฺกนฺเตยฺยุํ ตตฺรปิ โย มโน ปโทเสยฺย น เม โส เตน สาสนกโรติ[๒] จ

ตสฺเสว เตน ปาปิโย โย กุทฺธํ ปฏิกุชฺฌติ
กุทฺธํ อปฺปฏิกุชฺฌนฺโต สงฺคามํ เชติ ทุชฺชยํ
อุภินฺนมตฺถํ จรติ อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ปรํ สงฺกุปิตํ ญตฺวา โย สโต อุปสมฺมตีติ[๓] จ

สตฺติเม ภิกฺขเว ธมฺมา สปตฺตกนฺตา สปตฺตกรณา โกธนํ อาคจฺฉนฺติ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา กตเม สตฺต อิธ ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส เอวํ อิจฺฉติ อโห วตายํ ทุพฺพณฺโณ อสฺสาติ

๑-๑. ยุ. กกจูปมโอวาท- อาทีนํ อนุสฺสรโต
ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ ปุนปฺปุนํ ฯ
๒. ม. มู. ๑๒/๓๕๑ ฯ ๓. สํ. ส. ๑๕/๓๒๕ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

สเจ ปนสฺส เวริมฺหิ จิตฺตํ อุปสํหรโต เตน กตาปราธานุสฺสรเณน ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ อถาเนน ปุริมปุคฺคเลสุ ยตฺถกตฺถจิ ปุนปฺปุนํ เมตฺตํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐหิตฺวา ปุนปฺปุนํ ตํ ปุคฺคลํ เมตฺตายนฺเตน ปฏิฆํ วิโนเทตพฺพํ ฯ

สเจ เอวมฺปิ วายมโต น นิพฺพาติ อถ กกจูปมโอวาทาทีนํ[1] อนุสฺสรโต ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ ฯ ปุนปฺปุนํ[1] ตญฺจ โข อิมินา อากาเรน อตฺตานํ โอวทนฺเตเนว อเร กุชฺฌนก ปุริส นนุ วุตฺตํ ภควตา

อุภโตทณฺฑเกน เจปิ ภิกฺขเว กกเจน โจรา โอจรกา องฺคมงฺคานิ โอกฺกนฺเตยฺยุํ ตตฺรปิ โย มโน ปโทเสยฺย น เม โส เตน สาสนกโรติ[2] จ

ตสฺเสว เตน ปาปิโย โย กุทฺธํ ปฏิกุชฺฌติ
กุทฺธํ อปฺปฏิกุชฺฌนฺโต สงฺคามํ เชติ ทุชฺชยํ
อุภินฺนมตฺถํ จรติ อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ปรํ สงฺกุปิตํ ญตฺวา โย สโต อุปสมฺมตีติ[3] จ

สตฺติเม ภิกฺขเว ธมฺมา สปตฺตกนฺตา สปตฺตกรณา โกธนํ อาคจฺฉนฺติ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา กตเม สตฺต อิธ ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส เอวํ อิจฺฉติ อโห วตายํ ทุพฺพณฺโณ อสฺสาติ

๑-๑. ยุ. กกจูปมโอวาท- อาทีนํ อนุสฺสรโต ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ ปุนปฺปุนํ ฯ
๒. ม. มู. ๑๒/๓๕๑ ฯ ๓. สํ. ส. ๑๕/๓๒๕ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

สงฺคามํ เชสฺสสิ สปตฺตกรเณ จ ธมฺเม อตฺตนาว อตฺตโน กริสฺสสิ ฉวาลาตูปโม จ ภวิสฺสสีติ ฯ

ตสฺเสวํ ฆฏยโต วายมโต สเจ ตํ ปฏิฆํ วูปสมฺมติ อิจฺเจตํ กุสลํ โน เจ วูปสมฺมติ อถ โย โย ธมฺโม ตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปสนฺโต โหติ ปริสุทฺโธ อนุสฺสริยมาโน ปสาทํ อาวหติ ตํ ตํ อนุสฺสริตฺวา อาฆาโต ปฏิวิเนตพฺโพ ฯ

เอกจฺจสฺส หิ กายสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ ฯ อุปสนฺตภาโว จสฺส พหุํ วตฺตปฏิปตฺตึ กโรนฺตสฺส สพฺพชเนน ญายติ ฯ วจีสมาจาร-มโนสมาจารา ปน อวูปสนฺตา โหนฺติ ตสฺส เต อจินฺเตตฺวา กายสมาจารวูปสโมเยว อนุสฺสริตพฺโพ ฯ เอกจฺจสฺส วจีสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ ฯ อุปสนฺตภาโว จสฺส สพฺพชเนน ญายติ ฯ โส หิ ปกติยา จ ปฏิสนฺถารกุสโล โหติ สขิโล สุขสมฺภาโส สมฺโมทโก อุตฺตานมุโข ปุพฺพภาสี มธุเรน สเรน ธมฺมํ โอสาเรติ ปริมณฺฑเลหิ ปทพฺยญฺชเนหิ ธมฺมกถํ กเถติ ฯ กายสมาจารมโนสมาจารา ปน อวูปสนฺตา โหนฺติ ตสฺส เต อจินฺเตตฺวา วจีสมาจารวูปสโมเยว อนุสฺสริตพฺโพ ฯ เอกจฺจสฺส มโนสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ ฯ อุปสนฺตภาโว จสฺส เจติยวนฺทนาทีสุ สพฺพชนสฺส ปากโฏ โหติ ฯ โย หิ อวูปสนฺตจิตฺโต โหติ โส เจติยํ วา โพธึ วา เถเร วา วนฺทมาโน น สกฺกจฺจํ วนฺทติ ธมฺมสฺสวนมณฺฑเป วิกฺขิตฺตจิตฺโต วา จปลายนฺโต วา นิสีทติ ฯ อุปสนฺตจิตฺโต ปน โอกปฺเปตฺวา สกฺกจฺจํ วนฺทติ โอหิตโสโต อฏฺฐึกตฺวา กาเยน วา วาจาย วา จิตฺตปฺปสาทํ

วิสุทฺธิมคฺเค

อาวิกโรนฺโต ธมฺมํ สุณาติ ฯ อิติ เอกจฺจสฺส มโนสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ กายวจีสมาจารา อวูปสนฺตา โหนฺติ ตสฺส เต อจินฺเตตฺวา มโนสมาจารวูปสโมเยว อนุสฺสริตพฺโพ ฯ เอกจฺจสฺส ปน อิเมสุ ตีสุ ธมฺเมสุ เอโกปิ อวูปสนฺโต โหติ ตสฺมึ ปุคฺคเล กิญฺจาปิ เอส อิทานิ มนุสฺสโลเก จรติ อถโข กติปาหจฺจเยน อฏฺฐมหานิรยํ โสฬสอุสฺสทนิรยญฺจ ปริปูรโก ภวิสฺสตีติ การุญฺญํ อุปฏฺฐเปตพฺพํ ฯ การุญฺญมฺปิ หิ ปฏิจฺจ อาฆาโต วูปสมฺมติ ฯ เอกจฺจสฺส ตโยปิเม ธมฺมา อุปสนฺตา โหนฺติ ตสฺส ยํ ยํ อิจฺฉติ ตํ ตํ อนุสฺสริตพฺพํ ฯ ตาทิเสหิ ปุคฺคเลหิ น ทุกฺกรา โหติ เมตฺตาภาวนาติ ฯ อิมสฺส จ อตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ ปญฺจิเม อาวุโส อาฆาตปฏิวินยา ยตฺถ ภิกฺขุโน อุปฺปนฺโน อาฆาโต สพฺพโส ปฏิวิเนตพฺโพติ[๑] อิทํ ปญฺจกนิปาเต อาฆาตปฏิวินยสุตฺตํ วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ

สเจ ปนสฺส เอวมฺปิ วายมโต อาฆาโต อุปฺปชฺชติเยว อถาเนน เอวํ อตฺตา โอวทิตพฺโพ

อตฺตโน วิสเย ทุกฺขํ กตํ เต ยทิ เวรินา
กินฺตสฺสาวิสเย ทุกฺขํ สจิตฺเต กตฺตุมิจฺฉสิ
พหูปการํ หิตฺวาน ญาติวคฺคํ รุทํมุขํ
มหานตฺถกรํ โกธํ สปตฺตํ น ชหาสิ กึ
ยานิ รกฺขสิ สีลานิ เตสํ มูลนิกนฺตนํ
โกธํ นามุปลาเลสิ โก ตยา สทิโส ชโฬ

๑. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๐๗ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

กตํ อนริยํ กมฺมํ ปเรน อิติ กุชฺฌสิ
กินฺนุ ตฺวํ ตาทิสํเยว โย สยํ กตฺตุมิจฺฉสิ
โรเสตุกาโม ยทิ ตํ อมนาปํ ปโร กริ
โรสุปฺปาเทน ตสฺเสว กึ ปูเรสิ มโนรถํ
ทุกฺขํ ตสฺส จ นาม ตฺวํ กุทฺโธ กาหสิ วา น วา
อตฺตานํ ปนิทาเนว โกธทุกฺเขน พาธสิ
โกธํ วา อหิตํ มคฺคํ อารุฬฺหา ยทิ เวริโน
กสฺมา ตุวมฺปิ กุชฺฌนฺโต เตสํเยวานุสิกฺขสิ
ยํ โรสํ ตว นิสฺสาย สตฺตุนา อปฺปิยํ กตํ
ตเมว โรสํ ฉินฺทสฺสุ กิมฏฺฐาเน วิหญฺญสิ
ขณิกตฺตา จ ธมฺมานํ เยหิ ขนฺเธหิ เต กตํ
อมนาปํ นิรุทฺธา เต กสฺสิทานีธ กุชฺฌสิ
ทุกฺขํ กโรติ โย ยสฺส ตํ วินา กสฺส โส กเร
สยมฺปิ ทุกฺขเหตุ ตว- มิติ กินฺตสฺส กุชฺฌสีติ ฯ

สเจ ปนสฺส เอวํ อตฺตานํ โอวทโตปิ ปฏิฆํ เนว วูปสมฺมติ อถาเนน อตฺตโน จ ปรสฺส จ กมฺมสฺสกตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ ตตฺถ อตฺตโน ตาว เอวํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพา อมฺโภ ตฺวํ ตสฺส กุทฺโธ กึ กริสฺสสิ นนุ ตเวเวตํ โทสนิทานํ กมฺมํ อนตฺถาย สํวตฺติสฺสติ กมฺมสฺสโก หิ ตฺวํ กมฺมทายาโท กมฺมโยนิ กมฺมพนฺธุ กมฺมปฏิสรโณ ยํ กมฺมํ กริสฺสสิ ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสสิ อิทญฺจ เต กมฺมํ เนว สมฺมาสมฺโพธึ น ปจฺเจกโพธึ น สาวกภูมึ

วิสุทฺธิมคฺเค

น พฺรหฺมตฺตสกฺกตฺตจกฺกวตฺติปฺปเทสรชฺชาทิสมฺปตฺตีนํ[๑] อญฺญตรํ สมฺปตฺตึ สาเธตุํ สมตฺถํ อถโข สาสนโต จาเวตฺวา วิฆาสาทาทิ-ภาวสฺส เจว เนรยิกาทิทุกฺขวิเสสานญฺจ เต สํวตฺตนิกมิทํ กมฺมํ โส ตฺวํ อิทํ กโรนฺโต อุโภหิ หตฺเถหิ วีตจฺจิเก วา องฺคาเร คูถํ วา คเหตฺวา ปรํ ปหริตุกาโม ปุริโส วิย อตฺตานเมว ปฐมํ ทหสิ เจว ทุคฺคนฺธญฺจ กโรสีติ ฯ เอวํ อตฺตโน กมฺมสฺสกตํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปรสฺสปิ เอวํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพา เอโสปิ ตว กุชฺฌิตฺวา กึ กริสฺสติ นนุ เอตสฺเสเวตํ อนตฺถาย สํวตฺติสฺสติ กมฺมสฺสโก หิ อยํ อายสฺมา กมฺมทายาโท ฯเปฯ ยํ กมฺมํ กริสฺสติ ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสติ อิทญฺจสฺส กมฺมํ เนว สมฺมาสมฺโพธึ น ปจฺเจกโพธึ น สาวกภูมึ น พฺรหฺมตฺตสกฺกตฺตจกฺกวตฺติปฺปเทสรชฺชาทิ-สมฺปตฺตีนํ อญฺญตรํ สมฺปตฺตึ สาเธตุํ สมตฺถํ อถโข สาสนโต จาเวตฺวา วิฆาสาทาทิภาวสฺส เจว เนรยิกาทิทุกฺขวิเสสานญฺจสฺส สํวตฺตนิกมิทํ กมฺมํ สฺวายํ อิทํ กโรนฺโต ปฏิวาเต ฐตฺวา ปรํ รเชน โอกีริตุกาโม ปุริโส วิย อตฺตานํเยว โอกีรตีติ ฯ วุตฺตญฺเหตํ ภควตา

> โย อปฺปทุฏฺฐสฺส นรสฺส ทุสฺสติ
> สุทฺธสฺส โปสสฺส อนงฺคณสฺส
> ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ
> สุขุโม รโช ปฏิวาตํว ขิตฺโตติ[๒] ฯ

๑. ยุ....ปเทสราชาทิ... ฯ เอวมุปริปิ ฯ ๒. สํ. ส. ๑๕/๑๘ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

สเจ ปนสฺส เอวํ กมฺมสฺสกตมฺปิ ปจฺจเวกฺขโต เนว วูปสมฺมติ อถาเนน สตฺถุ ปุพฺพจริยคุณา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ ตตฺรายํ ปจฺจเวกฺขณานโย อมฺโภ ปพฺพชิต นนุ เต สตฺถา ปุพฺเพว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺโธ โพธิสตฺโตปิ สมาโน จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ กปฺปสตสหสฺสญฺจ ปารมิโย ปูรยมาโน ตตฺถ ตตฺถ วธเกสุปิ ปจฺจตฺถิเกสุ จิตฺตํ นปฺปทูเสสิ ฯ เสยฺยถีทํ ฯ

สีลวชาตเก ตาว อตฺตโน เทวิยา ปทุฏฺเฐน ปาปอมจฺเจน อานีตสฺส ปฏิรญฺโญ ติโยชนสตํ รชฺชํ คณฺหนฺตสฺส นิเสธนตฺถาย อุฏฺฐิตานํ อมจฺจานํ อาวุธมฺปิ ฉุปิตุํ น อทาสิ ปุน สทฺธึ อมจฺจสหสฺเสน อามกสุสาเน คลปฺปมาณํ ภูมึ ขณิตฺวา นิกฺขญฺญมาโน จิตฺตปฺปโทสมตฺตมฺปิ อกตฺวา กุณปขาทนตฺถํ อาคตานํ สิคาลานํ ปํสุวิยูหนํ นิสฺสาย ปุริสการํ กตฺวา ปฏิลทฺธชีวิโต ยกฺขานุภาเวน อตฺตโน สิริคพฺเภ[๑] โอรุยฺห สิริสยเน สยิตํ ปจฺจตฺถิกํ ทิสฺวา โกปํ อกตฺวาว อญฺญมญฺญํ สปถํ กตฺวา ตํ มิตฺตฏฺฐาเน ฐปยิตฺวา อาห

อาสึเสถว ปุริโส น นิพฺพินฺเทยฺย ปณฺฑิโต
ปสฺสามิ โวหมตฺตานํ ยถา อิจฺฉึ ตถา อหุนฺติ[๒] ฯ

ขนฺติวาทิชาตเก ทุมฺเมเธน กาสิรญฺญา กึวาที ตฺวํ สมณาติ ปุฏฺโฐ ขนฺติวาที นามาหนฺติ วุตฺเต สกณฺฏกาหิ กสาหิ ตาเลตฺวา หตฺถปาเทสุ ฉิชฺชมาเนสุ โกปมตฺตมฺปิ น อกาสิ ฯ อนจฺฉริยญฺเจตํ ยํ มหลฺลโก ปพฺพชฺชูปคโต เอวํ กเรยฺย ฯ

๑. ม. สิริคพฺภํ ฯ ๒. ชาตกฏฺฐกถา ๒/๔๙ ฯ ตตฺถ ปน...ตถา อหูติ ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

จูฬธมฺมปาลชาตเก ปน อุตฺตานเสยฺยโกปิ สมาโน
จนฺทนรสานุลิตฺตา พาหา ฉิชฺชนฺติ ธมฺมปาลสฺส
ทายาทสฺส ปรฺพยา ปาณา เม เทว รุชฺฌนฺตีติ[๑]

เอวํ วิปฺปลมานาย มาตุยา ปิตรา มหาปตาเปน นาม รญฺญา วํสกฬีเรสุ วิย จตูสุ หตฺถปาเทสุ เฉทาปิเตสุ ตาวตาปิ ตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา สีสมสฺส ฉินฺทถาติ อาณตฺเต อยนฺทานิ เต จิตฺตสนฺนิคฺคณฺหณกาโล อิทานิ อมฺโภ ธมฺมปาล สีสจฺเฉทํ อาณาปเก ปิตริ สีสจฺเฉทเก ปุริเส ปริเทวมานาย มาตริ อตฺตนิ จาติ อิเมสุ จตูสุ สมจิตฺโต โหหีติ ทฬฺหสมาทานํ อธิฏฺฐาย ปทุฏฺฐาการมตฺตมฺปิ น อกาสิ ฯ อิทญฺจาปิ อนจฺฉริยเมว ยํ มนุสฺสภูโต เอวมกาสิ ฯ ติรจฺฉานภูโตปิ ปน ฉทฺทนฺโต นาม วารโณ หุตฺวา วิสปีเตน สลฺเลน นาภิยํ วิทฺโธปิ ตาว อนตฺถการิมฺหิ ลุทฺทเก จิตฺตํ นปฺปทูเสสิ ยถาห

สมปฺปิโต ปุถุสลฺเลน นาโค
อทุฏฺฐจิตฺโต ลุทฺทกํ อชฺฌภาสิ
กิมตฺถิยํ กิสฺส วา สมฺม เหตุ
มมํ วธิ กสฺส วายํ ปโยโคติ[๒] ฯ

เอวํ วตฺวา จ กาสิรญฺโญ มเหสิยา ตว ทนฺตานมตฺถาย เปสิโตมฺหิ ภทนฺเตติ วุตฺเต ตสฺส มโนรถํ ปูเรนฺโต ฉพฺพณฺณรํสิ-

๑. ชาตก...๔/๔๕๕ ฯ ตตฺถ ปน จนฺทนสารานุลิตฺตาติ ทิสฺสติ ฯ
๒. ชาตกฏฺฐกถา ๗/๒๔๗ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

นิจฺฉรณสมุชฺชลิตจารุโสเภ อตฺตโน ทนฺเต เฉตฺวา อทาสิ ฯ

มหากปิ หุตฺวา อตฺตนาเยว ปพฺพตปปาตโต อุทฺธเฏน ปุริเสน
ภกฺโข อยํ มนุสฺสานํ ยเถวญฺเญ วเน มิคา
ยนฺนูนิมํ วธิตฺวาน ฉาโต ขาเทยฺย วานรํ
อาสิโตว คมิสฺสามิ มํสมาทาย สมฺพลํ
กนฺตารํ นิตฺถริสฺสามิ ปาเถยฺยํ เม ภวิสฺสตีติ[๑]

เอวํ จินฺเตตฺวา สิลํ อุกฺขิปิตฺวา มตฺถเก สมฺปทาลิเต อสฺสุปุณฺเณหิ เนตฺเตหิ ตํ ปุริสํ อุทิกฺขมาโน

มา อยฺโยสิ เม ภทนฺเต ตฺวํ นาเมตาทิสํ กริ
ตฺวํ โขสิ นาม ทีฆาวุ อญฺเญ วาเรตุมรหสีติ[๒]

วตฺวา ตสฺมึ ปุริเส จิตฺตํ อปฺปทูเสตฺวา อตฺตโนว ทุกฺขํ อจินฺเตตฺวา ตเมว ปุริสํ เขมนฺตภูมึ สมฺปาเปสิ ฯ

ภูริทตฺโต นาม นาคราชา หุตฺวา อุโปสถงฺคานิ อธิฏฺฐาย วมฺมิกมุทฺธนิ สยมาโน กปฺปุฏฺฐานคฺคิสทิเสน โอสเถน สกลสรีเร สิญฺจมาเนปิ เปฬาย ปกฺขิปิตฺวา สกลชมฺพูทีเป กีฬาปิยมาเน ตสฺมึ พฺราหฺมเณ มโนปโทสมตฺตมฺปิ น อกาสิ ยถาห

เปฬาย ปกฺขิปนฺเตปิ มทฺทนฺเตปิ จ ปาณิยา
อาลมฺพาเน น กุปฺปามิ สีลขณฺฑภยา มมาติ[๓] ฯ

๑-๒. ชาตก... ๗/๒๗๖ ฯ ตตฺถ ปน
มายฺโย มํ กริ ภนฺทนฺเต ตฺวญฺจ นาเมทิสํ กริ
ตฺวํ จ โข นาม ทีฆาวุ อญฺเญ วาเรตุมรหสีติ ทิสฺสติ ฯ
๓. จริยาปิฏก ๓๓/๕๖๙ ฯ ตตฺถ ปน...มํ มทฺทนฺเตปิ ปาณินาติ ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

จมฺเปยฺโยปิ นาคราชา หุตฺวา อหิตุณฺฑิเกน วิเหฐิยมาโน มโนปโทสมตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทสิ ยถาห

ตทาปิ มํ ธมฺมจารึ อุปวุฏฺฐํ อุโปสถํ
อหิตุณฺฑิโก คเหตฺวาน ราชทฺวารมฺหิ กีฬติ
ยํ โส วณฺณํ จินฺตยติ นีลํ ปีตญฺจ โลหิตํ
ตสฺส จิตฺตานุวตฺตนฺโต โหมิ จินฺติตสนฺนิโภ
ถลํ กเรยฺยํ อุทกํ อุทกมฺปิ ถลํ กเร
ยทีหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ ขเณน ฉาริกํ กเร
ยทิ จิตฺตวสี เหสฺสํ ปริหายิสฺสามิ สีลโต
สีเลน ปริหีนสฺส อุตฺตมตฺโถ น สิชฺฌตีติ[1] ฯ

สงฺขปาลนาคราชา หุตฺวาปิ ติขิณาหิ สตฺตีหิ อฏฺฐสุ ฐาเนสุ โอวิชฺฌิตฺวา ปหารมุเขหิ สกณฺฏกา ลตาโย ปเวเสตฺวา นาสาย ทฬฺหํ รชฺชุ ปกฺขิปิตฺวา โสฬสหิ โภชปุตฺเตหิ กาเชนาทาย วุยฺหมาโน[2] ธรณีตเล นิฆํสิยมานสรีโร มหนฺตํ ทุกฺขํ ปจฺจนุโภนฺโต กุชฺฌิตฺวา โอโลกิตมตฺเตเนว สพฺเพ โภชปุตฺเต ภสฺมึ กาตุํ สมตฺโถปิ สมาโน จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวา ปทุฏฺฐาการมตฺตมฺปิ น อกาสิ ยถาห

จาตุทฺทสึ ปญฺจทสิญฺจุฬาร[3]
อุโปสถํ นิจฺจมุปาวสามิ
อถาคมุ โสฬส โภชปุตฺตา

๑. จริยาปิฏก ๓๓/๕๗๐ ฯ ๒. วยฺหมาโนติปิ ฯ ๓. ชาตก...๗/๔๒๖ ฯ
ตตฺถ ปน จาตุทฺทสึ ปญฺจทสึ อาฬาราติ ทิสฺสติ ฯ...อฬาราติปิ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

รชฺชช คเหตฺวาน ทพฺหญฺจ ปาสํ
เภตฺวาน นาสํ อติกสฺส รชฺชช
นยึสุ มํ สมฺปริคยฺห ลุทฺทา
เอตาทิสํ ทุกฺขมหํ ติติกฺขํ
อุโปสถํ อปฺปฏิโกปยนฺโตติ ฯ

น เกวลญฺจ เอตาเนว อญฺญานิปิ มาตุโปสกชาตกาทีสุ อเนกานิ อจฺฉริยานิ อกาสิ ตสฺส เต อิทานิ สพฺพญฺญุตํ ปตฺตํ สเทวเก โลเก เกนจิ อปฺปฏิสมํ ขนฺติคุณํ ตํ ภควนฺตํ สตฺถารํ อปทิสโต ปฏิฆจิตฺตํ นาม อุปฺปาเทตุํ อติวิย อยุตฺตํ อปฺปฏิรูปนฺติ ฯ

สเจ ปนสฺส เอวํ สตฺถุ ปุพฺพจริยคุณํ ปจฺจเวกฺขโตปิ ทีฆรตฺตํ กิเลสานํ ทาสพฺยมุปคตสฺส เนว ตํ ปฏิฆํ วูปสมฺมติ อถาเนน อนมตคฺคิยานิ ปจฺจเวกฺขิตพฺพานิ ฯ ตตฺร หีทํ วุตฺตํ น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภรูโป โย น มาตา ภูตปุพฺโพ โย น ปิตา ภูตปุพฺโพ โย น ภาตา โย น ภคินี โย น ปุตฺโต โย น ธีตา ภูตปุพฺโพติ[๑] ฯ ตสฺมา ตสฺมึ ปุคฺคเล เอวํ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํ อยํ กิร เม อตีเต มาตา หุตฺวา ทส มาเส กุจฺฉิยา ปริหริตฺวา มุตฺตกรีสเขฬสิงฺฆาณิกาทีนิ หริจนฺทนํ วิย อชิคุจฺฉมาโน อปเนตฺวา อุเร นิปชฺชาเปนฺโต[๒] องฺเกน ปริหรมาโน โปเสสิ ปิตา หุตฺวา อชปถสงฺกุปถาทีนิ คนฺตฺวา วณิชฺชํ ปโยชยมาโน มยฺหํ อตฺถาย ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา อุภโต พฺยูฬฺเห สงฺคาเม

๑. สํ. นิทาน. ๑๗/๒๒๓-๒๒๔ ฯ ๒. ม. อุเรน ฉาเทนฺโต ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปวิสิตฺวา นาวาย มหาสมุทฺเท ปกฺขนฺทิตฺวา อญฺญานิ จ ทุกฺกรานิ กริตฺวา ปุตฺตกํ โปเสสฺสามีติ เตหิ เตหิ อุปาเยหิ ธนํ สํหริตฺวา มํ โปเสสิ ภาตา ภคินี ปุตฺโต ธีตา จ หุตฺวาปิ อิทญฺจิทญฺจ อุปการํ อกาสีติ ตตฺร เม นปฺปฏิรูปํ มนํ ปทูเสตุนฺติ ฯ

สเจ ปน เอวมฺปิ จิตฺตํ นิพฺพาเปตุํ น สกฺโกติเยว อถาเนน เอวํ เมตฺตานิสํสา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา อมฺโภ ปพฺพชิต นนุ วุตฺตํ ภควตา เมตฺตาย ภิกฺขเว เจโตวิมุตฺติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลีกตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อนุฏฺฐิตาย ปริจิตาย สุสมารทฺธาย เอกาทสานิสํสา ปาฏิกงฺขา กตเม เอกาทส สุขํ สุปติ สุขํ ปฏิพุชฺฌติ น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ มนุสฺสานํ ปิโย โหติ อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ เทวตา รกฺขนฺติ นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหตีติ[๑] สเจ ตฺวํ อิทํ จิตฺตํ น นิพฺพาเปสฺสสิ อิเมหิ อานิสํเสหิ ปริพาหิโร ภวิสฺสสีติ ฯ

เอวมฺปิ นิพฺพาเปตุํ อสกฺโกนฺเตน ปน ธาตุวินิพฺโภโค กาตพฺโพ กถํ อมฺโภ ปพฺพชิต ตฺวํ ปน เอตสฺส กุชฺฌมาโน กสฺส กุชฺฌสิ กึ เกสานํ กุชฺฌสิ อุทาหุ โลมานํ นขานํ ฯเปฯ มุตฺตสฺส กุชฺฌสิ อถวา ปน เกสาทีสุ ปฐวีธาตุยา กุชฺฌสิ อาโปธาตุยา

๑. องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๗๐ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

เตโชธาตุยา วาโยธาตุยา กุชฺฌสิ เย วา ปญฺจกฺขนฺเธ ทฺวาทสายตนานิ อฏฺฐารส ธาตุโย อุปาทาย อยมายสฺมา อิตฺถนฺนาโมติ วุจฺจติ เตสุ กึ รูปกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ อุทาหุ เวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ กึ วา จกฺขฺวายตนสฺส กุชฺฌสิ กึ รูปายตนสฺส กุชฺฌสิ ฯเปฯ กึ มนายตนสฺส กุชฺฌสิ กึ ธมฺมายตนสฺส กุชฺฌสิ กึ วา จกฺขุธาตุยา กุชฺฌสิ กึ รูปธาตุยา กึ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ฯเปฯ กึ มโนธาตุยา กึ ธมฺมธาตุยา กึ มโนวิญฺญาณธาตุยาติ ฯ เอวญฺหิ ธาตุวินิพฺโภคํ กโรโต อารคฺเค สาสปสฺส วิย อากาเส จิตฺตกมฺมสฺส วิย จ โกธสฺส ปติฏฺฐานฏฺฐานํ น โหติ ฯ

ธาตุวินิพฺโภคํ ปน กาตุํ อสกฺโกนฺเตน ทานสํวิภาโค กตฺตพฺโพ ฯ อตฺตโน สนฺตกํ ปรสฺส ทาตพฺพํ ฯ ปรสฺส สนฺตกํ อตฺตโน[๑] คเหตพฺพํ ฯ สเจ ปน ปโร ภินฺนาชีโว โหติ อปริโภคารหปริกฺขาโร อตฺตโน สนฺตกเมว ทาตพฺพํ ฯ ตสฺเสวํ กโรโต เอกนฺเตเนว ตสฺมึ ปุคฺคเล อาฆาโต วูปสมฺมติ ฯ อิตรสฺส จ อตีตชาติโต ปฏฺฐาย อนุพนฺโธปิ โกโธ ตํขณํเยว วูปสมฺมติ จิตฺตลปพฺพต วิหาเร ติกฺขตฺตุํ วุฏฺฐาปิตเสนาสเนน ปิณฺฑปาติกตฺเถเรน อยํ ภนฺเต อฏฺฐกหาปณคฺฆนิโก ปตฺโต มม มาตรา อุปาสิกาย ทินฺโน ธมฺมิโก ลาโภ มหาอุปาสิกาย ปุญฺญลาภํ กโรถาติ วตฺวา ทินฺนปตฺตลทฺธมหาเถรสฺส วิย ฯ เอวํ มหานุภาวํ เหตํ ทานํ นาม ฯ

๑. ยุ. อตฺตนา ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

วุตฺตมฺปิ เจตํ

อทนฺตทมนํ ทานํ ทานํ สพฺพตฺถสาธกํ
ทาเนน ปิยวาจาย อุนฺนมนฺติ นมนฺติ จาติ ฯ

ตสฺเสวํ เวริปุคฺคเล วูปสนฺตปฏิฆสฺส ยถา ปิยาติปฺปิยสหายกมชฺฌตฺเตสุ เอวํ ตสฺมิมฺปิ เมตฺตาวเสน จิตฺตํ ปวตฺตติ ฯ

อถาเนน ปุนปฺปุนํ เมตฺตายนฺเตน อตฺตนิ ปิยปุคฺคเล มชฺฌตฺเต เวริปุคฺคเลติ จตูสุ ชเนสุ สมจิตฺตตํ สมฺปาเทนฺเตน สีมสมฺเภโท กาตพฺโพ ฯ ตสฺสิทํ ลกฺขณํ ฯ สเจ อิมสฺมึ ปุคฺคเล ปิย มชฺฌตฺตเวรีหิ สทฺธึ อตฺตจตุตฺเถ เอกสฺมึ ปเทเส นิสินฺเน โจรา อาคนฺตฺวา ภนฺเต เอกํ ภิกฺขุํ อมฺหากํ เทถาติ วตฺวา กึการณาติ วุตฺเต ตํ มาเรตฺวา คลโลหิตํ คเหตฺวา พลิกมฺมกรณตฺถายาติ วเทยฺยุํ ฯ ตตฺร เจโส ภิกฺขุ อสุกํ วา อสุกํ วา คณฺหนฺตูติ จินฺเตยฺย อกโตว โหติ สีมสมฺเภโท ฯ สเจปิ มํ คณฺหนฺตุ มา อิเม ตโยติ จินฺเตยฺย อกโตว โหติ สีมสมฺเภโท ฯ กสฺมา ยสฺส ยสฺส หิ คหณํ อิจฺฉติ ตสฺส ตสฺส อหิเตสี โหติ อิตเรสํเยว หิเตสี โหติ ฯ ยทา ปน จตุนฺนํ ชนานํ อนฺตเร เอกมฺปิ โจรานํ ทาตพฺพํ น ปสฺสติ อตฺตนิ จ เตสุ จ ตีสุ สมเมว จิตฺตํ ปวตฺตติ กโต โหติ สีมสมฺเภโทติ ฯ

เตนาหุ โปราณา

อตฺตนิ หิตมชฺฌตฺเต อหิเต จ จตุพฺพิเธ
ยทา ปสฺสติ นานตฺตํ หิตจิตฺโตว ปาณินํ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

น นิกามลาภี เมตฺตาย กุสลีติ ปวุจฺจติ
ยทา จตสฺโส สีมาโย สมฺภินฺนา โหนฺติ ภิกฺขุโน
สมํ ผรติ เมตฺตาย สพฺพโลกํ สเทวกํ
มหาวิเสโส ปุริเมน ยสฺส สีมา น นายตีติ ฯ

เอวํ สีมสมฺเภทสมกาลเมว จ อิมินา ภิกฺขุนา นิมิตฺตญฺจ อุปจารญฺจ ลทฺธํ โหติ ฯ สีมสมฺเภเท ปน กเต ตเมว นิมิตฺตํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต อปฺปกสิเรเนว ปฐวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว อปฺปนํ ปาปุณาติ ฯ

เอตฺตาวตา เตน อธิคตํ โหติ ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ ปญฺจงฺค-สมนฺนาคตํ ติวิธกลฺยาณํ ทสลกฺขณสมฺปนฺนํ ปฐมชฺฌานํ เมตฺตา-สหคตํ ฯ อธิคเต จ ตสฺมึ ตเทว นิมิตฺตํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต อนุปุพฺเพน จตุกฺกนเย ทุติยตติยชฺฌานานิ ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ จ ปาปุณาติ ฯ โส หิ ปฐมชฺฌานาทีนํ อญฺญตรวเสน เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ ตถา ทุติยํ ตถา ตติยํ ตถา จตุตฺถํ อิติ อุทฺธมโธ ติริยํ สพฺพธิ สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา วิปุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเชน[๑] ผริตฺวา วิหรติ ฯ ปฐมชฺฌานาทิวเสน อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว หิ อยํ วิกุพฺพนา อปฺปนา[๒] สมฺปชฺชติ ฯ

๑. ยุ. อวฺยาปชฺเชน ฯ เอวมุปริปิ ฯ อพฺยาปชฺช...อิติ ฏีกาปาโฐ ฯ ปาลิยมฺปน อพฺยาปชฺเฌนาติ สพฺพตฺเถว ทิสฺสติ ฯ ๒. ยุ. สทฺโทยํ น ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอตฺถ จ เมตฺตาสหคเตนาติ เมตฺตาย สมนฺนาคเตน ฯ เจตสาติ จิตฺเตน ฯ เอกํ ทิสนฺติ เอกิสฺสาย ทิสาย ปฐมปริคฺคหิตํ สตฺตํ อุปาทาย เอกทิสปริยาปนฺนสตฺตผรณวเสน วุตฺตํ ฯ ผริตฺวาติ ผุสิตฺวา อารมฺมณํ กตฺวา ฯ วิหรตีติ พฺรหฺมวิหาราธิฏฺฐิตํ อิริยาปถ-วิหารํ ปวตฺเตติ ฯ ตถา ทุติยนฺติ ยถา ปุรตฺถิมาทีสุ ทิสาสุ ยงฺกิญฺจิ เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ ตเถว ตทนนฺตรํ ทุติยํ ตติยํ จตุตฺถํ จาติ อตฺโถ ฯ อิติ อุทฺธนฺติ เอเตเนว จ นเยน อุปริมทิสนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ อโธ ติริยนฺติ อโธทิสมฺปิ ติริยํทิสมฺปิ เอวเมว ฯ ตตฺถ จ อโธติ เหฏฺฐา ติริยนฺติ อนุทิสาสุ ฯ เอวํ สพฺพทิสาสุ อสฺสมณฺฑเล อสฺสมิว เมตฺตาสหคตจิตฺตํ สาเรติปิ ปจฺจาสาเรติ-ปีติ ฯ เอตฺตาวตา เอกเมกํ ทิสํ ปริคฺคเหตฺวา โอธิโส เมตฺตาผรณํ ทสฺสิตํ ฯ สพฺพธีติอาทิ ปน อโนธิโส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ฯ

ตตฺถ สพฺพธีติ สพฺพตฺถ ฯ สพฺพตฺตตายาติ สพฺเพสุ หีนมชฺฌิมุกฺกฏฺฐมิตฺตสปตฺตมชฺฌตฺตาทิปฺปเภเทสุ อตฺตตาย ฯ อยํ ปรสตฺโตติ วิภาคํ อกตฺวา อตฺตสมตายาติ วุตฺตํ โหติ ฯ อถวา สพฺพตฺตตายาติ สพฺเพน จิตฺตภาเวน[๑] ฯ อีสกมฺปิ พหิ อวิกฺขิปมาโนติ วุตฺตํ โหติ ฯ สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวนฺตํ สพฺพสตฺตยุตฺตนฺติ อตฺโถ ฯ โลกนฺติ สตฺตโลกํ ฯ วิปุเลนาติ เอวมาทิปริยายทสฺสนโต ปเนตฺถ ปุน เมตฺตาสหคเตนาติ วุตฺตํ ฯ ยสฺมา วา เอตฺถ โอธิโส ผรเณ วิย ปุน ตถาสทฺโท วา อิติสทฺโท วา น วุตฺโต ตสฺมา ปุน เมตฺตาสหคเตน

๑. ม. จิตฺตภาเคน ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

เจตสาติ วุตฺตํ ฯ นิคมวเสน วา เอตํ วุตฺตํ ฯ วิปุเลนาติ เอตฺถ จ ผรณวเสน วิปุลตา ทฏฺฐพฺพา ฯ ภูมิวเสน จ ปเนตํ มหคฺคตํ ฯ ปคุณวเสน จ อปฺปมาณสตฺตารมฺมณวเสน จ อปฺปมาณํ ฯ พฺยาปาทปจฺจตฺถิกปฺปหาเนน อเวรํ ฯ โทมนสฺสปฺปหานโต อพฺยาปชฺชํ ฯ นิทฺทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ อยํ เมตฺตาสหคเตน เจตสาติอาทินา นเยน วุตฺตาย วิกุพฺพนาย อตฺโถ ฯ ยถา จายํ อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว วิกุพฺพนา สมฺปชฺชติ ตถา ยมฺปิ ปฏิสมฺภิทายํ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ สตฺตหากาเรหิ โอธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ ทสหากาเรหิ ทิสาผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺตีติ[๑] วุตฺตํ ตมฺปิ อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว สมฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํ ฯ

ตตฺถ จ สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺเพ ปาณา สพฺเพ ภูตา สพฺเพ ปุคฺคลา สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา ฯเปฯ ปริหรนฺตูติ อิเมหิ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ เวทิตพฺพา ฯ สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา ฯเปฯ อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺเพ ปุริสา สพฺเพ อริยา สพฺเพ อนริยา สพฺเพ เทวา สพฺเพ มนุสฺสา สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา ฯเปฯ ปริหรนฺตูติ อิเมหิ สตฺตหิ อากาเรหิ โอธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ เวทิตพฺพา ฯ สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา ฯเปฯ อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สพฺเพ ปจฺฉิมาย

๑. ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓ ฯ

ทิสาย สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา ฯเปฯ ปริหรนฺตุ สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปาณา ภูตา ปุคฺคลา อตฺตภาวปริยาปนฺนา สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย ปุริสา อริยา อนริยา เทวา มนุสฺสา วินิปาติกา อเวรา ฯเปฯ ปริหรนฺตุ สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย อุตฺตราย ทกฺขิณาย ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทกฺขิณาย อนุทิสาย เหฏฺฐิมาย ทิสาย อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย ฯเปฯ วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติ อิเมหิ ทสหิ อากาเรหิ ทิสาผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ตตฺถ สพฺเพติ อนวเสสปริยาทานเมตํ ฯ สตฺตาติ รูปาทีสุ ขนฺเธสุ ฉนฺทราเคน สตฺตา วิสตฺตา ฯ วุตฺตญฺเหตํ ภควตา รูเป โข ราธ โย ฉนฺโท โย ราโค ยา นนฺทิ ยา ตณฺหา ตตฺร สตฺโต ตตฺร วิสตฺโตติ ตสฺมา สตฺโตติ วุจฺจติ เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุ วิญฺญาเณ โย ฉนฺโท โย ราโค ยา นนฺทิ ยา ตณฺหา ตตฺร สตฺโต ตตฺร วิสตฺโตติ ตสฺมา สตฺโตติ วุจฺจตีติ[๑] ฯ รุฬฺหิสทฺเทน ปน วีตราเคสุปิ อยํ โวหาโร วตฺตติเยว วิลีวมเยปิ วิชนีวิเสเส ตาลวณฺฏโวหาโร วิย ฯ อกฺขรจินฺตกา ปน อตฺถํ

๑. สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๒๓๒ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

อวิจาเรตฺวา นามมตฺตเมเตนฺติ อิจฺฉนฺติ ฯ เยปิ อตฺถํ วิจาเรนฺติ เต สตฺตโยคโต สตฺตาติ อิจฺฉนฺติ ฯ ปาณนตาย ปาณา อสฺสาส-ปสฺสาสายตฺตวุตฺติตายาติ อตฺโถ ฯ ภูตตฺตา ภูตา สมฺภูตตฺตา อภินิพฺพตฺตตฺตาติ อตฺโถ ฯ ปุนฺติ วุจฺจติ นิรโย ตสฺมึ คลนฺตีติ ปุคฺคลา คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ ฯ อตฺตภาโว ปวุจฺจติ สรีรํ ขนฺธปญฺจกเมว วา ตํ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตํ สภาวโต[1] ตสฺมึ อตฺตภาเว ปริยาปนฺนาติ อตฺตภาวปริยาปนฺนา ฯ ปริยาปนฺนาติ ปริจฺฉินฺนา อนฺโตคธาติ อตฺโถ ฯ ยถา จ สตฺตาติ วจนํ เอวํ เสสานิปิ รุฬฺหิวเสน อาโรเปตฺวา สพฺพาเนเวตานิ สพฺพสตฺตเววจนานีติ เวทิตพฺพานิ ฯ กามญฺจ อญฺญานิปิ สพฺเพ ชนฺตู สพฺเพ ชีวาติอาทีนิ สพฺพสตฺตเววจนานิ อตฺถิ ปากฏวเสน ปน อิมาเนว ปญฺจ คเหตฺวา ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺตีติ วุตฺตํ ฯ เย ปน สตฺตา ปาณาติอาทีนํ น เกวลํ เววจนมตฺตโตว[2] อถโข อตฺถโตปิ นานตฺตเมว อิจฺเฉยฺยุํ เตสํ อโนธิโส ผรณาติ วุจฺจติ[3] ฯ ตสฺมา ตถา อตฺถํ อคฺคเหตฺวา อิเมสุ ปญฺจสุ อาการเรสุ อญฺญตรวเสน อโนธิโส เมตฺตา ผริตพฺพา ฯ

เอตฺถ จ สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา ฯ อพฺยาปชฺชา โหนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา ฯ อพฺยาปชฺชาติ พฺยาปาทวิรหิตา ฯ อนีฆา โหนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา ฯ อนีฆาติ

๑. ฏีกาปาโฐปิ อีทิโส ฯ ยุ. ปญฺญตฺติมตฺตสมฺภาวโต ฯ...สพฺภาวโตติปิ ฯ
๒. สี. ม. วจนมตฺโตว ฯ ๓. สี. ม. อโนธิโส ผรณา วิรุชฺฌติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

นิทฺทุกฺขา ฯ สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา ฯ ตสฺมา อิเมสุปิ ปเทสุ ยํ ยํ ปากฏํ โหติ ตสฺส ตสฺส วเสน เมตฺตา ผริตพฺพา ฯ อิติ ปญฺจสุ อาการเรสุ จตุนฺนํ อปฺปนานํ วเสน อโนธิโส ผรเณ วีสติ อปฺปนา โหนฺติ ฯ โอธิโส ผรเณ ปน สตฺตสุ อาการเรสุ จตุนฺนํ วเสน อฏฺฐวีสติ ฯ เอตฺถ จ อิตฺถิโย ปุริสาติ ลิงฺควเสน วุตฺตํ อริยา อนริยาติ อริยปุถุชฺชนวเสน เทวา มนุสฺสา วินิปาติกาติ อุปปตฺติวเสน ฯ ทิสาผรเณ ปน สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตาติอาทินา นเยน เอกเมกิสฺสา ทิสาย วีสติ วีสติ กตฺวา เทฺว สตานิ สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโยติอาทินา นเยน เอกเมกิสฺสา ทิสาย อฏฺฐวีสติ อฏฺฐวีสติ กตฺวา อสีติ เทฺวสตานีติ จตฺตาริ สตานิ อสีติ จ อปฺปนา ฯ อิติ สพฺพานิปิ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตานิ อฏฺฐวีสาธิกานิ ปญฺจอปฺปนา-สตานีติ ฯ

อิติ เอตาสุ อปฺปนาสุ ยสฺสากสฺสาจิ วเสน เมตฺตํ เจโตวิมุตฺตึ ภาเวตฺวา อยํ โยคาวจโร สุขํ สุปตีติอาทินา นเยน วุตฺเต เอกาทสานิสํเส ปฏิลภติ ฯ ตตฺถ สุขํ สุปตีติ ยถา เสสา ชนา สมฺปริวตฺตมานา กากจฺฉมานา ทุกฺขํ สุปนฺติ เอวํ อสุปิตฺวา สุขํ สุปติ นิทฺทํ โอกฺกนฺโตปิ สมาปตฺตึ สมาปนฺโน วิย โหติ ฯ สุขํ ปฏิพุชฺฌตีติ ยถา อญฺเญ นิตฺถุนนฺตา วิชมฺภนฺตา สมฺปริวตฺตนฺตา ทุกฺขํ ปฏิพุชฺฌนฺติ เอวํ อปฺปฏิพุชฺฌิตฺวา วิกสมานมิว ปทุมํ สุขํ นิพฺพิการํ ปฏิพุชฺฌติ ฯ น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสตีติ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

สุปินํ ปสฺสนฺโตปิ ภทฺทกเมว สุปินํ ปสฺสติ เจติยํ วนฺทนฺโต วิย ปูชํ กโรนฺโต วิย ธมฺมํ สุณนฺโต วิย จ โหติ ฯ ยถา ปน อญฺเญ อตฺตานํ โจเรหิ สมฺปริวาริตํ วิย พาเฬหิ อุปทฺทูตํ วิย ปปาเต ปตนฺตํ วิย จ ปสฺสนฺติ น เอวํ ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ ฯ มนุสฺสานํ ปิโย โหตีติ อุเร อามุตฺตมุตฺตาหาโร วิย สีเส ปิลนฺธมาลา วิย จ มนุสฺสานํ ปิโย โหติ มนาโป ฯ อมนุสฺสานํ ปิโย โหตีติ ยเถว มนุสฺสานํ เอวํ อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ วิสาขตฺเถโร วิย ฯ

โส กิร ปาฏลิปุตฺเต กุฏุมฺพิโก อโหสิ ฯ โส ตตฺเถว วสมาโน อสฺโสสิ ตมฺพปณฺณิทีโป กิร เจติยมาลาลงฺกโต กาสาวปชฺโชโต อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐาเนเยว เอตฺถ สกฺกา นิสีทิตุํ วา นิปชฺชิตุํ วา อุตุสปฺปายํ เสนาสนสปฺปายํ ปุคฺคลสปฺปายํ ธมฺมสฺสวนสปฺปายนฺติ สพฺพเมตฺถ สุลภนฺติ ฯ โส อตฺตโน โภคกฺขนฺธํ ปุตฺตทารสฺส นิยฺยาเทตฺวา ทุสฺสนฺเต พนฺเธน เอกกหาปเณเนว ฆรา นิกฺขมิตฺวา สมุทฺทตีเร นาวํ อุทิกฺขมาโน เอกมาสํ วสิ ฯ โส โวหารกุสลตาย จ อิมสฺมึ ทฺวาเร ภณฺฑํ กีณิตฺวา อสุกสฺมึ วิกฺกีณนฺโต ธมฺมิกาย วณิชฺชาย เตเนวนฺตรมาเสน สหสฺสํ อภิสํหรติ ฯ อนุปุพฺเพน มหาวิหารํ อาคนฺตฺวา ปพฺพชฺชํ ยาจิ ฯ โส ปพฺพาชนตฺถาย สีมํ นีโต ตํ สหสฺสตฺถวิกํ โอวฏฺฏิกนฺตเรน ภูมิยํ ปาเตสิ กิเมตนฺติ จ วุตฺเต กหาปณสหสฺสํ ภนฺเตติ วตฺวา อุปาสก ปพฺพชิตกาลโต ปฏฺฐาย น สกฺกา วิจาเรตุํ อิทาเนเวตํ วิจาเรหีติ วุตฺโต วิสาขสฺส ปพฺพชฺชฏฺฐานํ อาคตา มนุสฺสา มา ริตฺตหตฺถา คมึสูติ มุญฺจิตฺวา

วิสุทฺธิมคฺเค

สีมามาลเก วิปฺปกีริตฺวา ปพฺพชิตฺวา อุปสมฺปนฺโน ฯ โส ปญฺจวสฺโส หุตฺวา เทฺว มาติกา ปคุณา กตฺวา ปวาเรตฺวา อตฺตโน สปฺปายํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา เอเกกสฺมึ วิหาเร จตฺตาโร มาเส จตฺตาโร มาเส กตฺวา สมวตฺตวาสํ วสมาโน จริ ฯ เอวํ จรมาโน จ

วนนฺตเร ฐิโต เถโร วิสาโข คชฺชมานโก
อตฺตโน คุณเมสนฺโต อิมมตฺถํ อภาสถ
ยาวตา อุปสมฺปนฺโน ยาวตา อิธมาคโต
เอตฺถนฺตเร ขลิตํ นตฺถิ อโห ลาภาว[๑] มาริสาติ ฯ

โส จิตฺตลปพฺพตวิหารํ คจฺฉนฺโต เทฺวธาปถํ อยนฺนุโข มคฺโค อุทาหุ อยนฺติ จินฺตยนฺโต อฏฺฐาสิ ฯ อถสฺส ปพฺพเต อธิวฏฺฐา เทวตา หตฺถํ ปสาเรตฺวา เอส มคฺโคติ ทสฺเสสิ ฯ โส จิตฺตลปพฺพเต จตฺตาโร มาเส วสิตฺวา ปจฺจูเส คมิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา นิปชฺชิ ฯ จงฺกมสีเส มณิลรุกฺเข อธิวฏฺฐา เทวตา โสปาณผลเก นิสีทิตฺวา ปโรทิ ฯ เถโร โก เอโสติ อาห ฯ อหํ ภนฺเต มณิลิยาติ ฯ กิสฺส โรทสีติ ฯ ตุมฺหากํ คมนํ ปฏิจฺจาติ ฯ มยิ อิธ วสนฺเต ตุมฺหากํ โก คุโณติ ฯ ตุมฺเหสุ ภนฺเต อิธ วสนฺเตสุ อมนุสฺสา อญฺญมญฺญํ เมตฺตํ ปฏิลภนฺติ เต ทานิ ตุมฺเหสุ คเตสุ กลหํ กริสฺสนฺติ ทุฏฺฐุลฺลกถํ กถยิสฺสนฺตีติ ฯ เถโร สเจ มยิ อิธ วสนฺเต ตุมฺหากํ ผาสุวิหาโร โหติ สุนฺทรนฺติ วตฺวา อญฺเญปิ จตฺตาโร มาเส ตตฺเถว วสิตฺวา ปุน ตเถว คมนจิตฺตํ อุปฺปาเทสิ ฯ เทวตาปิ

๑. ลาภา เตติปิ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

ปุน ตเถว ปโรทิ ฯ เอเตนุปาเยน เถโร ตตฺเถว วสิตฺวา ตตฺเถว ปรินิพฺพายีติ ฯ เอวํ เมตฺตาวิหารี ภิกฺขุ อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ ฯ

เทวตา รกฺขนฺตีติ ปุตฺตมิว มาตาปิตโร เทวตา รกฺขนฺติ ฯ นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมตีติ เมตฺตาวิหาริกสฺส กาเย อุตฺตราย อุปาสิกาย วิย อคฺคิ วา สํยุตฺตภาณกจูฬสิวตฺเถรสฺเสว วิสํ วา สงฺกิจฺจสามเณรสฺเสว สตฺถํ วา น กมติ น ปวิสติ ฯ นาสฺส กายํ วิโกเปตีติ วุตฺตํ โหติ ฯ เธนุวตฺถุมฺปิ เจตฺถ กถยนฺติ ฯ

เอกา กิร เธนุ วจฺฉกสฺส ขีรธารํ มุญฺจมานา อฏฺฐาสิ ฯ เอโก ลุทฺทโก ตํ วิชฺฌิสฺสามีติ หตฺเถน สมฺปริวตฺเตตฺวา ทีฆทณฺฑํ สตฺตึ มุญฺจิ ฯ สา ตสฺสา สรีรํ อาหจฺจ ตาลปณฺณํ วิย ปวตฺตมานา คตา ฯ เนว อุปจารพเลน น อปฺปนาพเลน เกวลํ วจฺฉเก พลวปิยจิตฺตตาย เอวํ มหานุภาวา เมตฺตาติ ฯ ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยตีติ เมตฺตาวิหาริโน ขิปฺปเมว จิตฺตํ สมาธิยติ นตฺถิ ตสฺส ทนฺธายิตตฺตํ ฯ มุขวณฺโณ วิปฺปสีทตีติ พนฺธนา ปมุตฺตํ[๑] ตาลปกฺกํ วิย จสฺส วิปฺปสนฺนวณฺณํ มุขํ โหติ ฯ อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรตีติ เมตฺตาวิหาริโน สมฺโมหมรณํ นาม นตฺถิ อสมฺมุฬฺโหว นิทฺโทกฺกมนฺโต วิย กาลํ กโรติ ฯ อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโตติ เมตฺตาสมาปตฺติโต จ อุตฺตรึ อรหตฺตํ อธิคนฺตุํ อสกฺโกนฺโต อิโต จวิตฺวา สุตฺตปฺปพุทฺโธ วิย พฺรหฺมโลกํ อุปฺปชฺชตีติ ฯ อยํ

๑. ม. ปวุตฺตํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เมตฺตาภาวนาย วิตฺถารกถา ฯ

กรุณํ ภาเวตุกาเมน ปน นิกฺกรุณตาย อาทีนวํ กรุณาย จ อานิสํสํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา กรุณาภาวนา อารภิตพฺพา ฯ ตญฺจ ปน อารภนฺเตน ปฐมํ ปิยปุคฺคลาทีสุ น อารภิตพฺพา ฯ ปิโย หิ ปิยฏฺฐาเน-เยว ติฏฺฐติ อติปฺปิยสหายโก อติปฺปิยสหายกฏฺฐาเนเยว มชฺฌตฺโต มชฺฌตฺตฏฺฐาเนเยว อปฺปิโย อปฺปิยฏฺฐาเนเยว เวรี เวริฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐติ ฯ ลิงฺควิสภาคกาลกตา อกฺเขตฺตเมว ฯ กถญฺจ ภิกฺขุ กรุณาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ ทิสฺวา กรุณาเยยฺย เอวเมว สพฺเพ สตฺเต กรุณาย ผรตีติ[1] วิภงฺเค ปน วุตฺตตฺตา สพฺพปฐมํ ตาว กิญฺจิเทว กรุณายิตพฺพํ วิรูปํ ปรมกิจฺฉปฺปตฺตํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ กปณปุริสํ ฉินฺนหตฺถปาทํ กปาลํ ปุรโต ฐเปตฺวา อนาถสาลาย นิปนฺนํ[2] หตฺถปาเทหิ ปคฺฆรนฺตกิมิคณํ อฏฺฏสฺสรํ กโรนฺตํ ทิสฺวา กิจฺฉํ วตายํ สตฺโต อาปนฺโน อปฺเปวนาม อิมมฺหา ทุกฺขา มุจฺเจยฺยาติ กรุณา ปวตฺเตตพฺพา ฯ ตํ อลภนฺเตน สุขิโตปิ ปาปการี ปุคฺคโล ปฐมํ วชฺเฌน อุปเมตฺวา กรุณายิตพฺโพ ฯ กถํ ฯ เสยฺยถาปิ สห ภณฺเฑน คหิตํ โจรํ วเธถ นนฺติ รญฺโญ อาณาย ราชปุริสา พนฺธิตฺวา จตุกฺเก จตุกฺเก ปหารสตานิ เทนฺตา อาฆาตนํ เนนฺติ ตสฺส มนุสฺสา ขาทนียมฺปิ โภชนียมฺปิ มาลา-คนฺธวิเลปนตมฺพุลานิปิ เทนฺติ กิญฺจาปิ โส ตานิ ขาทนฺโต เจว

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๑ ฯ ๒. นิสินฺนํ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

ปริภุญฺชนฺโต จ สุขิโต โภคสมปฺปิโต วิย คจฺฉติ อถโข ตํ เนว โกจิ สุขิโต วตายํ มหาโภโคติ มญฺญติ อญฺญทตฺถุ อยํ วราโก อิทานิ มริสฺสติ ยญฺญเทว หิ อยํ ปทํ นิกฺขิปติ เตน เตน สนฺติเกว มรณสฺส โหตีติ ตํ ชโน กรุณายติ เอวเมว กรุณากมฺมฏฺฐานิเกน ภิกฺขุนา สุขิโตปิ ปุคฺคโล เอวํ กรุณายิตพฺโพ อยํ วราโก กิญฺจาปิ อิทานิ สุขิโต สุสชฺชิโต โภเค ปริภุญฺชติ อถโข ตีสุ ทฺวาเรสุ เอเกนาปิ กตสฺส กลฺยาณกมฺมสฺส อภาวา อิทานิ อปาเยสุ อนปฺปกํ ทุกฺขโทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทสฺสตีติ เอวํ ตํ ปุคฺคลํ กรุณายิตฺวา ตโต ปรํ เอเตเนว อุปาเยน ปิยปุคฺคเล ตโต มชฺฌตฺเต ตโต เวริมฺหีติ อนุกฺกเมน กรุณา ปวตฺเตตพฺพา ฯ สเจ ปนสฺส ปุพฺเพ วุตฺต-นเยเนว เวริมฺหิ ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ ตํ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว วูปสเมตพฺพํ ฯ โยปิ เจตฺถ กตกุสโล โหติ ตมฺปิ ญาติโรคโภค-พฺยสนาทีนํ อญฺญตเรน พฺยสเนน สมนฺนาคตํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา เตสมฺปิ อภาเว วฏฺฏทุกฺขํ อนติกฺกนฺตตฺตา ทุกฺขิโตว อยนฺติ เอวํ สพฺพถาปิ กรุณายิตฺวา วุตฺตนเยเนว อตฺตนิ ปิยปุคฺคเล มชฺฌตฺเต เวริมฺหีติ จตูสุ ชเนสุ สีมสมฺเภทํ กตฺวา ตํ นิมิตฺตํ อาเสวนฺเตน ภาเวนฺเตน พหุลีกโรนฺเตน เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว ติกจตุกฺกชฺฌาน-วเสน อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา ฯ องฺคุตฺตรฏฺฐกถายํ ปน ปฐมํ เวริปุคฺคโล กรุณายิตพฺโพ ตสฺมึ จิตฺตํ มุทุํ กตฺวา ทุคฺคโต ตโต ปิยปุคฺคโล ตโต อตฺตาติ อยํ กโม วุตฺโต ฯ โส ทุคฺคตํ ทุรูเปตนฺติ ปาลิยา น สเมติ ฯ ตสฺมา วุตฺตนเยเนเวตฺถ ภาวนํ

วิสุทฺธิมคฺเค

อารภิตฺวา สีมสมฺเภทํ กตฺวา อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา ฯ ตโต ปรํ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา สตฺตหากาเรหิ โอธิโส ผรณา ทสหากาเรหิ ทิสาผรณาติ อยํ วิกุพฺพนา สุขํ สุปตีติอาทโย อานิสํสา จ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติ ฯ อยํ กรุณา-ภาวนาย วิตฺถารกถา ฯ

มุทิตาภาวนํ อารภนฺเตนาปิ น ปฐมํ ปิยปุคฺคลาทีสุ อารภิตพฺพา ฯ น หิ ปิโย ปิยภาวมตฺเตเนว มุทิตาย ปทฏฺฐานํ โหติ ปเคว มชฺฌตฺตเวริโน ฯ ลิงฺควิสภาคกาลกตา อกฺเขตฺตเมว ฯ อติปฺปิยสหายโก ปน สิยา ปทฏฺฐานํ ฯ โย อฏฺฐกถายํ โสณฺฑ-สหาโยติ วุตฺโต โส หิ มุทิตมุทิโตว โหติ ปฐมํ หสิตฺวา ปจฺฉา กเถติ ตสฺมา โส วา ปฐมํ มุทิตาย ผริตพฺโพ ฯ ปิยปุคฺคลํ วา สุขิตํ วา[1] สชฺชิตํ วา[1] โมทมานํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา โมทติ วตายํ สตฺโต อโห สาธุ อโห สุฏฺฐูติ มุทิตา อุปฺปาเทตพฺพา ฯ อิมเมว หิ อตฺถวสํ ปฏิจฺจ วิภงฺเค วุตฺตํ กถญฺจ ภิกฺขุ มุทิตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา มุทิโต อสฺส เอวเมว สพฺเพ สตฺเต มุทิตาย ผรตีติ[2] ฯ สเจปิสฺส โส โสณฺฑสหาโย วา ปิยปุคฺคโล วา อตีเต สุขิโต อโหสิ สมฺปติ ปน ทุคฺคโต ทุรูเปโต อตีตเมวสฺส สุขิตภาวํ อนุสฺสริตฺวา เอส อตีเต เอวํ มหาโภโค มหาปริวาโร นิจฺจมุทิโต อโหสีติ ตเมวสฺส มุทิตาการํ

๑. ยุ. อิเม เทฺว วาสทฺทา น ทิสฺสนฺติ ฯ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๓ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส
คเหตฺวา มุทิตา อุปฺปาเทตพฺพา ฯ อนาคเต วา ปน ปุน ตํ สมฺปตฺตึ ลภิตฺวา หตฺถิกฺขนฺธอสฺสปิฏฺฐิสุวณฺณสิวิกาทีหิ วิจริสฺสตีติ อนาคตมฺปิสฺส มุทิตาการํ คเหตฺวา มุทิตา อุปฺปาเทตพฺพา ฯ เอวํ ปิยปุคฺคเล มุทิตํ อุปฺปาเทตฺวา อถ มชฺฌตฺเต ตโต เวริมฺหีติ อนุกฺกเมน มุทิตา ปวตฺเตตพฺพา ฯ สเจ ปนสฺส ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวริมฺหิ ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ ตํ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว วูปสเมตฺวา อิเมสุ จ ตีสุ อตฺตนิ จาติ จตูสุ ชเนสุ สมจิตฺตตาย สีมสมฺเภทํ กตฺวา ตํ นิมิตฺตํ อาเสวนฺเตน ภาเวนฺเตน พหุลีกโรนฺเตน เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา ฯ ตโต ปรํ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา สตฺตหากาเรหิ โอธิโส ผรณา ทสหากาเรหิ ทิสาผรณาติ อยํ วิกุพฺพนา สุขํ สุปตีติ-อาทโย อานิสํสา จ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติ ฯ อยํ มุทิตาภาวนาย วิตฺถารกถา ฯ

อุเปกฺขาภาวนํ อารภิตุกาเมน ปน เมตฺตาทีสุ ปฏิลทฺธติก-จตุกฺกชฺฌาเนน ปคุณตติยชฺฌานา วุฏฺฐาย สุขิตา โหนฺตูติอาทิวเสน สตฺตเกลายนมนสิการยุตฺตตฺตา ปฏิฆานุนยสมีปจาริตฺตา โสมนสฺส-โยเคน โอฬาริกตฺตา จ ปุริมาสุ อาทีนวํ สนฺตภาวโต อุเปกฺขาย อานิสํสํ จ ทิสฺวา ยฺวาสฺส ปกติมชฺฌตฺโต ปุคฺคโล ตํ อชฺฌุ-เปกฺขิตฺวา อุเปกฺขา อุปฺปาเทตพฺพา ตโต ปิยปุคฺคลาทีสุ ฯ วุตฺตญฺเหตํ กถญฺจ ภิกฺขุ อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ เนว มนาปํ น อมนาปํ ทิสฺวา

วิสุทฺธิมคฺเค

อุเปกฺขโก อสฺส เอวเมว สพฺเพ สตฺเต อุเปกฺขาย ผรตีติ[๑] ฯ ตสฺมา วุตฺตนเยน มชฺฌตฺตปุคฺคเล อุเปกฺขํ อุปฺปาเทตฺวา อถ ปิยปุคฺคเล ตโต โสณฺฑสหายเก ตโต เวริมฺหีติ เอวํ อิเมสุ จ ตีสุ อตฺตนิ จาติ สพฺพตฺถ มชฺฌตฺตวเสน สีมสมฺเภทํ กตฺวา ตํ นิมิตฺตํ อาเสวิตพฺพํ ภาเวตพฺพํ พหุลีกาตพฺพํ ฯ ตสฺเสวํ กโรโต ปจวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว จตุตฺถชฺฌานํ อุปฺปชฺชติ ฯ กึ ปเนตํ ปจวีกสิณาทีสุ อุปฺปนฺนตติยชฺฌานสฺสาปิ อุปฺปชฺชติ ฯ นุปฺปชฺชติ ฯ กสฺมา ฯ อารมฺมณวิสภาคตาย ฯ เมตฺตาทีสุ อุปฺปนฺนตติยชฺฌานสฺเสว ปน อุปฺปชฺชติ อารมฺมณสภาคตายาติ ฯ ตโต ปรํ ปน วิกุพฺพนา จ อานิสํสปฏิลาโภ จ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา ฯ อยํ อุเปกฺขาภาวนาย วิตฺถารกถา ฯ

พฺรหฺมุตฺตเมน กถิเต พฺรหฺมวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา
ภิยฺโย เอเตสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา ฯ

เอตาสุ หิ เมตฺตากรุณามุทิตาอุเปกฺขาสุ อตฺถโต ตาว ฯ เมชฺชตีติ เมตฺตา สินิยฺหตีติ อตฺโถ ฯ มิตฺเต วา ภวา มิตฺตสฺส วา เอสา ปวตฺตตีติปิ เมตฺตา ฯ ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ กมฺปนํ กโรตีติ กรุณา ฯ กีณาติ[๒] วา ปรทุกฺขํ หึสติ วินาเสตีติ กรุณา ฯ กีริยติ วา ทุกฺขิเตสุ ผรณาวเสน ปสาริยตีติ กรุณา ฯ โมทนฺติ ตาย ตํสมงฺคิโน สยํ วา โมทติ โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ มุทิตา ฯ อเวรา โหนฺตูติอาทิพฺยาปารปฺปหาเนน มชฺฌตฺตภาวูปคมเนน จ อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขา ฯ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๔ ฯ ๒. ย. กิณาติ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

ลกฺขณาทิโต ปเนตฺถ ฯ หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา เมตฺตา หิตุปสํหารรสา อาฆาตวินยปจฺจุปฏฺฐานา สตฺตานํ มนาปภาวทสฺสนปทฏฺฐานา พฺยาปาทุปสโม เอติสฺสา สมฺปตฺติ สิเนหสมฺภโว วิปตฺติ ฯ ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา กรุณา ปรทุกฺขาสหนรสา อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา ทุกฺขาภิภูตานํ อนาถภาวทสฺสนปทฏฺฐานา วิหึสูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ โสกสมฺภโว วิปตฺติ ฯ ปโมทนลกฺขณา มุทิตา อนิสฺสายนรสา อรติวิฆาต ปจฺจุปฏฺฐานา สตฺตานํ สมฺปตฺติทสฺสนปทฏฺฐานา อรติวูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ ปหาสสมฺภโว วิปตฺติ ฯ สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา อุเปกฺขา สตฺเตสุ สมภาวทสฺสนรสา ปฏิฆานุนยวูปสมปจฺจุปฏฺฐานา กมฺมสฺสกา สตฺตา เต กมฺมสฺส๑ รุจิยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺติ ทุกฺขโต วา มุจฺจิสฺสนฺติ ปตฺตสมฺปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนฺตีติ เอวํ ปวตฺตกมฺมสฺสกตาทสฺสนปทฏฺฐานา ปฏิฆานุนยวูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ เคหสิตาย อญฺญาณุเปกฺขาย สมฺภโว วิปตฺติ ฯ

จตุนฺนมฺปิ ปเนเตสํ พฺรหฺมวิหารานํ วิปสฺสนาสุขญฺเจว ภวสมฺปตฺติ จ สาธารณปฺปโยชนํ พฺยาปาทาทิปฏิฆาโต อาเวณิกํ ฯ พฺยาปาทปฏิฆาตปฺปโยชนา เหตฺถ เมตฺตา อหึสาอรติราคปฏิฆาตปฺปโยชนา อิตรา ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส วิเหสาย ยทิทํ กรุณา เจโตวิมุตฺติ นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส

๑. ม. ยุ. กสฺส ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อรติยา ยทิทํ มุทิตา เจโตวิมุตฺติ นิสฺสรณฺเหตํ อาวุโส ราคสฺส ยทิทํ อุเปกฺขา เจโตวิมุตฺตีติ[๑] ฯ

เอเกกสฺส เจตฺถ อาสนฺนทูรวเสน เทฺว เทฺว ปจฺจตฺถิกา ฯ เมตฺตาพฺรหฺมวิหารสฺส หิ สมีปาจาโร[๒] วิย ปุริสสฺส สปตฺโต คุณ-ทสฺสนสภาคตาย ราโค อาสนฺนปจฺจตฺถิโก โส ลหุํ โอตารํ ลภติ ตสฺมา ตโต สุฏฺฐุ เมตฺตา รกฺขิตพฺพา ปพฺพตาทิคหนนิสฺสิโต วิย ปุริสสฺส สปตฺโต สภาควิภาคตาย พฺยาปาโท ทูรปจฺจตฺถิโก ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน เมตฺตายิตพฺพํ ฯ เมตฺตายิสฺสติ จ นาม โกปญฺจ กริสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ ฯ กรุณาพฺรหฺมวิหารสฺส จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ อปฺปฏิลาภํ วา อปฺปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา อปฺปฏิลทฺธ-ปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสํ ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสิตํ โทมนสฺสนฺติอาทินา[๓] นเยน อาคตํ เคหสิตํ โทมนสฺสํ วิปตฺติทสฺสนสภาคตาย อาสนฺน-ปจฺจตฺถิกํ สภาควิสภาคตาย วิเหสา ทูรปจฺจตฺถิกา ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน กรุณายิตพฺพํ ฯ กรุณญฺจ นาม กริสฺสติ ปาณิอาทีหิ จ วิเหเสสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ ฯ มุทิตาพฺรหฺมวิหารสฺส จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ ปฏิลาภํ วา ปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ ยํ เอวรูปํ

๑. ที. ปาฏิ. ๑๑/๒๖๑ ฯ ๒. ยุ. สมีปจาโร ฯ ๓. ม. อุ. ๑๔/๔๐๓ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

โสมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสิตํ โสมนสฺสนฺติอาทินา[๑] นเยน อาคตํ เคหสิตํ โสมนสฺสํ สมฺปตฺติทสฺสนสภาคตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกํ สภาควิสภาคตาย อรติ ทูรปจฺจตฺถิกา ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน มุทิตา ภาเวตพฺพา ฯ ปมุทิโต จ นาม ภวิสฺสติ ปนฺตเสนาสเนสุ จ อธิกุสลธมฺเมสุ[๒] วา อุกฺกณฺฐิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ ฯ อุเปกฺขา- พฺรหฺมวิหารสฺส ปน จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มุฬฺหสฺส ปุถุชฺชนสฺส อโนธิชินสฺส อวิปากชินสฺส อนาทีนว- ทสฺสาวิโน อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปํ สา นาติวตฺตติ ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสิตาติ วุจฺจตีติอาทินา[๓] นเยน อาคตา เคหสิตา อญฺญาณุเปกฺขา โทสคุณาวิจารวเสน สภาคตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกา สภาควิสภาคตาย ราคปฏิฆา ทูรปจฺจตฺถิกา ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน อุเปกฺขา ภาเวตพฺพา ฯ อุเปกฺขิสฺสติ จ นาม รชฺชิสฺสติ จ ปฏิหญฺญิสฺสติ จาติ อฏฺฐานเมตํ ฯ

สพฺเพสมฺปิ จ เอเตสํ กตฺตุกามตาฉนฺโท อาทิ นีวรณาทิ- วิกฺขมฺภนํ มชฺฌํ อปฺปนา ปริโยสานํ ปญฺญตฺติธมฺมวเสน เอโก วา สตฺโต อเนเก วา สตฺตา อารมฺมณํ ฯ อุปจาเร วา อปฺปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํ ฯ ตตฺรายํ วฑฺฒนกฺกโม ฯ ยถา หิ กุสโล กสโก กสิตพฺพฏฺฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา กสติ เอวํ ปฐมเมว เอกํ อาวาสํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ตตฺถ สตฺเตสุ อิมสฺมึ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนฺตูติอาทินา นเยน เมตฺตา ภาเวตพฺพา ฯ ตตฺถ

๑. ม. อุ. ๑๔/๔๐๓ ฯ ๒. อธิกุสเลสุ ธมฺเมสุ ฯ ๓. ม. อุ. ๑๔/๔๐๕ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

จิตฺตํ มุทุํ กมฺมนิยํ กตฺวา เทฺว อาวาสา ปริจฺฉินฺทิตพฺพา ฯ ตโต อนุกฺกเมน ตโย จตฺตาโร ปญฺจ ฉ สตฺต อฏฺจ นว ทส เอกา รจฺฉา อุปฑฺฒคาโม คาโม ชนปโท รชฺชํ เอกา ทิสาติ เอวํ ยาว เอกํ จกฺกวาฬํ ฯ ตโต วา ปน ภิยฺโย ตตฺถ ตตฺถ สตฺเตสุ เมตฺตา ภาเวตพฺพา ฯ ตถา กรุณาทโยติ ฯ อยเมตฺถ อารมฺมณวฑฺฒนกฺกโม ฯ ยถา ปน กสิณานํ นิสฺสนฺโท อารุปฺปา สมาธีนํ นิสฺสนฺโท เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ วิปสฺสนานิสฺสนฺโท ผลสมาปตฺติ สมถวิปสฺสนานิสฺสนฺโท นิโรธสมาปตฺติ เอวํ ปุริมพฺรหฺมวิหารตฺตยนิสฺสนฺโท เอตฺถ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโร ฯ ยถา หิ ถมฺเภ อนุสฺสาเปตฺวา ตุลาสงฺฆาฏํ อนาโรเปตฺวา น สกฺกา อากาเส กูฏโคปาณสิโย ฐเปตุํ เอวํ ปุริเมสุ ตติยชฺฌานํ วินา น สกฺกา จตุตฺถํ ภาเวตุนฺติ ฯ

เอตฺถ สิยา กสฺมา ปเนตา เมตฺตากรุณามุทิตาอุเปกฺขา พฺรหฺมวิหาโรติ วุจฺจติ กสฺมา จ จตสฺโส โก จ เอตาสํ กโม อภิธมฺเม จ กสฺมา อปฺปมญฺญาติ วุตฺตาติ ฯ วุจฺจเต ฯ

เสฏฺฐฏฺเฐน ตาว นิทฺโทสภาเวน เจตฺถ พฺรหฺมวิหารตา เวทิตพฺพา ฯ สตฺเตสุ สมฺมาปฏิปตฺติภาเวน หิ เสฏฺฐา เอเต วิหารา ยถา จ พฺรหฺมาโน นิทฺโทสจิตฺตา วิหรนฺติ เอวํ เอเตหิ สมฺปยุตฺตา โยคิโน พฺรหฺมสมาว หุตฺวา วิหรนฺตีติ เสฏฺฐฏฺเฐน นิทฺโทสภาเวน จ พฺรหฺมวิหาโรติ วุจฺจนฺติ ฯ

กสฺมา จ จตสฺโสติอาทิปญฺหสฺส ปน อิทํ วิสชฺชนํ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา ฯ

เอตาสุ หิ ยสฺมา เมตฺตา พฺยาปาทพหุลสฺส กรุณา วิเหสาพหุลสฺส มุทิตา อรติพหุลสฺส อุเปกฺขา ราคพหุลสฺส วิสุทฺธิมคฺโค ยสฺมา จ หิตุปสํหารอหิตาปนยนสมฺปตฺติโมทนอนาโภควเสน จตุพฺพิโธเยว สตฺเตสุ มนสิกาโร ยสฺมา จ ยถา มาตา ทหรคิลานโยพฺพนปฺปตฺตสกิจฺจปฺปสุเตสุ จตูสุ ปุตฺเตสุ ทหรสฺส อภิวุฑฺฒิกามา โหติ คิลานสฺส เคลญฺญาปนยนกามา โยพฺพนปฺปตฺตสฺส โยพฺพนสมฺปตฺติยา จิรฏฺฐิติกามา สกิจฺจปฺปสุตสฺส กิสฺมิญฺจิปิ ปริยาเย อพฺยาวฏา โหติ ตถา อปฺปมญฺญาวิหาริเกนาปิ สพฺพสตฺเตสุ เมตฺตาทิวเสน ภวิตพฺพํ ตสฺมา อิโต วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโสว อปฺปมญฺญา ฯ

ยสฺมา ปน จตสฺโสเปตา ภาเวตุกาเมน ปฐมํ หิตาการปฺปวตฺติวเสน สตฺเตสุ ปฏิปชฺชิตพฺพํ หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา ว เมตฺตา ตโต เอวํ ปฏฺฐิตหิตานํ สตฺตานํ ทุกฺขาภิภวํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา สมฺภาเวตฺวา วา (วิกปฺเปตฺวา วา) ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติวเสน ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณาว กรุณา อเถวํ ปฏฺฐิตหิตานํ[๑] ปฏฺฐิตทุกฺขาปคมานํ จ เนสํ สมฺปตฺตึ ทิสฺวา สมฺปตฺติ-

๑. ปตฺถิต...อิติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

โมทนวเสน ปโมทนลกฺขณาว มุทิตา ตโต ปรํ ปน กตฺตพฺพาภาวโต อชฺฌุเปกฺขิกตฺตสงฺขาเตน มชฺฌตฺตากาเรน ปฏิปชฺชิตพฺพํ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณาว อุเปกฺขา ตสฺมา อิโต หิตาทิอาการวสา ปนาสํ ปฐมํ เมตฺตา วุตฺตา อถ กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ อยํ กโม เวทิตพฺโพ ฯ

ยสฺมา ปน สพฺพาเปตา อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ อปฺปมาณา หิ สตฺตา เอตาสํ โคจรภูตา เอกสตฺตสฺสาปิ จ เอตฺตเก ปเทเส เมตฺตาทโย ภาเวตพฺพาติ เอวํ ปมาณํ อคฺคเหตฺวา สกลผรณาวเสเนว ปวตฺตาติ ฯ เตน วุตฺตํ

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญาติ ฯ

เอวํ อปฺปมาณโคจรตาย เอกลกฺขณาสุ จาปิ เอตาสุ ปุริมา ติสฺโส ติกจตุกฺกชฺฌานิกาว โหนฺติ ฯ กสฺมา ฯ โสมนสฺสาวิปฺปโยคโต[๑] ฯ กสฺมา ปนาสํ โสมนสฺเสน อวิปฺปโยโคติ ฯ โทมนสฺสสมุฏฺฐิตานํ พฺยาปาทาทีนํ นิสฺสรณตฺตา ฯ ปจฺฉิมา ปน อวเสสเอกชฺฌานิกาว ฯ กสฺมา ฯ อุเปกฺขาเวทนาสมฺปโยคโต ฯ น หิ สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตา พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา อุเปกฺขาเวทนํ วินา วตฺตตีติ ฯ โย ปเนวํ วเทยฺย ยสฺมา ภควตา อฏฺฐกนิปาเต

๑. ยุ. โสมนสฺเสน อวิปฺปโยคโต ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

จตูสุ อปฺปมญฺญาสุ อวิเสเสน วุตฺตํ ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ สมาธึ สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยฺยาสิ อวิตกฺกมฺปิ วิจารมตฺตํ ภาเวยฺยาสิ อวิตกฺกมฺปิ อวิจารํ ภาเวยฺยาสิ สปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ นิปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ สาตสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ อุเปกฺขาสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสีติ[๑] ตสฺมา จตสฺโสปิ อปฺปมญฺญา จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกาติ โส มา เหวนฺติสฺส วจนีโย เอวญฺหิ สติ กายานุปสฺสนาทโยปิ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกา สิยุํ เวทนานุปสฺสนาทีสุ จ ปฐมชฺฌานมฺปิ นตฺถิ ปเคว ทุติยาทีติ ตสฺมา พฺยญฺชนจฺฉายามตฺตํ คเหตฺวา มา ภควนฺตํ อพฺภาจิกฺขิ คมฺภีรญฺหิ พุทฺธวจนํ ตํ อาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา อธิปฺปายโต คเหตพฺพํ ฯ อยญฺหิ ตตฺร อธิปฺปาโย ฯ สาธุ เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ ยมหํ ภควโต ธมฺมํ สุตฺวา เอโก วูปกฏฺโฐ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหเรยฺยนฺติ[๒] เอวํ อายาจิตธมฺมเทสนํ กิร ภิกฺขุํ ยสฺมา โส ปุพฺเพปิ ธมฺมํ สุตฺวา ตตฺเถว วสติ น สมณธมฺมํ กาตุํ อิจฺฉติ ตสฺมา นํ ภควา เอวเมว ปนิเธกจฺเจ โมฆปุริสา มญฺเญว อชฺเฌสนฺติ ธมฺเม จ ภาสิเต มมญฺเญว อนุพนฺธิตพฺพํ มญฺญนฺตีติ อปสาเทตฺวา ปุน ยสฺมา โส อรหตฺตสฺส อุปนิสฺสยสมฺปนฺโน ตสฺมา นํ โอวทนฺโต อาห ตสฺมาติห เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ อชฺฌตฺตํ เม จิตฺตํ ฐิตํ ภวิสฺสติ สุสณฺฐิตํ น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสนฺตีติ เอวญฺหิ เต ภิกฺขุ

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๑๐. ๒. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๐๘ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สิกฺขิตพฺพนฺติ ฯ อิมินา ปนสฺส โอวาเทน นิยกชฺฌตฺตวเสน จิตฺเต-กคฺคตามตฺโต มูลสมาธิ วุตฺโต ฯ ตโต เอตฺตเกเนว สนฺตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา เอวํ โส สมาธิ วฑฺเฒตพฺโพติ ทสฺเสตุํ ยโต โข เต ภิกฺขุ อชฺฌตฺตํ จิตฺตํ ฐิตํ โหติ สุสณฺฐิตํ น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภวิสฺสติ พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธาติ เอวญฺหิ เต ภิกฺขุ สิกฺขิตพฺพนฺติ เอวมสฺส เมตฺตาวเสน ภาวนํ วตฺวา ปุน ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ สมาธึ สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยฺยาสิ ฯเปฯ อุเปกฺขาสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสีติ วุตฺตํ ฯ

ตสฺสตฺโถ ยทา เต ภิกฺขุ อยํ มูลสมาธิ เอวํ เมตฺตาวเสน ภาวิโต โหติ ตทา ตฺวํ ตาวตเกนาปิ ตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา อิมํ มูลสมาธึ อญฺเญสฺปิ อารมฺมเณสุ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ ปาปย-มาโน สวิตกฺกมฺปิ สวิจารนฺติอาทินา นเยน ภาเวยฺยาสีติ เอวํ วตฺวา จ ปุน กรุณาทิอวเสสพฺรหฺมวิหารปุพฺพงฺคมมฺปิสฺส อญฺเญสุ อารมฺมเณสุ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานวเสน ภาวนํ กเรยฺยาสีติ ทสฺเสนฺโต ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ กรุณา เม เจโตวิมุตฺตีติอาทิมาห เอวํ เมตฺตาทิปุพฺพงฺคมํ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานภาวนํ ทสฺเสตฺวา ปุน กายานุปสฺสนาทิปุพฺพงฺคมํ ทสฺเสตุํ ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ กาเย กายานุปสฺสี วิหริสฺสามีติอาทึ วตฺวา ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต ภวิสฺสติ สุภาวิโต ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ เยน เยเนว คจฺฉสิ[๑] ผาสุญฺเญว คจฺฉสิ[๑] ยตฺถ ยตฺเถว ฐสฺสสิ ผาสุญฺเญว ฐสฺสสิ ยตฺถ ยตฺเถว นิสีทิสฺสสิ ผาสุญฺเญว นิสีทิสฺสสิ ยตฺถ ยตฺเถว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสิ ผาสุญฺเญว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสีติ อรหตฺตนิกูเฏน เทสนํ สมาเปสิ ฯ

ตสฺมา ติกจตุกฺกชฺฌานิกาว เมตฺตาทโย อุเปกฺขา ปน อวเสสเอกชฺฌานิกาวาติ เวทิตพฺพา ฯ ตเถว จ อภิธมฺเม วิภตฺตาติ ฯ

เอวํ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน เจว อวเสสเอกชฺฌานวเสน จ ทฺวิธา ฐิตานมฺปิ เอตาสํ สุภปรมาทิวเสน อญฺญมญฺญํ อสทิโส อานุภาววิเสโส เวทิตพฺโพ ฯ หลิทฺทวสนสุตฺตสฺมิญฺหิ เอตา สุภ-ปรมาทิภาเวน วิเสเสตฺวา วุตฺตา ฯ ยถาห ฯ สุภปรมาหํ ภิกฺขเว เมตฺตํ เจโตวิมุตฺตึ วทามิ อากาสานญฺจายตนปรมาหํ ภิกฺขเว กรุณํ เจโตวิมุตฺตึ วทามิ วิญฺญาณญฺจายตนปรมาหํ ภิกฺขเว มุทิตํ เจโตวิมุตฺตึ วทามิ อากิญฺจญฺญายตนปรมาหํ ภิกฺขเว อุเปกฺขํ เจโตวิมุตฺตึ วทามีติ[๒] ฯ กสฺมา ปเนตา เอวํ วุตฺตาติ ฯ ตสฺส ตสฺส อุปนิสฺสยตฺตา ฯ เมตฺตาวิหาริสฺส หิ สตฺตา อปฺปฏิกูลา

๑. ปาลิยมฺปน ตคฺฆสีติ ทิสฺสติ ฯ ตคฺฆสีติ คมิสฺสสีติ ตพฺพณฺณนา ฯ
๒. สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๖๖ ฯ

โหนฺติ ฯ อถสฺส อปฺปฏิกูลปริจยา อปฺปฏิกูเลสุ ปริสุทฺธวณฺเณสุ นีลาทีสุ จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ฯ อิติ เมตฺตา สุภวิโมกฺขสฺส อุปนิสฺสโย โหติ น ตโต ปรํ ตสฺมา สุภปรมาติ วุตฺตา ฯ กรุณาวิหาริสฺส ทณฺฑาภิฆาตาทิรูปนิมิตฺตํ สตฺตทุกฺขํ สมนุปสฺสนฺตสฺส กรุณาย ปวตฺติสมฺภวโต รูเป อาทีนโว ปริวิทิโต โหติ ฯ อถสฺส ปริวิทิตรูปาทีนวตฺตา ปจวีกสิณาทีสุ อญฺญตรํ อุคฺฆาเฏตฺวา รูปนิสฺสรเณ อากาเส จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ฯ อิติ กรุณา อากาสา-นญฺจายตนสฺส อุปนิสฺสโย โหติ น ตโต ปรํ ตสฺมา อากาสา-นญฺจายตนปรมาติ วุตฺตา ฯ มุทิตาวิหาริสฺส ปน เตน เตน ปามุชฺชการเณน อุปฺปนฺนปาโมชฺชสตฺตานํ วิญฺญาณํ สมนุปสฺสนฺตสฺส มุทิตาย ปวตฺติสมฺภวโต วิญฺญาณคฺคหณปริวิทิตํ[1] จิตฺตํ โหติ ฯ อถสฺส อนุกฺกมาธิคตํ อากาสานญฺจายตนํ อติกฺกมฺม อากาสนิมิตฺต-โคจเร วิญฺญาเณ จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ฯ อิติ มุทิตา วิญฺญาณญฺจายตนสฺส อุปนิสฺสโย โหติ น ตโต ปรํ ตสฺมา วิญฺญาณญฺจายตนปรมาติ วุตฺตา ฯ อุเปกฺขา-วิหาริสฺส ปน สตฺตา สุขิตา วา โหนฺตุ ทุกฺขโต วา วิมุจฺจนฺตุ สมฺปตฺตสุขโต วา มา วิยุชฺชึสูติ อาโภคาภาวโต สุขทุกฺขาทิ-ปรมตฺถคฺคาหวิมุขภาวโต อวิชฺชมานคฺคหณทุกฺขํ จิตฺตํ โหติ ฯ อถสฺส ปรมตฺถคฺคาหโต วิมุขภาวปริจิตจิตฺตสฺส ปรมตฺถโต อวิชฺชมานคฺ-

๑. ยุ. วิญฺญาณคฺคหณปริจิตํ ฯ

พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส

คหณทุกฺขจิตฺตสฺส จ อนุกฺกมาธิคตํ วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม สภาวโต อวิชฺชมาเน ปรมตฺถภูตสฺส วิญฺญาณสฺส อภาเว จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ ฯ อิติ อุเปกฺขา อากิญฺจญฺญายตนสฺส อุปนิสฺสโย โหติ น ตโต ปรํ ตสฺมา อากิญฺจญฺญายตนปรมาติ วุตฺตาติ ฯ

เอวํ สุภปรมาทิวเสน เอตาสํ อานุภาวํ วิทิตฺวา ปุน สพฺพาเปตา ทานาทีนํ สพฺพกลฺยาณธมฺมานํ ปริปูริกาติ เวทิตพฺพา ฯ สตฺเตสุ หิ หิตชฺฌาสยตาย สตฺตานํ ทุกฺขาสหนตาย สตฺตสมฺปตฺติ-วิเสสานํ จิรฏฺฐิติกามตาย สพฺพสตฺเตสุ จ ปกฺขปาตาภาเวน สมปฺปวตฺตจิตฺตา มหาสตฺตา อิมสฺส ทาตพฺพํ อิมสฺส น ทาตพฺพนฺติ วิภาคํ อกตฺวา สพฺพสตฺตานํ สุขนิทานํ ทานํ เทนฺติ เตสํ อุปฆาตํ ปริวชฺชยนฺตา สีลํ สมาทยนฺติ สีลปริปูรณตฺถํ เนกฺขมฺมํ ภชนฺติ สตฺตานํ หิตาหิเตสุ อสมฺโมหตฺถาย ปญฺญํ ปริโยทเปนฺติ สตฺตานํ หิตสุขตฺถาย นิจฺจํ วิริยมารภนฺติ อุตฺตมวิริยวเสน วีรภาวํ ปตฺตาปิ จ สตฺตานํ นานปฺปการกํ อปราธํ ขมนฺติ อิทํ โว ทสฺสาม กริสฺสามาติ กตํ ปฏิญฺญํ น วิสํวาเทนฺติ เตสํ หิตสุขาย อวิจลาธิฏฺฐานา โหนฺติ เตสุ อวิจลาย เมตฺตาย ปุพฺพการิโน โหนฺติ อุเปกฺขาย ปจฺจุปการํ นาสึสนฺตีติ เอวํ ปารมิโย ปูเรตฺวา ยาว ทสพลจตุเวสารชฺชฉอสาธารณญาณอฏฺฐารสพุทฺธธมฺมปฺปเภเท สพฺเพปิ กลฺยาณธมฺเม ปริปูเรนฺติ ฯ เอวํ ทานาทิสพฺพกลฺยาณธมฺม-ปริปูริกา เอตาว โหนฺตีติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิภาวนาธิกาเร พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส นาม นวโม ปริจฺเฉโท ฯ

อารุปฺปนิทฺเทโส

พฺรหฺมวิหารานนฺตรํ อุทฺทิฏฺเฐสุ ปน จตูสุ อารุปฺเปสุ อากาสานญฺจายตนํ ตาว ภาเวตุกาโม ทิสฺสนฺเต โข ปน รูปาธิกรณํ ทณฺฑาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคหวิวาทา นตฺถิ โข ปเนตํ สพฺพโส อารุปฺเป โส อิติ ปฏิสงฺขาย รูปานํเยว นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนฺโน โหตีติ วจนโต เอเตสํ ทณฺฑาทานาทีนญฺเจว จกฺขุโสตโรคาทีนญฺจ อาพาธสหสฺสานํ วเสน กรชรูเป อาทีนวํ ทิสฺวา ตสฺส สมติกฺกมาย ฐเปตฺวา ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ นวสุ ปฐวีกสิณาทีสุ อญฺญตรสฺมึ จตุตฺถชฺฌานํ อุปฺปาเทติ ฯ ตสฺส กิญฺจาปิ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานวเสน กรชรูปํ อติกฺกนฺตํ โหติ อถโข กสิณรูปมฺปิ ยสฺมา ตปฺปฏิภาคเมว ตสฺมา ตมฺปิ สมติกฺกมิตุกาโม โหติ ฯ กถํ ฯ ยถา อหิภีรุโก ปุริโส อรญฺเญ สปฺเปน อนุพนฺโธ เวเคน ปลายิตฺวา ปลาตฏฺฐาเน เลขาจิตฺตํ ตาลปณฺณํ วา วลฺลึ วา รชฺชุ วา ผลิตาย วา ปน ปฐวิยา ผลิตนฺตรํ ทิสฺวา ภายเตว อุตฺตสเตว เนว นํ ทกฺขิตุกาโม โหติ ฯ ยถา จ อนตฺถการินา เวริปุริเสน สทฺธึ เอกคาเม วสมาโน ปุริโส เตน วธพนฺธเคหชฺฌาปนาทีหิ อุปทฺทุโต อญฺญํ คามํ วาสตฺถาย คนฺตฺวา

อารุปฺปนิทฺเทโส

ตตฺรปิ เวรินา สมานรูปสทฺทสมุทาจารํ ปุริสํ ทิสฺวา ภายเตว อุตฺตสเตว เนว นํ ทกฺขิตุกาโม โหติ ฯ ตตฺริทํ โอปมฺม-สํสนฺทนํ ฯ เตสํ หิ ปุริสานํ อหินา เวรินา วา อุปทฺทูตกาโล วิย ภิกฺขุโน อารมฺมณวเสน กรชรูปสมงฺคิกาโล ฯ เตสํ เวเคน ปลายนอญฺญคามคมนานิ วิย ภิกฺขุโน รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานวเสน กรชรูปสมติกฺกมนกาโล ฯ เตสํ ปลาตฏฺฐาเน จ อญฺญคาเม จ เลขาจิตฺตตาลปณฺณาทีนิ เจว เวริสทิสํ ปุริสํ จ ทิสฺวา ภยสนฺตาส-อทสฺสนกามตา วิย ภิกฺขุโน กสิณรูปมฺปิ ตปฺปฏิภาคเมว อิทนฺติ สลฺลกฺเขตฺวา ตมฺปิ สมติกฺกมิตุกามตา ฯ สูกราภิหตสุนขปิสาจ-ภีรุกาทิกาปิ เจตฺถ อุปมา วตฺตพฺพา ฯ เอวํ โส ตสฺมา จตุตฺถชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตา กสิณรูปา นิพฺพิชฺช ปกฺกมิตุกาโม ปญฺจหากาเรหิ จิณฺณวาสี หุตฺวา ปคุณรูปาวจรจตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย ตสฺมึ ฌาเน อิทํ มยา นิพฺพินฺนํ รูปมารมฺมณํ กโรตีติ จ อาสนฺน-โสมนสฺสปจฺจตฺถิกนฺติ จ สนฺตวิโมกฺขโต โอฬาริกนฺติ จ อาทีนวํ ปสฺสติ ฯ องฺโคฬาริกตา ปเนตฺถ นตฺถิ ฯ ยเถว เหตํ ทุวงฺคิกํ เอวํ อารุปฺปานิปีติ ฯ โส ตตฺถ เอวํ อาทีนวํ ทิสฺวา นิยนฺตึ[๑] ปริยาทาย อากาสานญฺจายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา จกฺกวาฬ-ปริยนฺตํ วา ยตฺตกํ วา อิจฺฉติ ตตฺตกํ กสิณํ ปตฺถริตฺวา เตน ผุฏฺโฐกาสํ อากาโสติ วา อนนฺโต อากาโสติ วา มนสิกโรนฺโต อุคฺฆาเฏติ กสิณํ อุคฺฆาเฏนฺโต หิ เนว กิลญฺชํ วิย สํเวลฺเลติ

๑. ยุ. นิกนฺตึ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

น กปาลโต ปูวํ วิย อุทฺธรติ เกวลํ ปน ตํ เนว อาวชฺชติ น มนสิกโรติ น ปจฺจเวกฺขติ อนาวชฺเชนฺโต อมนสิกโรนฺโต อปจฺจเวกฺขนฺโต จ อญฺญทตฺถุ เตน ผุฏฺโฐกาสํ อากาโส อากาโสติ มนสิกโรนฺโต กสิณํ อุคฺฆาเฏติ นาม ฯ กสิณมฺปิ อุคฺฆาฏิยมานํ เนว อุพฺพฏฺฏติ วิวฏฺฏติ เกวลํ อิมสฺส อมนสิการญฺจ อากาโส อากาโสติ มนสิการญฺจ ปฏิจฺจ อุคฺฆาฏิตํ นาม โหติ ฯ กสิณุคฺฆาฏิมากาสมตฺตํ ปญฺญายติ ฯ กสิณุคฺฆาฏิมากาสนฺติ วา กสิณผุฏฺโฐกาโสติ วา กสิณวิวิตฺโตกาสนฺติ วา สพฺพเมตํ เอกเมว ฯ โส ตํ กสิณุคฺฆาฏิมากาสนิมิตฺตํ อากาโส อากาโสติ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชติ ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรติ ฯ ตสฺเสวํ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรโต นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ สติ สนฺติฏฺฐติ อุปจาเรน จิตฺตํ สมาธิยติ ฯ โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ ฯ ตสฺเสวํ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต ปถวีกสิณาทีสุ รูปาวจรจิตฺตํ วิย อากาเส อากาสานญฺจายตนจิตฺตํ อปฺเปติ ฯ อิธาปิ หิ ปุริมภาเค ตีณิ จตฺตาริ วา ชวนานิ กามาวจรานิ อุเปกฺขาเวทนาสมฺปยุตฺตาเนว โหนฺติ ฯ จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อรูปาวจรํ ฯ เสสํ ปถวีกสิเณ วุตฺตนยเมว ฯ อยํ ปน วิเสโส ฯ เอวํ อุปฺปนฺเน อรูปาวจรจิตฺเต โส ภิกฺขุ ยถา นาม ยานปฺปโตฬิกุมฺภิมุขาทีนํ อญฺญตรํ นีลปิโลติกาย วา ปีตโลหิตโอทาตาทีนํ วา อญฺญตราย ปิโลติกาย พนฺธิตฺวา เปกฺขมาโน ปุริโส วาตเวเคน วา อญฺเญน วา เกนจิ อปนีตาย ปิโลติกาย

อารุปฺปนิทฺเทโส

อากาสํเยว เปกฺขมาโน ติฏฺเฐยฺย เอวเมว ปุพฺเพ กสิณมณฺฑลํ ฌานจกฺขุนา เปกฺขมาโน วิหริตฺวา อากาโส อากาโสติ อิมินา ปริกมฺมมนสิกาเรน สหสา อปนีเต ตสฺมึ นิมิตฺเต อากาสํเยว เปกฺขมาโน วิหรติ ฯ

เอตฺตาวตา เจส สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆ-สญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ วุจฺจติ ฯ

ตตฺถ สพฺพโสติ สพฺพาการเรน ฯ สพฺพาสํ วา อนวเสสานนฺติ อตฺโถ ฯ รูปสญฺญานนฺติ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานานญฺเจว ตทารมฺมณานญฺจ ฯ รูปาวจรชฺฌานมฺปิ หิ รูปนฺติ วุจฺจติ รูปี รูปานิ ปสฺสตีติอาทีสุ[๑] ฯ ตสฺส อารมฺมณมฺปิ พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานีติอาทีสุ[๒] ฯ ตสฺมา อิธ รูเป สญฺญา รูปสญฺญาติ เอวํ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานสฺเสตํ อธิวจนํ ฯ รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ ฯ รูปมสฺส นามนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ เอวํ ปจวีกสิณาทิเภทสฺส ตทารมฺมณสฺส เจตํ อธิวจนนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ สมติกฺกมาติ วิราคา นิโรธา จ ฯ กึ วุตฺตํ โหติ ฯ เอตาสํ กุสลวิปากกิริยวเสน ปญฺจทสนฺนํ ฌานสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ เอตาสญฺจ ปจวีกสิณาทิวเสน นวนฺนํ อารมฺมณสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ สพฺพาการเรน อนวเสสานํ วา วิราคา จ นิโรธา จ วิราคเหตุ เจว นิโรธเหตุ จ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ฯ น

๑. ที. ปาฏิ. ๑๑/๓๒๘ ฯ ๒. ม. ม. ๑๓/๓๒๘ ฯ

หิ สกฺกา สพฺพโส อนติกฺกนฺตรูปสญฺเญน เอตํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุนฺติ ฯ ตตฺถ ยสฺมา อารมฺมเณ อวิรตฺตสฺส สญฺญาสมติกฺกโม น โหติ สมติกฺกนฺตาสุ จ สญฺญาสุ อารมฺมณํ สมติกฺกนฺตเมว โหติ ตสฺมา อารมฺมณสมติกฺกมํ อวตฺวา ตตฺถ กตมา รูปสญฺญาโย ยา รูปาวจรสมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส วา อุปฺปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺม-สุขวิหาริสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ อิมา วุจฺจนฺติ รูปสญฺญาโย อิมา รูปสญฺญาโย อติกฺกนฺโต โหติ วีติกฺกนฺโต สมติกฺกนฺโต เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมาติ[๑] เอวํ วิภงฺเค สญฺญานํเยว สมติกฺกโม วุตฺโต ฯ

ตสฺมา ปน อารมฺมณสมติกฺกเมน ปตฺตพฺพา เอตา สมาปตฺติโย น เอกสฺมึเยว อารมฺมเณ ปฐมชฺฌานาทีนิ วิย ตสฺมา อยํ อารมฺมณสมติกฺกมวเสนาปิ อตฺถวณฺณนา กตาติ เวทิตพฺพา ฯ

ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมาติ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ รูปาทีนํ อารมฺมณานญฺจ ปฏิฆาเตน สมุปฺปนฺนา สญฺญา ปฏิฆสญฺญา ฯ รูปสญฺญาทีนํ เอตํ อธิวจนํ ฯ ยถาห ฯ ตตฺถ กตมา ปฏิฆสญฺญาโย อิมา วุจฺจนฺติ ปฏิฆสญฺญาโยติ[๒] ฯ ตาสํ กุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนํ อกุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนนฺติ สพฺพโส ทสนฺนมฺปิ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา ปหานา อสมุปฺปาทา อปฺปวตฺตึ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ ฯ กามญฺเจตา ปฐมชฺฌานาทีนิ สมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติ น หิ ตสฺมึ สมเย ปญฺจทฺวารวเสน จิตฺตํ ปวตฺตติ เอวํ สนฺเตปิ อญฺญตฺถ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓ ฯ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓ ฯ

อารุปฺปนิทฺเทโส

ปหีนานํ สุขทุกฺขานํ จตุตฺถชฺฌาเน วิย สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ตติยมคฺเค วิย จ อิมสฺมึ ฌาเน อุสฺสาหชนนตฺถํ อิมสฺส ฌานสฺส ปสํสาวเสน เอตาสํ เอตฺถ วจนํ เวทิตพฺพํ ฯ อถวา กิญฺจาปิ ตา รูปาวจรํ สมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติ อถโข น ปหีนตฺตา น สนฺติ ฯ น หิ รูปวิราคาย รูปาวจรภาวนา สํวตฺตติ ฯ รูปายตฺตา จ เอตาสํ ปวตฺติ ฯ อยํ ปน ภาวนา รูปวิราคาย สํวตฺตติ ฯ ตสฺมา ตา เอตฺถ ปหีนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติ น เกวลญฺจ วตฺตุํ เอกํเสเนว เอวํ ธาเรตุมฺปิ วฏฺฏติ ฯ ตาสํ หิ อิโต ปุพฺเพ อปฺปหีนตฺตาเยว ปฐมชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส สทฺโท กณฺฏโกติ[1] วุตฺโต ภควตา ฯ อิธ ปน ปหีนตฺตาเยว อรูปสมาปตฺตีนํ อาเนญฺชตา สนฺตวิโมกฺขตา จ วุตฺตา ฯ อาฬาโร จ กาลาโม อรูปสมาปนฺโน ปญฺจมตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย อติกฺกมนฺตานิ เนว อทฺทส น สทฺทํ อสฺโสสีติ ฯ

นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการาติ นานตฺเต วา โคจเร ปวตฺตานํ สญฺญานํ นานตฺตานํ วา สญฺญานํ ฯ ยสฺมา หิ เอตา ตตฺถ กตมา นานตฺตสญฺญาโย ยา อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุสมงฺคิสฺส วา มโนวิญฺญาณธาตุสมงฺคิสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ อิมา วุจฺจนฺติ นานตฺตสญฺญาโยติ[2] เอวํ วิภงฺเค วิภชิตฺวา วุตฺตา อิธ อธิปฺเปตา อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุสงฺคหิตา สญฺญา รูปสทฺทาทิเภเท นานตฺเต นานาสภาเว โคจเร ปวตฺตนฺติ ยสฺมา เจตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา ทฺวาทสากุสลสญฺญา

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๔๕ ฯ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอกาทส กามาวจรกุสลวิปากสญฺญา เทฺว อกุสลวิปากสญฺญา เอกาทส กามาวจรกิริยสญฺญาติ เอวํ จตุจตฺตาลีสมฺปิ สญฺญา นานตฺตา นานาสภาวา อญฺญมญฺญํ อสทิสา ตสฺมา นานตฺตสญฺญาติ วุตฺตา ฯ ตาสํ สพฺพโส นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนาวชฺชนา อสมนฺนาหารา อปจฺจเวกฺขณา ฯ ยสฺมา ตา นาวชฺชติ น มนสิกโรติ น ปจฺจเวกฺขติ ตสฺมาติ วุตฺตํ โหติ ฯ ยสฺมา เจตฺถ ปุริมา รูปสญฺญา ปฏิฆสญฺญา จ อิมินาว ฌาเนน นิพฺพตฺเต ภเวปิ น วิชฺชนฺติ ปเคว ตสฺมึ ภเว อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณกาเล ตสฺมา ตาสํ สมติกฺกมา อตฺถงฺคมาติ เทฺวธาปิ อภาโวเยว วุตฺโต ฯ นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยสฺมา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา นว กิริยสญฺญา ทสากุสลสญฺญาติ อิมา สตฺตวีสติ สญฺญา อิมินา ฌาเนน นิพฺพตฺเต ภเว วิชฺชนฺติ ตสฺมา ตาสํ อมนสิการาติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ ตตฺราปิ หิ อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรนฺโต ตาสํ อมนสิการาเยว อุปสมฺปชฺช วิหรติ ฯ ตา ปน มนสิกโรนฺโต อสมาปนฺโน โหตีติ ฯ

สงฺเขปโต เจตฺถ รูปสญฺญานํ สมติกฺกมาติ อิมินา สพฺพรูปาวจรธมฺมานํ ปหานํ วุตฺตํ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการาติ อิมินา สพฺเพสํ กามาวจรจิตฺตเจตสิกานํ ปหานญฺจ อมนสิกาโร จ วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ ฯ

อนนฺโต อากาโสติ เอตฺถ ฯ นาสฺส อุปฺปาทนฺโต วา วยนฺโต วา ปญฺญายตีติ อนนฺโต ฯ อากาโสติ กสิณุคฺฆาฏิมากาโส วุจฺจติ ฯ มนสิการวเสนาปิ เจตฺถ อนนฺตตา เวทิตพฺพา ฯ เตเนว วิภงฺเค

อารุปฺปนิทฺเทโส

วุตฺตํ ตสฺมึ อากาเส จิตฺตํ จเปติ สณฺจเปติ อนนฺตํ ผรติ เตน วุจฺจติ อนนฺโต อากาโสติ[๑] ฯ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอตฺถ ปน ฯ นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ ฯ อากาสํ อนนฺตํ อากาสานนฺตํ ฯ อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ ฯ ตํ อากาสานญฺจํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ อากาสานญฺจายตนํ ฯ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ ตํ อากาสานญฺจายตนํ ปตฺวา นิปฺผาเทตฺวา ตทนุรูเปน อิริยาปถวิหาเรน วิหรติ ฯ อยํ อากาสานญฺจายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา ฯ

วิญฺญาณญฺจายตนํ ภาเวตุกาเมน ปน ปญฺจหากาเรหิ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติยํ จิณฺณวสิภาเวน อาสนฺนรูปาวจรชฺฌานปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺติ โน จ วิญฺญาณญฺจายตนมิว สนฺตาติ อากาสานญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตตฺถ นิยนฺตึ ปริยาทาย วิญฺญาณญฺจายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา ตํ อากาสํ ผริตฺวา ปวตฺตวิญฺญาณํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณนฺติ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กาตพฺพํ ฯ อนนฺตํ อนนฺตนฺติ ปน มนสิกาตพฺพํ[๒] ฯ ตสฺเสวํ ตสฺมึ นิมิตฺเต ปุนปฺปุนํ จิตฺตํ จาเรนฺตสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ สติ สนฺติฏฺฐติ อุปจาเรน จิตฺตํ สมาธิยติ ฯ โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ ฯ ตสฺเสวํ กโรโต อากาเส อากาสานญฺจายตนํ วิย อากาสผุฏฺเฐ[๓] วิญฺญาเณ วิญฺญาณญฺจายตนจิตฺตํ อปฺเปติ ฯ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔ ฯ ๒. ม. ยุ. น มนสิกาตพฺพํ ฯ ๓. อากาสผุเฏฺติ มญฺเฌ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อปฺปนานโย ปเนตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ

เอตฺตาวตา เจส สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ วุจฺจติ ฯ

ตตฺถ สพฺพโสติ อิทํ วุตฺตนยเมว ฯ อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ เอตฺถ ปน ปุพฺเพ วุตฺตนเยน ฌานมฺปิ อากาสานญฺ-จายตนํ อารมฺมณมฺปิ ฯ อารมฺมณมฺปิ หิ ปุริมนเยเนว อากาสานญฺจญฺจ ตํ ปฐมสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนญฺจาติ อากาสานญฺจายตนํ ฯ ตถา อากาสานญฺจญฺจ ตํ ตสฺส ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนนฺติอาทีนิ วิย สญฺชาติเทสฏฺเฐน อายตนญฺจาติปิ อากาสานญฺจายตนํ ฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกาเรน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ ตสฺมา อุภยมฺเปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ตญฺเญว อนนฺโต อากาโสติ เอวํ ผริตฺวา ปวตฺตวิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ เอวํ มนสิกโรนฺโตติ วุตฺตํ โหติ ฯ มนสิการวเสน วา อนนฺตํ ฯ โส หิ ตํ อากาสารมฺมณํ อนวเสสโต มนสิกโรนฺโต อนนฺตนฺติ มนสิกโรติ ฯ ยมฺปิ วิภงฺเค วุตฺตํ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ตญฺเญว อากาสํ วิญฺญาเณน ผุฏฺฐํ๑ มนสิกโรติ อนนฺตํ

๑. ผุฏฺฐนฺติปิ ทิสฺสติ ฯ เอวมุปริปิ ฯ

อารุปฺปนิทฺเทโส

ผรติ เตน วุจฺจติ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ๑ ตตฺถ วิญฺญาเณนาติ อุปโยคฏฺเฐ กรณวจนํ เวทิตพฺพํ ฯ เอวํ หิ อฏฺฐกถาจริยา ตสฺส อตฺถํ วณฺณยนฺติ ฯ อนนฺตํ ผรติ ตญฺเญว อากาสํ ผุฏฺฐํ วิญฺญาณํ มนสิกโรตีติ วุตฺตํ โหติ ฯ

วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอตฺถ ปน ฯ นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ ฯ อนนฺตเมว อานญฺจํ ฯ วิญฺญาณํ อานญฺจํ วิญฺญาณานญฺจนฺติ อวตฺวา วิญฺญาณญฺจนฺติ วุตฺตํ ฯ อยํ เหตฺถ รุฬฺหิสทฺโท ฯ ตํ วิญฺญาณญฺจํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ วิญฺญาณญฺจายตนํ ฯ เสสํ ปุริมสทิสเมวาติ ฯ อยํ วิญฺญาณญฺจายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา ฯ

อากิญฺจญฺญายตนํ ภาเวตุกาเมน ปน ปญฺจหากาเรหิ วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติยํ จิณฺณวสิภาเวน อาสนฺนอากาสานญฺจายตนปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺติ โน จ อากิญฺจญฺญายตนมิว สนฺตาติ วิญฺญาณญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตตฺถ นิยนฺตึ ปริยาทาย อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา ตสฺเสว วิญฺญาณญฺจายตนารมฺมณภูตสฺส อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาโว สุญฺญตา วิวิตฺตากาโร มนสิกาตพฺโพ ฯ กถํ ฯ ตํ วิญฺญาณํ อมนสิกริตฺวา นตฺถิ นตฺถีติ วา สุญฺญํ สุญฺญนฺติ วา วิวิตฺตํ วิวิตฺตนฺติ วา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กาตพฺพํ ฯ ตสฺเสวํ ตสฺมึ นิมิตฺเต จิตฺตํ จาเรนฺตสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔ ฯ

สติ สนฺติฏฺจติ อุปจาเรน จิตฺตํ สมาธิยติ ฯ โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ ฯ ตสฺเสวํ กโรโต อากาสผุฏฺเจ มหคฺคตวิญฺญาเณ วิญฺญาณญฺจายตนมิว ตสฺเสว อากาสํ ผริตฺวา ปวตฺตสฺส มหคฺคตวิญฺญาณสฺส สุญฺญวิวิตฺตนตฺถิภาเว อากิญฺจญฺญายตนจิตฺตํ อปฺเปติ ฯ เอตฺถาปิ จ อปฺปนานโย วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ อยํ ปน วิเสโส ฯ ตสฺมึ หิ อปฺปนาจิตฺเต อุปฺปนฺเน โส ภิกฺขุ ยถา นาม ปุริโส มณฺฑลมาลาทีสุ เกนจิเทว กรณีเยน สนฺนิปติตํ ภิกฺขุสงฺฆํ ทิสฺวา กตฺถจิ คนฺตฺวา สนฺนิปาตกิจฺจาวสาเนว อุฏฺจาย ปกฺกนฺเตสุ ภิกฺขูสุ อาคนฺตฺวา ทฺวาเร ฐตฺวา ปุน ตํ ฐานํ โอโลเกนฺโต สุญฺญเมว ปสฺสติ วิวิตฺตเมว ปสฺสติ นาสฺส เอวํ โหติ เอตฺตกา นาม ภิกฺขู กาลกตา วา ทิสาปกฺกนฺตา วาติ อถโข สุญฺญมิทํ วิวิตฺตนฺติ นตฺถิภาวเมว ปสฺสติ เอวเมว ปุพฺเพ อากาเส ปวตฺติยํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณญฺจายตนชฺฌานจกฺขุนา ปสฺสนฺโต วิหริตฺวา นตฺถิ นตฺถีติอาทินา ปริกมฺมมนสิกาเรน อนฺตรหิเต ตสฺมึ วิญฺญาเณ ตสฺส อปคมสงฺขาตํ อภาวเมว ปสฺสนฺโต วิหรติ ฯ

เอตฺตาวตา เจส สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม นตฺถิ กิญฺจีติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ วุจฺจติ ฯ อิธาปิ สพฺพโสติ อิทํ วุตฺตนยเมว ฯ วิญฺญาณญฺจายตนนฺติ เอตฺถาปิ จ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ฌานมฺปิ วิญฺญาณญฺจายตนํ อารมฺมณมฺปิ ฯ อารมฺมณมฺปิ หิ ปุริมนเยเนว วิญฺญาณญฺจญฺจ ตํ ทุติยสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺจานฏฺเจน

อารุปฺปนิทฺเทโส

อายตนญฺจาติ วิญฺญาณญฺจายตนํ ฯ ตถา วิญฺญาณญฺจญฺจ ตํ ตสฺเสว ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนนฺติ- อาทีนิ วิย สญฺชาติเทสฏฺเฐน อายตนญฺจาติปิ วิญฺญาณญฺจายตนํ ฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกาเรน จ สมติกฺกมิตฺวา ยสฺมา อิทํ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ ตสฺมา อุภยมฺเปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

นตฺถิ กิญฺจีติ นตฺถิ นตฺถิ สุญฺญํ สุญฺญํ วิวิตฺตํ วิวิตฺตนฺติ เอวํ มนสิกโรนฺโตติ วุตฺตํ โหติ ฯ ยมฺปิ วิภงฺเค วุตฺตํ นตฺถิ กิญฺจีติ ตญฺเญว วิญฺญาณํ อภาเวติ วิภาเวติ อนฺตรธาเปติ นตฺถิ กิญฺจีติ ปสฺสติ เตน วุจฺจติ นตฺถิ กิญฺจีติ[๑] ตํ กิญฺจาปิ ขยโต สมฺมสนํ วิย วุตฺตํ ฯ อถขฺวสฺส เอวเมว อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ ฯ ตํ หิ วิญฺญาณํ อนาวชฺชนฺโต อมนสิกโรนฺโต อปจฺจเวกฺขนฺโต เกวลมสฺส นตฺถิภาวํ สุญฺญภาวํ วิวิตฺตภาวเมว มนสิกโรนฺโต อภาเวติ วิภาเวติ อนฺตรธาเปตีติ วุจฺจติ น อญฺญถาติ ฯ

อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอตฺถ ปน ฯ นาสฺส กิญฺจนนฺติ อกิญฺจนํ ฯ อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ อสฺส อวสิฏฺฐํ นตฺถีติ วุตฺตํ โหติ ฯ อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํ ฯ อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณาปคมสฺเสตํ อธิวจนํ ฯ ตํ อากิญฺจญฺญํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔ ฯ

อากิญฺจญฺญายตนํ ฯ เสสํ ปุริมสทิสเมวาติ ฯ อยํ อากิญฺจญฺญายตน-กมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา ฯ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ภาเวตุกาเมน ปน ปญฺจหากาเรหิ อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติยํ จิณฺณวสิภาเวน อาสนฺนวิญฺญาณญฺ-จายตน- ปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺติ โน จ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ วิย สนฺตาติ วา สญฺญา โรโค สญฺญา คณฺโฑ สญฺญา สลฺลํ เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ ยทิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วา เอวํ อากิญฺจญฺญายตเน อาทีนวํ อุปริ อานิสํสญฺจ ทิสฺวา อากิญฺจญฺญายตเน นิยนฺตึ ปริยาทาย เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา สาว อภาวํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺติตา อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติ สนฺตา สนฺตาติ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพา มนสิกาตพฺพา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ตกฺกาหตา วิตกฺกาหตา กาตพฺพา ฯ ตสฺเสวํ ตสฺมึ นิมิตฺเต ปุนปฺปุนํ มานสํ จาเรนฺตสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ สติ สนฺติฏฺฐติ อุปจาเร จิตฺตํ สมาธิยติ ฯ โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ ฯ ตสฺเสวํ กโรโต วิญฺญาณาปคเม อากิญฺ-จญฺญายตนํ วิย อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติสงฺขาเตสุ จตูสุ ขนฺเธสุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนจิตฺตํ อปฺเปติ ฯ อปฺปนานโย ปเนตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ

เอตฺตาวตา เจส สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ วุจฺจติ ฯ อิธาปิ สพฺพโสติ อิทํ วุตฺตนยเมว ฯ อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกกมฺมาติ

อารุปฺปนิทฺเทโส

เอตฺถาปิ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ฌานมฺปิ อากิญฺจญฺญายตนํ อารมฺมณมฺปิ ฯ อารมฺมณมฺปิ หิ ปุริมนเยเนว อากิญฺจญฺจ ตํ ตติยสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนญฺจาติ อากิญฺจญฺญายตนํ ฯ ตถา อากิญฺจญฺจ ตํ ตสฺเสว ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนนฺติอาทีนิ วิย สญฺชาติเทสฏฺเฐน อายตนญฺจาติปิ อากิญฺจญฺญายตนํ ฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิ-กรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ ตสฺมา อุภยมฺเปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมาติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอตฺถ ปน ฯ ยาย สญฺญาย ภาวโต ตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วุจฺจติ ยถาปฏิปนฺนสฺส สา สญฺญา โหติ ตํ ตาว ทสฺเสตุํ วิภงฺเค เนวสญฺญีนาสญฺญีติ อุทฺธริตฺวา ตญฺเญว อากิญฺจญฺจายตนํ สนฺตโต มนสิกโรติ สงฺขาราวเสส-สมาปตฺตึ ภาเวติ เตน วุจฺจติ เนวสญฺญีนาสญฺญีติ[๑] วุตฺตํ ฯ ตตฺถ สนฺตโต มนสิกโรตีติ สนฺตา วตายํ สมาปตฺติ ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา ฐสฺสตีติ เอวํ สนฺตารมฺมณตาย นํ สนฺตาติ มนสิกโรติ ฯ สนฺตโต เจ มนสิกโรติ กถํ สมติกฺกโม โหตีติ ฯ อสมาปชฺชิตุกามตาย ฯ โส หิ กิญฺจาปิ ตํ สนฺตโต มนสิกโรติ อถขฺวสฺส อหเมตํ อาวชฺชิสฺสามิ[๒] สมาปชฺชิสฺสามิ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๕ ฯ ๒. ม. ยุ. อาปชฺชิสฺสามิ ฯ เอวมุปริปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อธิฏฺฐหิสฺสามิ วุฏฺฐหิสฺสามิ ปจฺจเวกฺขิสฺสามีติ เอส อาโภโค สมนฺนาหาโร มนสิกาโร น โหติ ฯ กสฺมา ฯ อากิญฺจญฺญายตนโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส สนฺตตรปณีตตรตาย ฯ ยถา หิ ราชา มหจฺจราชานุภาเวน หตฺถิกฺขนฺธวรคโต นครวีถิยํ วิจรนฺโต ทนฺตการาทโย สิปฺปิเก เอกํ วตฺถํ ทฬฺหํ นิวาเสตฺวา เอเกน สีสํ เวเจตฺวา ทนฺตจุณฺณาทีหิ สโมกิณฺณคตฺเต อเนกานิ ทนฺตวิกติอาทีนิ สิปฺปานิ กโรนฺเต ทิสฺวา อโห วต เร เฉกา อาจริยา อีทิสานิปิ นาม สิปฺปานิ กริสฺสนฺตีติ เอวํ เตสํ เฉกตาย ตุสฺสติ น จสฺส เอวํ โหติ อโห วตาหํ รชฺชํ ปหาย เอวรูโป สิปฺปิโก ภเวยฺยนฺติ ฯ ตํ กิสฺส เหตุ ฯ รชฺชสิริยา มหานิสํสตาย ฯ โส สิปฺปิโน สมติกฺกมิตฺวาว คจฺฉติ ฯ เอวเมว เจส กิญฺจาปิ ตํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรติ อถขฺวสฺส อหเมตํ สมาปตฺตึ อาวชฺชิสฺสามิ สมาปชฺชิสฺสามิ อธิฏฺฐหิสฺสามิ วุฏฺฐหิสฺสามิ ปจฺจเวกฺขิสฺสามีติ เนว เอส อาโภโค สมนฺนาหาโร มนสิกาโร โหติ ฯ โส ตํ สนฺตโต มนสิกโรนฺโต ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ตํ ปรมสุขุมํ อปฺปนาปฺปตฺตํ สญฺญํ ปาปุณาติ ยาย เนวสญฺญีนาสญฺญี นาม โหติ สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวตีติ วุจฺจติ ฯ สงฺขาราวเสสสมาปตฺตินฺติ อจฺจนฺตสุขุมภาวปฺปตฺตสงฺขารํ จตุตฺถารุปฺปสมาปตฺตึ ฯ

อิทานิ ยนฺตํ เอวํ อธิคตาย สญฺญาย วเสน เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วุจฺจติ ตํ อตฺถโต ทสฺเสตุํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา

อารุปฺปนิทฺเทโส

ทิฏฺจธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมาติ[๑] วุตฺตํ ฯ เตสุ อิธ สมาปนฺนสฺส จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อธิปฺเปตา ฯ วจนฏฺโจ ปเนตฺถ โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต สุขุมาย จ ภาวโต เนวสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส สญฺญา นาสญฺญาติ เนวสญฺญานา สญฺญํ ฯ เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ตํ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตา อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ฯ อถวา ยายเมตฺถ สญฺญา สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา สงฺขารา-วเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญา ฯ เนวสญฺญานาสญฺญา จ สา เสสธมฺมานํ อธิฏฺจานฏฺเจน อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ฯ น เกวลญฺเจตฺถ สญฺญาว เอทิสี ฯ อถโข เวทนาปิ เนวเวทนา นาเวทนา จิตฺตมฺปิ เนวจิตฺตํ นาจิตฺตํ ผสฺโสปิ เนวผสฺโส นาผสฺโส ฯ เอส นโย เสสสมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ฯ สญฺญาสีเสน ปนายํ เทสนา กตาติ เวทิตพฺพา ฯ ปตฺตมกฺขน-เตลปฺปภูตีหิ จ อุปมาหิ เอส อตฺโถ วิภาเวตพฺโพ ฯ

สามเณโร กิร เตเลน ปตฺตํ มกฺเขตฺวา ฐเปสิ ฯ ตํ ยาคุปานกาเล เถโร ปตฺตมาหราติ อาห ฯ โส ปตฺเต เตลมตฺถิ ภนฺเตติ อาห ฯ ตโต อาหร สามเณร เตลนาฬึ ปูเรสฺสามาติ วุตฺเต นตฺถิ ภนฺเต เตลนฺติ อาห ฯ ตตฺถ ยถา อนฺโต วุฏฺจตฺตา ยาคุยา สทฺธึ อกปฺปิยตฺเถน เตลํ อตฺถีติ โหติ นาฬิปูรณาทีนํ วเสน นตฺถีติ โหติ เอวํ สาปิ สญฺญา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๖ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อสมตฺถตาย เนวสญฺญา สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติ ฯ

กึ ปเนตฺถ สญฺญากิจฺจนฺติ ฯ อารมฺมณสญฺชานนญฺเจว วิปสฺสนาย จ วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนํ ฯ ทหนกิจฺจมิว หิ สุกฺโขทเก[๑] เตโชธาตุ สญฺชานนกิจฺจมฺเปสา ปฏุํ กาตุํ น สกฺโกติ ฯ เสสสมาปตฺตีสุ สญฺญา วิย วิปสฺสนาย วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนมฺปิ กาตุํ น สกฺโกติ ฯ อญฺเญสุ หิ ขนฺเธสุ อกตาภินิเวโส ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกฺขนฺเธ สมฺมสิตฺวา นิพฺพิทํ ปตฺตุํ สมตฺโถ นาม นตฺถิ อปิจ อายสฺมา สารีปุตฺโต ปกติวิปสฺสโก ปน มหาปญฺโญ สารีปุตฺตสทิโสว สกฺกุเณยฺย ฯ โสปิ เอวํ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ หุตฺวา ปฏิเวเทนฺตีติ[๒] เอวํ กลาป-สมฺมสนวเสเนว โน อนุปทธมฺมวิปสฺสนาวเสน ฯ เอวํ สุขุมตฺตํ คตา เอสา สมาปตฺติ ฯ ยถา จ ปตฺตมกฺขนเตลุปมาย เอวํ มคฺคุทกุปมายปิ อยมตฺโถ วิภาเวตพฺโพ ฯ

มคฺคปฏิปนฺนสฺส กิร เถรสฺส ปุรโต คจฺฉนฺโต สามเณโร โถกํ อุทกํ ทิสฺวา อุทกํ ภนฺเต อุปาหนา โอมุญฺจถาติ อาห ฯ ตโต เถเรน สามเณร สเจ อุทกมตฺถิ อาหร นฺหานสาฏิกํ นฺหายิสฺสามาติ วุตฺเต นตฺถิ ภนฺเตติ อาห ฯ ตตฺถ ยถา อุปาหน-เตมณมตฺตฏฺเฐน อุทกํ อตฺถีติ โหติ นฺหายนตฺเถน นตฺถีติ โหติ เอวมฺปิ สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา สงฺขารา-

๑. ยุ. สุโขทเก ฯ ๒. ม. ๑๔/๑๒๑. ตตฺถ ปน ปติเวนฺตีติ ทิสฺสติ ฯ

อารุปฺปนิทฺเทโส

วเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติ ฯ น เกวลญฺจ เอตาเหว อญฺญาหิปิ อนุรูปาหิ อุปมาหิ เอส อตฺโถ วิภาเวตพฺโพ ฯ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ อิทํ วุตฺตนยเมวาติ ฯ อยํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา ฯ

อสทิสรูโป นาโถ อารุปฺปํ ยํ จตุพฺพิธํ อาห
ตํ อิติ ญตฺวาน ตสฺมึ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา ฯ

อารุปฺปสมาปตฺติโย หิ
อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน ฯ

เอตาสุ หิ รูปนิมิตฺตาติกฺกมโต ปฐมา อากาสาติกฺกมโต ทุติยา อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาติกฺกมโต ตติยา อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณสฺส อปคมาติกฺกมโต จตุตฺถีติ สพฺพถา อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา อารุปฺปสมาปตฺติโย เวทิตพฺพา ฯ องฺคาติกฺกมํ ปน เอตาสํ น อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา ฯ น หิ รูปาวจรสมาปตฺตีสุ วิย เอตาสุ องฺคาติกฺกโม อตฺถิ ฯ สพฺพาสุปิ หิ เอตาสุ อุเปกฺขา จิตฺเตกคฺคตาติ เทฺวเยว ฌานงฺคานิ โหนฺติ ฯ เอวํ สนฺเตปิ

สุปฺปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา ปาสาทตลสาฏิกา ฯ

ยถา หิ จตุภูมิกสฺส ปาสาทสฺส เหฏฺฐิมตเล ทิพฺพนจฺจคีตวาทิตสุรภิคนฺธมาลาโภชนสยนจฺฉาทนาทิวเสน ปณีตา ปญฺจ กามคุณา ปจฺจุปฏฺฐิตา อสฺสุ ทุติเย ตโต ปณีตตรา ตติเย

ตโต ปณีตตรา จตุตฺเถ สพฺพปฺปณีตตรา ตตฺถ กิญฺจาปิ ตานิ จตฺตาริปิ ปาสาทตลาเนว นตฺถิ เนสํ ปาสาทตลภาเวน วิเสโส ปญฺจกามคุณสมิทฺธิวิเสเสน ปน เหฏฺฐิมโต เหฏฺฐิมโต อุปริมํ อุปริมํ ปณีตตรํ โหติ ยถา จ เอกาย อิตฺถิยา กนฺติตถูลสณฺห-สณฺหตรสณฺหตมสุตฺตานํ จตุปฺปลติปฺปลทฺวิปลเอกปลสาฏิกา อสฺสุ อายาเมน จ วิตฺถาเรน จ สมปฺปมาณา ตตฺถ กิญฺจาปิ ตา สาฏิกา จตสฺโสปิ อายามโต จ วิตฺถารโต จ สมปฺปมาณา นตฺถิ ตาสํ ปมาณโต วิเสโส สุขสมฺผสฺสสุขุมภาวมหคฺฆภาเวหิ ปน ปุริมาย ปุริมาย ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา ปณีตตรา โหนฺติ เอวเมว กิญฺจาปิ จตูสุปิ เอตาสุ อุเปกฺขา จิตฺเตกคฺคตาติ เอตานิ เทฺวเยว องฺคานิ โหนฺติ อถโข ภาวนาวิเสเสน เตสํ องฺคานํ ปณีตปณีตตรภาเวน สุปฺปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธาติ เวทิตพฺพา ฯ เอวํ อนุปุพฺเพน ปณีตปณีตา เจตา ฯ

อสุจิมฺหิ มณฺฑเป ลคฺโค เอโก ตํนิสฺสิโต ปโร
อญฺโญ พหิ อนิสฺสาย ตํ ตํ นิสฺสาย จาปโร
ฐิโต จตูหิ เอเตหิ ปุริเสหิ ยถากฺกมํ
สมานตาย ญาตพฺพา จตสฺโสปิ วิภาวินา ฯ

ตตฺรายมตฺถโยชนา ฯ อสุจิมฺหิ กิร เทเส เอโก มณฺฑโป ฯ อเถโก ปุริโส อาคนฺตฺวา ตํ อสุจึ ชิคุจฺฉมาโน ตํ มณฺฑปํ หตฺเถหิ อาลมฺพิตฺวา ตตฺถ ลคฺโค ลคฺคิโต วิย อฏฺฐาสิ ฯ อถาปโร อาคนฺตฺวา ตํ มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโต ฯ อถญฺโญ อาคนฺตฺวา จินฺเตสิ โย

อารุปฺปนิทฺเทโส

เอส มณฺฑปลคฺโค โย เจตํ นิสฺสิโต อุโภเปเต ทุฏฺฐิตา ธุโว จ เนสํ มณฺฑปปปาเต ปาโต หนฺทาหํ พหิเยว ติฏฺฐามีติ ฯ โส ตํนิสฺสิตํ อนิสฺสาย พหิเยว อฏฺฐาสิ ฯ อถาปโร อาคนฺตฺวา มณฺฑปลคฺคสฺส จ ตํนิสฺสิตสฺส จ อเขมภาวํ จินฺเตตฺวา พหิฏฺฐิตํ ว สุฏฺฐิตํ มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย อฏฺฐาสิ ฯ ตตฺถ อสุจิมฺหิ เทเส มณฺฑโป วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ทฏฺฐพฺพํ ฯ อสุจิชิคุจฺฉาย มณฺฑปลคฺโค ปุริโส วิย รูปนิมิตฺตชิคุจฺฉาย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ ฯ มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโต วิย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนํ ฯ เตสํ ทฺวินฺนมฺปิ อเขมภาวํ จินฺเตตฺวา อนิสฺสาย ตํ มณฺฑปลคฺคํ พหิฏฺฐิโต วิย อากาสานญฺจายตนํ อารมฺมณํ อกตฺวา ตทภาวารมฺมณํ อากิญฺจญฺญายตนํ ฯ มณฺฑปลคฺคสฺส ตํนิสฺสิตสฺส จ อเขมตํ จินฺเตตฺวา พหิฏฺฐิตํว สุฏฺฐิโตติ มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย ฐิโต วิย วิญฺญาณาภาวสงฺขาเต พหิ ปเทเส ฐิตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ทฏฺฐพฺพํ ฯ เอวํ ปวตฺตมานญฺจ

อารมฺมณํ กโรเตว อญฺญาภาเวน ตํ อิทํ
ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ วุตฺติเหตุ ชโน ยถา ฯ

อิทญฺหิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อาสนฺนวิญฺญาณญฺจายตนปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺตีติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อภาวา อารมฺมณํ กโรเตว ฯ ยถา กึ ฯ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ วุตฺติเหตุ ยถา ชโน ฯ ยถา หิ อสํยตํ ผรุสกายวจีมโน-

วิสุทฺธิมคฺเค

สมาจารํ กิญฺจิ สพฺพทีปปตึ[1] ราชานํ ผรุสสมาจาโร อยนฺติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ อญฺญตฺถ วุตฺตึ อลภมาโน ชโน วุตฺติเหตุ นิสฺสาย วตฺตติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อญฺญํ อารมฺมณํ อลภมานมิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อารมฺมณํ กโรเตว ฯ เอวํ กุรุมานญฺจ

อารุฬฺโห ทีฆนิสฺเสณึ ยถา นิสฺเสณิพาหุกํ
ปพฺพตคฺคญฺจ อารุฬฺโห ยถา ปพฺพตมตฺถกํ
ยถา วา คิริมารุฬฺโห อตฺตโนเยว ชนฺนุกํ
โอลุมฺภติ[2] ตเถเวตํ ฌานโมลุมฺภ[3] วตฺตตีติ ฯ

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิภาวนาธิกาเร อารุปฺปนิทฺเทโส นาม ทสโม ปริจฺเฉโท ฯ

สมาธินิทฺเทโส

อิทานิ อารุปฺปานนฺตรํ เอกา สญฺญาติ เอวํ อุทฺทิฏฺฐาย อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาย ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต ฯ ตตฺถ อาหรตีติ อาหาโร ฯ โส จตุพฺพิโธ กพฬีงฺการาหาโร ผสฺสาหาโร มโนสญฺเจตนาหาโร วิญฺญาณาหาโรติ ฯ โก ปเนตฺถ กึ อาหรตีติ ฯ กพฬีงฺการาหาโร โอชฏฺฐมกํ รูปํ อาหรติ ฯ ผสฺสาหาโร ติสฺโส เวทนา อาหรติ ฯ มโนสญฺเจตนาหาโร ตีสุ ภาเวสุ ปฏิสนฺธึ อาหรติ ฯ วิญฺญาณาหาโร ปฏิสนฺธิกฺขเณ นามรูปํ อาหรติ ฯ เตสุ กพฬีงฺการาหาเร นิกนฺติภยํ ผสฺสาหาเร อุปคมนภยํ มโนสญฺเจตนาหาเร

๑. ยุ. สพฺพทิสมฺปตึ ฯ ๒. ยุ. โอลุพฺภติ ฯ ๓. ยุ. โอลุพฺภ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

อุปปตฺติภยํ วิญฺญาณาหาเร ปฏิสนฺธิภยํ ฯ เอวํ สปฺปฏิภเยสุ จ เอเตสุ กพฬิงฺการาหาโร ปุตฺตมํสูปเมน ทีเปตพฺโพ ผสฺสาหาโร นิจฺจมฺมคาวูปเมน มโนสญฺเจตนาหาโร องฺคารกาสูปเมน วิญฺญาณาหาโร สตฺติสูลูปเมนาติ ฯ อิเมสุ ปน จตูสุ อาหาเรสุ อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภโท กพฬิงฺการาหาโรว อิมสฺมึ อตฺเถ อาหาโรติ อธิปฺเปโต ฯ ตสฺมึ อาหาเร ปฏิกูลาการคฺคหณวเสน อุปฺปนฺนา สญฺญา อาหาเร ปฏิกูลสญฺญา ฯ ตํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญํ ภาเวตุกาเมน กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตฺวา อุคฺคหโต เอกปทมฺปิ อวิรชฺฌนฺเตน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภเท กพฬิงฺการาหาเร ทสหากาเรหิ ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ เสยฺยถีทํ ฯ คมนโต ปริเยสนโต ปริโภคโต อาสยโต นิธานโต อปริปกฺกโต ปริปกฺกโต ผลโต นิสฺสนฺทโต สมฺมกฺขนโตติ ฯ

ตตฺถ คมนโตติ เอวํ มหานุภาเว นาม สาสเน ปพฺพชิเตน สกลรตฺตึ พุทฺธวจนสชฺฌายํ วา สมณธมฺมํ วา กตฺวา กาลสฺเสว วุฏฺฐาย เจติยงฺคณโพธิยงฺคณวตฺตํ กตฺวา ปานียํ ปริโภชนียํ อุปฏฺฐเปตฺวา ปริเวณํ สมฺมชฺชิตฺวา สรีรํ ปฏิชคฺคิตฺวา อาสนํ อารุยฺห วีสตึสวาเร กมฺมฏฺฐานํ มนสิกริตฺวา อุฏฺฐาย ปตฺตจีวรํ คเหตฺวา นิชฺชนสมฺพาธานิ ปวิเวกสุขานิ ฉายูทกสมฺปนฺนานิ สุจีนิ สีตลานิ รมณียภูมิภาคานิ ตโปวนานิ ปหาย อริยํ วิเวกรติมนเปกฺขิตฺวา สุสานาภิมุเขน สิคาเลน วิย อาหารตฺถาย คามาภิมุเขน คนฺตพฺพํ เอวํ คจฺฉตา จ มญฺจมฺหา วา ปีฐมฺหา วา โอตรณโต

วิสุทฺธิมคฺเค

ปฏฺจาย ปาทรชฆรโคฬิกวจฺจาทิสมฺปริกิณฺณํ ปจฺจตฺถรณํ อกฺกมิตพฺพํ โหติ ตโต อปฺเปกทา มูสิกชตุกวจฺจาทีหิ อุปหตตฺตา อนฺโตคพฺภโต ปฏิกูลตรํ ปมุขํ ทฏฺฐพฺพํ โหติ ตโต อุลูกปาราวตาทิวจฺจสมฺมกฺขิตตฺตา อุปริมตลโต ปฏิกูลตรํ เหฏฺฐิมตลํ ตโต กทาจิ วาเตริเตหิ ปุราณติณปณฺเณหิ คิลานสามเณรานํ มุตฺตกรีสเขฬสิงฺฆาณิกาหิ วสฺสกาเล อุทกจิกฺขลฺลาทีหิ จ สงฺกิลิฏฺฐตฺตา เหฏฺฐิมตลโต ปฏิกูลตรํ ปริเวณํ ปริเวณโต ปฏิกูลตรา วิหารรจฺฉา ทฏฺฐพฺพา โหติ อนุปุพฺเพน ปน โพธิญฺจ เจติยญฺจ วนฺทิตฺวา วิตกฺกมาลเก ฐิเตน มุตฺตราสิสทิสํ เจติยํ โมรปิญฺฉกลาปสทิสํ[๑] มโนหรํ โพธึ เทววิมานสมฺปตฺติสสฺสิริกํ เสนาสนญฺจ อนวโลเกตฺวา เอวรูปํ นาม รมณียํ ปเทสํ ปิฏฺฐึ กตฺวา อาหารเหตุ คนฺตพฺพํ ภวิสฺสตีติ ปกฺกมิตฺวา คามมคฺคํ ปฏิปนฺเนน ขาณุกณฺฏกมคฺโคปิ อุทกเวคภินฺนวิสมมคฺโคปิ ทฏฺฐพฺโพ โหติ ตโต คณฺฑํ ปฏิจฺฉาทยมาเนน วิย นิวาสนํ นิวาเสตฺวา วณโจฬกํ พนฺธนฺเตน วิย กายพนฺธนํ พนฺธิตฺวา อฏฺฐิสงฺฆาฏํ ปฏิจฺฉาเทนฺเตน วิย จีวรํ ปารุปิตฺวา เภสชฺชกปาลํ นีหรนฺเตน วิย ปตฺตํ นีหริตฺวา คามทฺวารสมีปํ ปาปุณนฺเตน หตฺถิกุณปอสฺสกุณปโคกุณปมหิสกุณปมนุสฺสกุณปอหิกุณปกุกฺกุรกุณปาทีนิปิ ทฏฺฐพฺพานิ ภวนฺติ น เกวลญฺจ ทฏฺฐพฺพานิ คนฺโธปิ เนสํ ฆานํ ปฏิหนมาโน อธิวาเสตพฺโพ โหติ ตโต คามทฺวาเร ฐตฺวา จณฺฑหตฺถิอสฺสาทิปริสฺสยปริวชฺชนตฺถํ คามรจฺฉา โอโลเกตพฺพา โหติ ฯ

๑. โมรปิญฺช...อิติปิ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

อิจฺเจตํ ปจฺจตฺถรณาทิ อเนกกุณปปริโยสานํ ปฏิกูลํ อาหารเหตุ อกฺกมิตพฺพญฺจ ทฏฺฐพฺพญฺจ ฆายิตพฺพญฺจ โหติ อโห วต โภ ปฏิกูโล อาหาโรติ เอวํ คมนโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ ปริเยสนโต ฯ เอวํ คมนปฏิกูลํ อธิวาเสตฺวาปิ คามํ ปวิฏฺเฐน สงฺฆาฏิปารุเตน กปณมนุสฺเสน วิย กปาลหตฺเถน ฆรปฏิปาฏิยา คามวีถีสุ จริตพฺพํ โหติ ยตฺถ วสฺสกาเล อกฺกนฺตกฺกนฺตฏฺฐาเน ยาว ปิณฺฑิกมํสาปิ อุทกจิกฺขลฺเล ปาทา ปวิสนฺติ เอเกน หตฺเถน ปตฺตํ คเหตพฺพํ เอเกน จีวรํ อุกฺขิปิตพฺพํ โหติ คิมฺหกาเล วาตเวคสมุฏฺฐิเตหิ ปํสุติณรเชหิ โอกิณฺณสรีเรน จริตพฺพํ โหติ ตํ ตํ เคหทฺวารํ ปตฺวา มจฺฉโธวนมํสโธวนตณฺฑุลโธวน- เขฬสิงฺฆาณิกสุนขสูกรวจฺจาทิสมฺมิสฺสานิ กิมิกุลนีลมกฺขิกปริกิณฺณานิ โอฬิคลฺลานิ เจว จนฺทนิกฏฺฐานิ จ ทฏฺฐพฺพานิ โหนฺติ อกฺกมิตพฺพานิปิ ยโต คามมกฺขิกา อุฏฺฐหิตฺวา สงฺฆาฏิยมฺปิ ปตฺเตปิ สีเสปิ นิลียนฺติ ฆรํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ เกจิ เทนฺติ เกจิ น เทนฺติ ททมานาปิ เอกจฺเจ หิยฺโย ปกฺกภตฺตมฺปิ ปุราณขชฺชกมฺปิ ปูติกุมฺมาสสูปาทีนิปิ ททนฺติ อททมานาปิ เกจิเทว อติจฺฉถ ภนฺเตติ วทนฺติ เกจิ ปน อปสฺสมานา วิย ตุณฺหี โหนฺติ เกจิ อญฺเญน มุขมฺปิ กโรนฺติ เกจิ คจฺฉ เร มุณฺฑกาติอาทีหิ ผรุสวาจาหิ สมุทาจรนฺติ เอวํ หิ กปณมนุสฺเสน วิย คาเม ปิณฺฑาย จริตฺวา นิกฺขมิตพฺพนฺติ ฯ อิจฺเจตํ คามปฺปเวสนโต ปฏฺฐาย ยาว นิกฺขมนา อุทกจิกฺขลฺลาทิปฏิกูลํ อาหารเหตุ อกฺกมิตพฺพญฺเจว

ทฏฺฐพฺพญฺจ อธิวาเสตพฺพญฺจ โหติ อโห วต โภ ปฏิกูโล อาหาโรติ เอวํ ปริเยสนโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ ปริโภคโต ฯ เอวํ ปริยิฏฺฐาหาเรน ปน พหิคาเม ผาสุกฏฺฐาเน สุขนิสินฺเนน ยาว ตตฺถ หตฺถํ น โอตาเรติ ตาว ตถารูปํ ครุฏฺฐานิยํ ภิกฺขุํ วา ลชฺชิมนุสฺสํ วา ทิสฺวา นิมนฺเตตุมฺปิ สกฺกา โหติ ภุญฺชิตุกามตาย ปเนตฺถ หตฺเถ โอตาริตมตฺเต คณฺหถาติ วทนฺเตน ลชฺชิตพฺพํ โหติ หตฺถํ ปน โอตาเรตฺวา มทฺทนฺตสฺส ปญฺจงฺคุลิอนุสาเรน เสโท ปคฺฆรมาโน สุกฺขถทฺธภตฺตมฺปิ เตเมนฺโต มุทุกํ กโรติ อถ ตสฺมึ ปริมทฺทนมตฺเตนาปิ สมฺภินฺนโสเภ อาโลปํ กตฺวา มุเข ฐปิเต เหฏฺฐิมทนฺตา อุทุกฺขลกิจฺจํ สาเธนฺติ อุปริมา มูสลกิจฺจํ ชิวฺหา หตฺถกิจฺจํ ตํ ตตฺถ สุวานโทณิยํ สุวานปิณฺฑมิว ทนฺตมูสเลหิ โกฏฺเฏตฺวา ชิวฺหาย สมฺปริวตฺติยมานํ ชิวฺหคฺเค ตนุปสนฺนเขโฬ มกฺเขติ เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย พหลเขโฬ มกฺเขติ ทนฺตกฏฺเฐน อปฺปตฺตฏฺฐาเน ทนฺตคูถโก มกฺเขติ โส เอวํ วิจุณฺณิตมกฺขิโต ตํขเณเยว อนฺตรหิตวณฺณคนฺธสงฺขารวิเสโส สุวานโทณิยํ ฐิตสุวานวมถุ วิย ปรมเชคุจฺฉภาวํ อุปคจฺฉติ เอวรูโปปิ สมาโน จกฺขุสฺส อาปาถมตีตตฺตา อชฺโฌหริตพฺโพ โหตีติ เอวํ ปริโภคโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ อาสยโต ฯ เอวํ ปริโภคํ อุปคโต จ ปเนส อนฺโต ปวิสมาโน ยสฺมา พุทฺธปจฺเจกพุทฺธานมฺปิ รญฺโญปิ จกฺกวตฺติสฺส ปิตฺตเสมฺหปุพฺพโลหิตาสเยสุ จตูสุ อญฺญตโร อาสโย โหติเยว

สมาธินิทฺเทโส

มนฺทปญฺญานํ* ปน จตฺตาโรปิ อาสยา โหนฺติ ตสฺมา ยสฺส ปิตฺตาสโย อธิโก โหติ ตสฺส พหุลมธุกเตลมกฺขิโต วิย ปรม-เชคุจฺโฉ โหติ ยสฺส เสมฺหาสโย อธิโก โหติ ตสฺส นาคพลปณฺณรส-มกฺขิโต วิย ยสฺส ปุพฺพาสโย อธิโก โหติ ตสฺส ปูติตกฺก-มกฺขิโต วิย ยสฺส โลหิตาสโย อธิโก โหติ ตสฺส รชนมกฺขิโต วิย ปรมเชคุจฺโฉ โหตีติ เอวํ อาสยโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ นิธานโต ฯ โส อิเมสุ จตูสุ อาสเยสุ อญฺญตเรน อาสเยน มกฺขิโต อนฺโตอุทรํ ปวิสิตฺวา เนว สุวณฺณภาชเน น มณิรชตาทิภาชเนสุ นิธานํ คจฺฉติ สเจ ปน ทสวสฺสิเกน อชฺโฌ-หริยติ ทสวสฺสานิ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ สเจ วีสตึสจตฺตาลีสปญฺญาสสฏฺฐิสตฺตติอสีตินวุติวสฺสิเกน สเจ วสฺส-สติเกน อชฺโฌหริยติ วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหตีติ เอวํ นิธานโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ อปริปกฺกโต ฯ โส ปนายมาหาโร เอวรูเป โอกาเส นิธานมุปคโต ยาว อปริปกฺโก โหติ ตาว ตสฺมึเยว ยถา-วุตฺตปฺปกาเร ปรมนฺธการติมิเส นานากุณปคนฺธวาสิตปวนวิจริเต อติทุคฺคนฺธเชคุจฺเฉ ปเทเส ยถา นาม นิทาเฆ อกาลเมเฆน อภิวุฏฺฐมฺหิ จณฺฑาลคามทฺวารอาวาเฏ ปติตานิ ติณปณฺณกิลญฺช-ขณฺฑอหิกุกฺกุรมนุสฺสกุณปาทีนิ สูริยาตเปน สนฺตตฺตานิ เผณ-ปุพฺพุฬกาจิตานิ ติฏฺฐนฺติ เอวเมว ตํทิวสมฺปิ หิยฺโยปิ ตโต ปุริม-

๑. ยุ. มนฺทปุญฺญานํ ฯ

ทิวเสปิ อชฺโฌหโฏ สพฺโพ เอกโต หุตฺวา เสมฺหปฏลปริโยนทฺโธ กายคฺคิสนฺตาปกุถิตกุถนสญฺชาตเผณปุพฺพุฬกาจิโต[๑] ปรมเชคุจฺฉภาวํ อุปคนฺตฺวา ติฏฺฐตีติ เอวํ อปริปกฺกโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ ปริปกฺกโต ฯ โส ตตฺถ กายคฺคินา ปริปกฺโก สมาโน น สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิย สุวณฺณรชตาทิภาวํ อุปคจฺฉติ เผณปุพฺพุฬเก ปน มุญฺจนฺโต สณฺหกรณีย์ ปีสิตฺวา นาฬิเก ปกฺขิปฺปมานปณฺฑุมตฺติกา วิย กรีสภาวํ อุปคนฺตฺวา ปกฺกาสยํ มุตฺตภาวํ อุปคนฺตฺวา มุตฺตวตฺถิญฺจ ปูเรตีติ เอวํ ปริปกฺกโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ ผลโต ฯ สมฺมา ปริปจฺจมาโนว ปนายํ เกสโลมนขทนฺตาทีนิ นานากุณปานิ นิปฺผาเทติ อสมฺมา ปริปจฺจมาโน ทนฺทุกณฺฑุกจฺฉุกุฏฺฐกิลาสโสสกาสาติสารปฺปภูตีนิ[๒] โรคสตานิ อิทมสฺส ผลนฺติ เอวํ ผลโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ นิสฺสนฺทโต ฯ อชฺโฌหริยมาโน เจส เอเกน ทฺวาเรน ปวิสิตฺวา นิสฺสนฺทมาโน อกฺขิมฺหา อกฺขิคูถโก กณฺณมฺหา กณฺณคูถโกติอาทินา ปกาเรน อเนเกหิ ทฺวาเรหิ นิสฺสนฺทติ อชฺโฌหรณสมเย เจส มหาปริวาเรนาปิ อชฺโฌหริยติ นิสฺสนฺทนสมเย ปน อุจฺจารปสฺสาวาทิภาวมุปคโต เอกเกเนว นีหริยติ ปฐมทิวเส จ นํ ปริภุญฺชนฺโต หฏฺฐปหฏฺโฐปิ โหติ อุทคฺคุทคฺโค ปีติโสมนสฺสชาโต ทุติยทิวเส นิสฺสนฺเทนฺโต ปิหิตนาสิโก โหติ วิกุณิตมุโข

๑. ยุ. กายคฺคิสนฺตาปกถิโต กุถน..อิติ ทิสฺสติ ฯ ๒. ททฺทุ...อิติปิ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

เชคฺฉี มงฺกุภูโต ปรมทิวเส จ นํ รตฺโต คิทฺโธ คธิโต มุจฺฉิโตปิ อชฺโฌหริตฺวา ทุติยทิวเส เอกรตฺติวาเสน วิรตฺโต อฏฺฏิยมาโน หรายมาโน เชคุจฺฉมาโน นีหรติ เตนาหุ โปราณา

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
เอกทฺวาเรน ปวิสิตฺวา นวทฺวาเรหิ สนฺทติ
อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
ภุญฺชติ สปริวาโร นิกฺขาเมนฺโต นิลียติ
อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
ภุญฺชติ อภินนฺทนฺโต นิกฺขาเมนฺโต ชิคุจฺฉติ
อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
เอกรตฺติปริวาสา สพฺพํ ภวติ ปูติกนฺติ

เอวํ นิสฺสนฺทโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

กถํ สมฺมกฺขนโต ฯ ปริโภคกาเลปิ เจส หตฺถโอฏฺฐชิวฺหาตาลูนิ สมฺมกฺเขติ ตานิ เตน สมฺมกฺขิตตฺตา ปฏิกูลานิ โหนฺติ ยานิ โธตานิปิ คนฺธหรณตฺถํ ปุนปฺปุนํ โธวิตพฺพานิ โหนฺติ ปริภุตฺโต สมาโน ยถา นาม โอทเน ปจฺจมาเน ถุสกณโกณฺฑกาทีนิ[๑] อุตฺตริตฺวา อุกฺขลิมุขวฏฺฏิปิธานิโย มกฺขนฺติ เอวเมว สกลสรีรานุคเตน กายคฺคินา เผณุทฺเทหกํ ปจิตฺวา[๒] อุตฺตรมาโน ทนฺเต ทนฺตมลภาเวน สมฺมกฺเขติ ชิวฺหาตาลุปฺปภูตีนิ เขฬเสมฺหาทิภาเวน อกฺขิกณฺณนาสอโธมคฺคาทิเก อกฺขิคูถกณฺณคูถสิงฺฆาณิกามุตฺตกรีสาทิภาเวน

๑....กุณฺฑกาทีนีติปิ ฯ ๒. ปจฺจิตฺวา ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สมฺมกฺเขติ เยน สมฺมกฺขิตานิ อิมานิ ทฺวารานิ ทิวเส ทิวเส โธวิยมานานิปิ เนว สุจีนิ น มโนรมานิ โหนฺติ เยสุ เอกจฺจํ โธวิตฺวา หตฺโถ ปุน อุทเกน โธวิตพฺโพ โหติ เอกจฺจํ โธวิตฺวา ทฺวิตฺติกฺขตฺตุํ โคมเยนปิ มตฺติตายปิ คนฺธจุณฺเณนปิ โธวิโต ปาฏิกุลฺยตา น วิคจฺฉตีติ เอวํ สมฺมกฺขนโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา ฯ

ตสฺเสวํ ทสหากาเรหิ ปฏิกูลตํ ปจฺจเวกฺขโต ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรนฺตสฺส ปฏิกูลาการวเสน กพฬิงฺการาหาโร ปากโฏ โหติ ฯ โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ ฯ ตสฺเสวํ กโรโต นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ ฯ กพฬิงฺการาหารสฺส สภาว-ธมฺมตาย คมฺภีรตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺเตน อุปจารสมาธินา จิตฺตํ สมาธิยติ ฯ ปฏิกูลาการคฺคหณวเสน ปเนตฺถ สญฺญา ปากฏา โหติ ฯ ตสฺมา อิทํ กมฺมฏฺฐานํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาอิจฺเจวํ สงฺขํ คตํ ฯ อิมญฺจ ปน อาหาเร ปฏิกูลสญฺญํ อนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน รสตณฺหาย จิตฺตํ ปฏิลียติ ปฏิกุฏติ[๑] ปฏิวตฺตติ ฯ โส กนฺตาร-นิตฺถรณตฺถิโก วิย ปุตฺตมํสํ วิคตมโท อาหารํ อาหาเรติ ยาวเทว ทุกฺขสฺส นิตฺถรณตฺถาย ฯ อถสฺส อปฺปกสิเรเนว กพฬิงฺการาหาร-ปริญฺญามุเขน ปญฺจกามคุณิโก ราโค ปริญฺญํ คจฺฉติ ฯ โส ปญฺจกามคุณปริญฺญามุเขน รูปกฺขนฺธํ ปริชานาติ ฯ อปริปกฺกาทิ-ปฏิกูลภาววเสน จสฺส กายคตาสติภาวนาปิ ปาริปูรึ คจฺฉติ ฯ

๑. ปฏิกุฏฺฏีติปิ ฯ ๒. ยุ. อุทฺทิฏฺจสฺส ฯ

สมาธินิทฺเทโส

อสุภสญฺญาย อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺโน โหติ ฯ อิมํ ปน ปฏิปตฺตึ นิสฺสาย ทิฏฺเฐว ธมฺเม อมตปริโยสานตํ อนภิสมฺภุณนฺโต สุคติปรายโน โหตีติ ฯ อยํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาภาวนาย วิตฺถารกถา ฯ

อิทานิ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญานนฺตรํ เอกํ ววฏฺฐานนฺติ เอวํ นิทฺทิฏฺฐสฺส[๑] จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต ฯ

ตตฺถ ววฏฺฐานนฺติ สภาวุปลกฺขณวเสน สนฺนิฏฺฐานํ ฯ จตุนฺนํ ธาตูนํ ววฏฺฐานํ จตุธาตุววฏฺฐานํ ฯ ธาตุมนสิกาโร ธาตุกมฺมฏฺฐานํ จตุธาตุววฏฺฐานนฺติ อตฺถโต เอกํ ฯ ตยิทํ ทฺวิธา อาคตํ สงฺเขปโต จ วิตฺถารโต จ ฯ สงฺเขปโต ตํ มหาสติปฏฺฐาเน อาคตํ วิตฺถารโต มหาหตฺถิปทุปเม ราหุโลวาเท ธาตุวิภงฺเค จ ฯ ตํ หิ เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวึ วธิตฺวา จาตุมฺมหาปเถ วิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ ยถาฐิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปจวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติ[๒] เอวํ ติกฺขปญฺญสฺส ธาตุกมฺมฏฺฐานิกสฺส วเสน มหาสติปฏฺฐาเน สงฺเขปโต อาคตํ ฯ ตสฺสตฺโถ ยถา เฉโก โคฆาตโก วา ตสฺเสว วา ภตฺตเวตฺตนภโฏ อนฺเตวาสิโก คาวึ วธิตฺวา วินิวิชฺฌิตฺวา จตสฺโส ทิสา คตานํ มหาปถานํ เวมชฺฌฏฺฐานสงฺขาเต จาตุมฺมหาปเถ โกฏฺฐาสํ โกฏฺฐาสํ กตฺวา นิสินฺโน อสฺส เอวเมว ภิกฺขุ

๑. ม. อุทฺทิฏฺฐสฺส ฯ ๒. ที. มหา. ๑๐/๓๒๙ ฯ

จตุนฺนํ อิริยาปถานํ เยน เกนจิ อากาเรน ฐิตตฺตา ยถาฐิตํ ยถา-
ฐิตตฺตาว ยถาปณิหิตํ กายํ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปฐวีธาตุ ฯเปฯ
วาโยธาตูติ เอวํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ ฯ กึ วุตฺตํ โหติ ฯ ยถา
โคฆาตกสฺส คาวึ โปเสนฺตสฺสปิ อาฆาตนํ อาหรนฺตสฺสปิ อาหริตฺวา
ตตฺถ พนฺธิตฺวา ฐเปนฺตสฺสปิ วธนฺตสฺสปิ วธิตํ มตํ ปสฺสนฺตสฺสปิ
ตาวเทว คาวีติ สญฺญา น อนฺตรธายติ ยาว นํ ปทาเลตฺวา
วิลโส น วิภชติ วิภชิตฺวา นิสินฺนสฺส ปน คาวีติ สญฺญา[๑]
อนฺตรธายติ มํสสญฺญา ปวตฺตติ นาสฺส เอวํ โหติ อหํ คาวึ
วิกฺกีณามิ อิเม คาวึ หรนฺตีติ อถขฺวสฺส อหํ มํสํ วิกฺกีณามิ
อิเมปิ มํสํ หรนฺติ อิจฺเจวํ โหติ เอวเมว อิมสฺสาปิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ
พาลปุถุชฺชนกาเล คิหิภูตสฺสปิ ปพฺพชิตสฺสปิ ตาวเทว สตฺโตติ วา
โปโสติ วา ปุคฺคโลติ วา สญฺญา น อนฺตรธายติ ยาว อิมเมว
กายํ ยถาฐิตํ ยถาปณิหิตํ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา ธาตุโส น
ปจฺจเวกฺขติ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขโต ปน สตฺตสญฺญา อนฺตรธายติ
ธาตุวเสเนว จิตฺตํ สนฺติฏฺฐติ ฯ เตนาห ภควา เสยฺยถาปิ
ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา ฯเปฯ นิสินฺโน อสฺส เอวเมว โข
ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฯเปฯ วาโยธาตูติ ฯ

มหาหตฺถิปทุปเม ปน กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา ปฐวีธาตุ
ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ เสยฺยถีทํ เกสา
โลมา นขา ทนฺตา ฯเปฯ อุทริยํ กรีสํ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ

๑. ม. ยุ. คาวีสญฺญา ฯ

สมาธินิทฺเทโส

กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา ปฐวีธาตูติ จ กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ เสยฺยถีทํ ปิตฺตํ ฯเปฯ มุตฺตํ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตูติ จ กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ เสยฺยถีทํ เยน จ สนฺตปฺปติ เยน จ ชริยติ[๑] เยน จ ปริทยฺหติ เยน จ อสิตปีต-ขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา เตโชธาตูติ จ กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ เสยฺยถีทํ อุทฺธงฺคมา วาตา อโธคมา วาตา กุจฺฉิสยา วาตา โกฏฺฐาสยา วาตา องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ วา ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตูติ[๒] จ เอวํ นาติติกฺขปญฺญสฺส ธาตุกมฺมฏฺฐานิกสฺส วเสน วิตฺถารโต อาคตํ ฯ ยถา เจตฺถ เอวํ ราหุโลวาทธาตุวิภงฺเคสุปิ ฯ

ตตฺรายํ อนุตฺตานปทวณฺณนา ฯ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ อิทํ ตาว อุภยมฺปิ นิยกสฺส อธิวจนํ ฯ นิยกํ นาม อตฺตนิ ชาตํ

๑. ม. ยุ. ชีรติ ฯ ๒. ม. มู. ๑๒/๓๕๐ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สสนฺตานปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ ฯ ตยิทํ ยถา โลเก อิตฺถีสุ กถา อธิตฺถีติ วุจฺจติ เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตํ อตฺตานํ ปฏิจฺจ ปวตฺตตฺตา ปจฺจตฺตนฺติ วุจฺจติ ฯ กกฺขฬนฺติ ถทฺธํ ฯ ขริคตนฺติ ผรุสํ ฯ ตตฺถ ปฐมํ ลกฺขณวจนํ ทุติยํ อาการวจนํ ฯ กกฺขฬลกฺขณา หิ ปฐวีธาตุ ฯ สา ผรุสาการา โหติ ตสฺมา ขริคตนฺติ วุตฺตา ฯ อุปาทินฺนนฺติ ทฬฺหอาทินฺนํ ฯ อหํ มมนฺติ เอวํ ทฬฺหํ อาทินฺนํ คหิตํ ปรามฏฺฐนฺติ อตฺโถ ฯ เสยฺยถีทนฺติ นิปาโต ฯ ตสฺส ตํ กตมนฺติ เจติ อตฺโถ ฯ ตโต ตํ ทสฺเสนฺโต เกสา โลมาติ-อาทิมาห ฯ เอตฺถ จ มตฺถลุงฺคํ ปกฺขิปิตฺวา วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ นิทฺทิฏฺฐาติ เวทิตพฺพา ฯ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจีติ อวเสเสสุ ตีสุ โกฏฺฐาเสสุ ปฐวีธาตุ สงฺคหิตา ฯ

วิสฺสนฺทนภาเวน ตํ ตํ ฐานํ อปฺโปติ ปปฺโปตีติ อาโป ฯ กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน นานาวิเธสุ อาเปสุ คตนฺติ อาโปคตํ ฯ กินฺตํ ฯ อาโปธาตุยา อาพนฺธนลกฺขณํ ฯ

เตชนวเสน เตโช ฯ วุตฺตนเยเนว เตเชสุ คตนฺติ เตโชคตํ ฯ กินฺตํ ฯ อุณฺหตฺตลกฺขณํ ฯ เยน จาติ เยน เตโชคเตน กุปฺปิเตน[๑] อยํ กาโย สนฺตปฺปติ เอกาหิกชราทิภาเวน อุสุมชาโต โหติ ฯ เยน จ ชริยตีติ เยน อยํ กาโย ชีรติ อินฺทฺริยเวกลฺลตํ พลปริกฺขยํ วลิปลิตาทิภาวญฺจ ปาปุณาติ ฯ ฯ เยน จ ปริทยฺหตีติ เยน กุปฺปิเตน อยํ กาโย ทยฺหติ ฯ โส จ ปุคฺคโล ทยฺหามิ ทยฺหามีติ

๑. ยุ. กุปิเตน ฯ

สมาธินิทฺเทโส

กนฺทนฺโต สตโธตสปฺปิโคสีตจนฺทนาทิเลปญฺเจว° ตาลวณฺฏวาตญฺจ ปจฺจาสึสติ ฯ เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉตีติ เยเนตํ อสิตํ วา โอทนาทิ ปีตํ วา ปานกาทิ ขายิตํ วา ปิฏฺฐขชฺชกาทิ สายิตํ วา อมฺพปกฺกมธุผาณิตาทิ สมฺมา ปริปากํ คจฺฉติ รสาทิภาเวน วิเวกํ คจฺฉตีติ อตฺโถ ฯ เอตฺถ จ ปุริมา ตโย เตโชธาตุสมุฏฺฐานา ปจฺฉิโม กมฺมสมุฏฺฐาโนว ฯ

วายนวเสน วาโย ฯ วุตฺตนเยเนว วาเยสุ คตนฺติ วาโยคตํ ฯ กินฺตํ ฯ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ ฯ อุทฺธงฺคมา วาตาติ อุคฺคารหิกฺกาทิ-ปวตฺตา อุทฺธํ อาโรหณวาตา ฯ อโธคมา วาตาติ อุจฺจารปสฺสาวาทิ-นีหรณกา อโธ โอโรหณวาตา ฯ กุจฺฉิสยา วาตาติ อนฺตานํ พหิ วาตา ฯ โกฏฺฐาสยา วาตาติ อนฺตานํ อนฺโต วาตา ฯ องฺคมงฺคานุสาริโน วาตาติ ธมนิชาลานุสาเรน สกลสรีเร องฺคมงฺคานิ อนุสฏา สมฺมิญฺชนปสารณาทินิพฺพตฺตกา วาตา ฯ อสฺสาโสติ อนฺโตปวิสนนาสิกวาโต ฯ ปสฺสาโสติ พหินิกฺขมนนาสิกวาโต ฯ เอตฺถ จ ปุริมา ปญฺจ จตุสมุฏฺฐานา อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺต-สมุฏฺฐานาว ฯ สพฺพตฺถ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจีติ อิมินา ปเทน อวเสสโกฏฺฐาเสสุ อาโปธาตุอาทโย สงฺคหิตา ฯ

อิติ วีสติยา อากาเรหิ ปจวีธาตุ ทฺวาทสหิ อาโปธาตุ จตูหิ เตโชธาตุ ฉหิ วาโยธาตูติ ทฺวาจตฺตาลีสาย อากาเรหิ จตสฺโส ธาตุโย วิตฺถาริตา โหนฺตีติ ฯ อยํ ตาเวตฺถ ปาลิวณฺณนา ฯ

๑.... โคสีสจนฺทนา... ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ภาวนานเย ปเนตฺถ ติกฺขปญฺญสฺส ภิกฺขุโน เกสา ปฐวีธาตุ โลมา ปฐวีธาตูติ เอวํ วิตฺถารโต ธาตุปริคฺคโห ปปญฺจโต อุปฏฺฐาติ ฯ ยํ ถทฺธลกฺขณํ อยํ ปฐวีธาตุ ยํ อาพนฺธนลกฺขณํ อยํ อาโปธาตุ ยํ ปริปาจนลกฺขณํ อยํ เตโชธาตุ ยํ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ อยํ วาโยธาตูติ เอวํ มนสิกโรโต ปนสฺส กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหติ ฯ นาติติกฺขปญฺญสฺส ปน เอวํ มนสิกโรโต อนฺธการํ อวิภูตํ โหติ ฯ ปุริมนเยน วิตฺถารโต มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ ฯ กถํ ฯ ยถา ทฺวีสุ ภิกฺขูสุ พหุเปยฺยาลํ ตนฺตึ สชฺฌายนฺเตสุ ติกฺขปญฺโญ ภิกฺขุ สกึ วา ทฺวิกฺขตฺตุํ วา เปยฺยาลมุขํ วิตฺถาเรตฺวา ตโต ปรํ อุภโต-โกฏิวเสเนว สชฺฌายํ กโรนฺโต คจฺฉติ ตตฺร นาติติกฺขปญฺโญ เอวํ วตฺตา โหติ กึ สชฺฌาโย[๑] นาเมส โอฏฺฐปริยาหตมตฺตํ กาตุํ น เทติ เอวํ สชฺฌาเย กริยมาเน กทา ตนฺตึ ปคุณา ภวิสฺสตีติ โส อาคตาคตํ เปยฺยาลมุขํ วิตฺถาเรตฺวาว สชฺฌายํ กโรติ ตเมนํ อิตโร เอวมาห กึ สชฺฌาโย นาเมส ปริโยสานํ คนฺตุํ น เทติ เอวํ สชฺฌาเย กริยมาเน กทา ตนฺติ ปริโยสานํ คมิสฺสตีติ เอวเมว ติกฺขปญฺญสฺส เกสาทิวเสน วิตฺถารโต ธาตุ-ปริคฺคโห ปปญฺจโต อุปฏฺฐาติ ยํ ถทฺธลกฺขณํ อยํ ปฐวีธาตูติ-อาทินา นเยน สงฺเขปโต มนสิกโรโต กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหติ อิตรสฺส ตถา มนสิกโรโต อนฺธการํ อวิภูตํ โหติ เกสาทิวเสน วิตฺถารโต มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ ฯ ตสฺมา อิมํ กมฺมฏฺฐานํ

๑. กึสชฺฌาโยติ มญฺเญ ฯ เอวมุปริปิ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

ภาเวตุกาเมน ติกฺขปญฺเญน ตาว รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน สกลมฺปิ อตฺตโน รูปกายํ อาวชฺชิตฺวา โย อิมสฺมึ กาเย ถทฺธภาโว วา ขรภาโว วา อยํ ปจวีธาตุ โย อาพนฺธนภาโว วา ทฺรวภาโว วา อยํ อาโปธาตุ โย ปริปาจนภาโว วา อุณฺหภาโว วา อยํ เตโชธาตุ โย วิตฺถมฺภนภาโว วา สมุทีรณภาโว วา อยํ วาโยธาตูติ เอวํ สงฺขิตฺเตน ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา ปุนปฺปุนํ ปจวีธาตุ อาโปธาตูติ ธาตุมตฺตโต นิสฺสตฺตโต นิชฺชีวโต อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ ฯ ตสฺเสวํ วายมมานสฺส น จิเรเนว ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญาปริคฺคหิโต สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ ฯ

อถ วา ปน เย อิเม จตุนฺนํ มหาภูตานํ นิสฺสตฺตภาว-ทสฺสนตฺถํ ธมฺมเสนาปตินา อฏฺฐิญฺจ ปฏิจฺจ นฺหารุญฺจ ปฏิจฺจ มํสญฺจ ปฏิจฺจ จมฺมญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉตีติ[๑] จตฺตาโร โกฏฺฐาสา วุตฺตา เต ตํตํอนฺตรานุสารินา ญาณหตฺเถน วินิพฺภุชฺชิตฺวา โย เอเตสุ ถทฺธภาโว วา ขรภาโว วา อยํ ปจวีธาตูติ ปุริมนเยเนว ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา ปุนปฺปุนํ ปจวีธาตุ อาโปธาตูติ ธาตุมตฺตโต นิสฺสตฺตโต นิชฺชีวโต อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ ฯ ตสฺเสวํ วายมมานสฺส น จิเรเนว ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญาปริคฺคหิโต สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ ฯ อยํ สงฺเขปโต

๑. ม. มู. ๑๒/๓๕๘ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อาคเต จตุธาตุววฏฺฐาเน ภาวนานโย ฯ

วิตฺถารโต อาคเต ปน เอวํ เวทิตพฺโพ ฯ อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตุกาเมน หิ นาติติกฺขปญฺเญน โยคินา อาจริยสนฺติเก ทฺวาจตฺตาลีสาย อากาเรหิ วิตฺถารโต ธาตุโย อุคฺคณฺหิตฺวา วุตฺตปฺปกาเร เสนาสเน วิหรนฺเตน กตสพฺพกิจฺเจน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน สสมฺภารสงฺเขปโต สสมฺภารวิภตฺติโต สลกฺขณสงฺเขปโต สลกฺขณวิภตฺติโตติ เอวํ จตูหากาเรหิ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตพฺพํ ฯ

ตตฺถ กถํ สสมฺภารสงฺเขปโต ภาเวติ ฯ อิธ ภิกฺขุ วีสติยา โกฏฺฐาเสสุ ถทฺธาการํ ปจวีธาตูติ ววฏฺฐเปติ ทฺวาทสสุ โกฏฺฐาเสสุ ยูสคตํ อุทกสงฺขาตํ อาพนฺธนาการํ อาโปธาตูติ ววฏฺฐเปติ จตูสุ โกฏฺฐาเสสุ ปริปาจนกํ เตชํ เตโชธาตูติ ววฏฺฐเปติ ฉสุ โกฏฺฐาเสสุ วิตฺถมฺภนาการํ วาโยธาตูติ ววฏฺฐเปติ ฯ ตสฺเสวํ ววฏฺฐาปยโตเยว ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ ฯ ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ ฯ ยสฺส ปน เอวํ ภาวยโต กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ ฯ เตน สสมฺภารวิภตฺติโต ภาเวตพฺพํ ฯ

กถํ ฯ เตน หิ ภิกฺขุนา ยนฺตํ กายคตาสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทเส สตฺตธา อคฺคหโกสลฺลํ ทสธา มนสิการโกสลฺลญฺจ วุตฺตํ ทฺวตฺตึสาการ ตาว ตํ สพฺพํ อปริหาเปตฺวา ตจปญฺจกาทีนํ อนุโลมปฏิโลมโต วจสา สชฺฌายํ อาทึ กตฺวา สพฺพํ ตตฺถ วุตฺตวิธานํ กาตพฺพํ ฯ อยเมว หิ วิเสโส ฯ ตตฺถ วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน เกสาทโย มนสิกริตฺวาปิ ปฏิกูลวเสน จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ

สมาธินิทฺเทโส

อิธ ธาตุวเสน ฯ ตสฺมา วณฺณาทิวเสน ปญฺจธา ปญฺจธา เกสาทโย มนสิกริตฺวา อวสาเน เอวํ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ ฯ

อิเม เกสา นาม สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺเม ชาตา ฯ ตตฺถ ยถา วมฺมิกมตฺถเก ชาเตสุ กุณฺฐติเณสุ น วมฺมิกมตฺถโก ชานาติ มยิ กุณฺฐติณานิ ชาตานีติ นปิ กุณฺฐติณานิ ชานนฺติ มยํ วมฺมิกมตฺถเก ชาตานีติ เอวเมว น สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺมํ ชานาติ มยิ เกสา ชาตาติ นปิ เกสา ชานนฺติ มยํ สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺเม ชาตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ เกสา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวิธาตูติ ฯ

โลมา สรีรเวฐนจมฺเม ชาตา ฯ ตตฺถ ยถา สุญฺญคามฏฺฐาเน ชาเตสุ ทพฺพติณเกสุ น สุญฺญคามฏฺฐานํ ชานาติ มยิ ทพฺพติณกานิ ชาตานีติ นปิ ทพฺพติณกานิ ชานนฺติ มยํ สุญฺญคามฏฺฐาเน ชาตานีติ เอวเมว น สรีรเวฐนจมฺมํ ชานาติ มยิ โลมา ชาตาติ นปิ โลมา ชานนฺติ มยํ สรีรเวฐนจมฺเม ชาตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภค-ปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ โลมา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

นขา องฺคุลีนํ อคฺเคสุ ชาตา ฯ ตตฺถ ยถา กุมารเกสุ ทณฺฑเกหิ มธุกฏฺฐิเก วิชฺฌิตฺวา กีฬนฺเตสุ น ทณฺฑกา ชานนฺติ อมฺเหสุ มธุกฏฺฐิกา ฐปิตาติ นปิ มธุกฏฺฐิกา ชานนฺติ มยํ

วิสุทฺธิมคฺเค

ทณฺฑเกสุ ชปีตาติ เอวเมว น องฺคุลิโย ชานนฺติ อมฺหากํ อคฺเคสุ นขา ชาตาติ นปิ นขา ชานนฺติ มยํ องฺคุลีนํ อคฺเคสุ ชาตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ นขา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

ทนฺตา หนุกฏฺฐิเกสุ ชาตา ฯ ตตฺถ ยถา วฑฺฒกีหิ ปาสาณอุทุกฺขลเกสุ เกนจิเทว สิเลสชาเตน พนฺธิตฺวา ชปิตถมฺเภสุ น อุทุกฺขลา ชานนฺติ อมฺเหสุ ถมฺภา ชิตาติ นปิ ถมฺภา ชานนฺติ มยํ อุทุกฺขเลสุ ชปิตาติ เอวเมว น หนุกฏฺฐีนิ ชานนฺติ อมฺเหสุ ทนฺตา ชาตาติ นปิ ทนฺตา ชานนฺติ มยํ หนุกฏฺฐีสุ ชาตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ทนฺตา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

ตโจ สกลสรีรํ ปริโยนทฺธิตฺวา ชิโต ฯ ตตฺถ ยถา อลฺลโคจมฺมปริโยนทฺธาย มหาวีณาย น มหาวีณา ชานาติ อหํ อลฺลโคจมฺเมน ปริโยนทฺธาติ นปิ อลฺลโคจมฺมํ ชานาติ มยา มหาวีณา ปริโยนทฺธาติ เอวเมว น สรีรํ ชานาติ อหํ ตเจน ปริโยนทฺธนฺติ นปิ ตโจ ชานาติ มยา สรีรํ ปริโยนทฺธนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ตโจ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

มํสํ อฏฺฐิสงฺฆาฏํ อนุลิมฺปิตฺวา ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา มหามตฺติกาลิตฺตาย ภิตฺติยา น ภิตฺติ ชานาติ อหํ มหามตฺติกาย ลิตฺตาติ นปิ มหามตฺติกา ชานาติ มยา ภิตฺติ ลิตฺตาติ เอวเมว น อฏฺฐิสงฺฆาโฏ ชานาติ อหํ นวเปสิสตปฺปเภเทน มํเสน ลิตฺโตติ นปิ มํสํ ชานาติ มยา อฏฺฐิสงฺฆาโฏ ลิตฺโตติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ มํสํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

นฺหารู สรีรพฺภนฺตเร อฏฺฐีนิ อาพนฺธมานา ฐิตา ฯ ตตฺถ ยถา วลฺลีหิ วินทฺเธสุ กุฑฺฑทารูสุ น กุฑฺฑทารูนิ ชานนฺติ มยํ วลฺลีหิ วินทฺธานีติ นปิ วลฺลิโย ชานนฺติ อมฺเหหิ กุฑฺฑทารูนิ วินทฺธานีติ เอวเมว น อฏฺฐีนิ ชานนฺติ มยํ นฺหารูหิ อาพนฺธานีติ นปิ นฺหารู ชานนฺติ อมฺเหหิ อฏฺฐีนิ อาพนฺธานีติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ นฺหารู นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

อฏฺฐีสุ ปณฺหิกฏฺฐิ โคปฺผกฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ โคปฺผกฏฺฐิ ชงฺฆฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ ชงฺฆฏฺฐิ อูรุฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ อูรุฏฺฐิ กฏิฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ กฏิฏฺฐิ ปิฏฺฐิกณฺฏกํ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ ปิฏฺฐิกณฺฏโก คีวฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิโต คีวฏฺฐิ สีสฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ สีสฏฺฐิ คีวฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ คีวฏฺฐิ ปิฏฺฐิกณฺฏเก

วิสุทฺธิมคฺเค

ปติฏฺฐิตํ ปิฏฺฐิกณฺฏโก กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิโต กฏิฏฺฐิ อูรุฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ อูรุฏฺฐิ ชงฺฆฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ ชงฺฆฏฺฐิ โคปฺผกฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ โคปฺผกฏฺฐิ ปณฺหิกฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา อิฏฺฐกทารุโคมยาทิสญฺจเยสุ น เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ชานนฺติ มยํ อุปริเม อุปริเม อุกฺขิปิตฺวา ฐิตาติ นปิ อุปริมา อุปริมา ชานนฺติ ภยํ เหฏฺฐิเมสุ เหฏฺฐิเมสุ ปติฏฺฐิตาติ เอวเมว น ปณฺหิกฏฺฐิ ชานาติ อหํ โคปฺผกฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ น โคปฺผกฏฺฐิ ชานาติ อหํ ชงฺฆฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ น ชงฺฆฏฺฐิ ชานาติ อหํ อูรุฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ น อูรุฏฺฐิ ชานาติ อหํ กฏิฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ น กฏิฏฺฐิ ชานาติ อหํ ปิฏฺฐิกณฺฏกํ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ น ปิฏฺฐิกณฺฏโก ชานาติ อหํ คีวฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิโตติ น คีวฏฺฐิ ชานาติ อหํ สีสฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ น สีสฏฺฐิ ชานาติ อหํ คีวฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ น คีวฏฺฐิ ชานาติ อหํ ปิฏฺฐิกณฺฏเก ปติฏฺฐิตนฺติ น ปิฏฺฐิกณฺฏโก ชานาติ อหํ กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิโตติ น กฏิฏฺฐิ ชานาติ อหํ อูรุฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ น อูรุฏฺฐิ ชานาติ อหํ ชงฺฆฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ น ชงฺฆฏฺฐิ ชานาติ อหํ โคปฺผกฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ น โคปฺผกฏฺฐิ ชานาติ อหํ ปณฺหิกฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ อฏฺฐิ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

อฏฺฐิมิญฺชํ เตสํ เตสํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา

สมาธินิทฺเทโส

เวฬุปพฺพาทีนํ อนฺโต ปกฺขิตฺตสินฺนเวตฺตคฺคาทีสุ น เวฬุปพฺพาทีนิ ชานนฺติ อมฺเหสุ เวตฺตคฺคาทีนิ ปกฺขิตฺตานีติ นปิ เวตฺตคฺคาทีนิ ชานนฺติ มยํ เวฬุปพฺพาทีสุ ฐิตานีติ เอวเมว น อฏฺฐีนิ ชานนฺติ อมฺหากํ อนฺโต มิญฺชํ ฐิตนฺติ นปิ มิญฺชํ ชานาติ อหํ อฏฺฐีนํ อนฺโต ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ อฏฺฐิมิญฺชํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

วกฺกํ คลวาฏกโต นิกฺขนฺเตน เอกมูเลน โถกํ คนฺตฺวา ทฺวิธา ภินฺเนน ถูลนฺหารุนา วินิพนฺธํ[๑] หุตฺวา หทยมํสํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา วณฺฏูปนิพนฺเธ[๒] อมฺพผลทฺวเย น วณฺฏํ ชานาติ มยา อมฺพผลทฺวยํ อุปนิพนฺธนฺติ นปิ อมฺพผลทฺวยํ ชานาติ อหํ วณฺเฏน อุปนิพนฺธนฺติ เอวเมว น ถูลนฺหารุ ชานาติ มยา วกฺกํ อุปนิพนฺธนฺติ นปิ วกฺกํ ชานาติ อหํ ถูลนฺหารุนา อุปนิพนฺธนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ วกฺกํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

หทยํ สรีรพฺภนฺตเร อุรฏฺฐิปญฺชรมชฺฌํ นิสฺสาย ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรพฺภนฺตรํ นิสฺสาย ฐปิตาย มํสเปสิยา น ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรพฺภนฺตรํ ชานาติ มํ นิสฺสาย มํสเปสิ ฐปิตาติ

๑. วินิพทฺธนฺติปิ ฯ ๒.วณฺฏูปนิพทฺเธติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

นปิ มํสเปสิ ชานาติ อหํ ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรพฺภนฺตรํ นิสฺสาย ฐปิตาติ เอวเมว น อุรฏฺฐิปญฺชรพฺภนฺตรํ ชานาติ มํ นิสฺสาย หทยํ ฐิตนฺติ นปิ หทยํ ชานาติ อหํ อุรฏฺฐิปญฺชรพฺภนฺตรํ นิสฺสาย ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ หทยํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

ยกนํ อนฺโตสรีเร ทฺวินฺนํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา อุกฺขลิกปาลปสฺสมฺหิ ลคฺเค ยมกมํส-ปิณฺเฑ น อุกฺขลิกปาลปสฺสํ ชานาติ มยิ ยมกมํสปิณฺโฑ ลคฺโคติ นปิ ยมกมํสปิณฺโฑ ชานาติ อหํ อุกฺขลิกปาลปสฺเส ลคฺโคติ เอวเมว น ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ ชานาติ มํ นิสฺสาย ยกนํ ฐิตนฺติ นปิ ยกนํ ชานาติ อหํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ยกนํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

กิโลมเกสุ ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ หทยญฺจ วกฺกญฺจ ปริวาเรตฺวา ฐิตํ อปฺปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ สกลสรีเร จมฺมสฺส เหฏฺฐโต มํสํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา ปิโลติกปลิเวฐิเต มํเส น มํสํ ชานาติ อหํ ปิโลติกาย ปลิเวฐิตนฺติ นปิ ปิโลติกา ชานาติ มยา มํสํ ปลิเวฐิตนฺติ เอวเมว น วกฺกหทยานิ สกลสรีเร จ มํสํ ชานาติ อหํ กิโลมเกน ปฏิจฺฉนฺนนฺติ นปิ กิโลมกํ ชานาติ

สมาธินิทฺเทโส

มยา วกฺกหทยานิ สกลสรีเร จ มํสํ ปฏิจฺฉนฺนนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ กิโลมกํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

ปีหกํ หทยสฺส วามปสฺเส อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย จิตํ ฯ ตตฺถ ยถา โกฏฺฐมตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย จิตาย โคมยปิณฺฑิยา น โกฏฺฐมตฺถกปสฺสํ ชานาติ โคมยปิณฺฑิ มํ นิสฺสาย จิตาติ นปิ โคมยปิณฺฑิ ชานาติ อหํ โกฏฺฐมตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย จิตาติ เอวเมว น อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ ชานาติ ปีหกํ มํ นิสฺสาย จิตนฺติ นปิ ปีหกํ ชานาติ อหํ อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ปีหกํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ ฯ

ปปฺผาสํ สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานํ อนฺตเร หทยญฺจ ยกนญฺจ อุปริ ฉาเทตฺวา โอลมฺพนฺตํ จิตํ ฯ ตตฺถ ยถา ชิณฺณโกฏฺฐพฺภนฺตเร ลมฺพมาเน สกุณกุลาวเก น ชิณฺณโกฏฺฐพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ สกุณกุลาวโก ลมฺพมาโน จิโตติ นปิ สกุณกุลาวโก ชานาติ อหํ ชิณฺณโกฏฺฐพฺภนฺตเร ลมฺพมาโน จิโตติ เอวเมว น สรีรพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ ปปฺผาสํ ลมฺพมานํ จิตนฺติ นปิ ปปฺผาสํ ชานาติ อหํ เอวรูเป สรีรพฺภนฺตเร ลมฺพมานํ จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ปปฺผาสํ นาม

วิสุทฺธิมคฺเค

อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

อนฺตํ คลวาฏกกรีสมคฺคปริยนฺเต สรีรพฺภนฺตเร ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา โลหิตโทณิกาย โอภุชิตฺวา ฐปิเต ฉินฺนสีสธมนิกเลวเร[๑] น โลหิตโทณิ ชานาติ มยิ ธมนิกเลวรํ ฐิตนฺติ นปิ ธมนิกเลวรํ ชานาติ อหํ โลหิตโทณิกาย ฐิตนฺติ เอวเมว น สรีรพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ อนฺตํ ฐิตนฺติ นปิ อนฺตํ ชานาติ อหํ สรีรพฺภนฺตเร ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ อนฺตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

อนฺตคุณํ อนฺตนฺตเร เอกวีสติ อนฺตโภเค พนฺธิตฺวา ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกํ สิพฺเพตฺวา ฐิเตสุ รชฺชุเกสุ น ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกํ ชานาติ รชฺชุกา มํ สิพฺเพตฺวา ฐิตาติ นปิ รชฺชุกา ชานนฺติ มยํ ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกํ สิพฺเพตฺวา ฐิตาติ เอวเมว น อนฺตํ ชานาติ อนฺตคุณํ มํ อาพนฺธิตฺวา ฐิตนฺติ นปิ อนฺตคุณํ ชานาติ อหํ อนฺตํ อาพนฺธิตฺวา ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ อนฺตคุณํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

อุทริยํ อุทเร ฐิตํ อสิตปีตขายิตสายิตํ ฯ ตตฺถ ยถา สุวาน-

๑. ธมฺมนิ...อิติ ภเวยฺย ฯ

สมาธินิทฺเทโส

โทณิยํ จิเต สุวานวมถุมฺหิ น สุวานโทณิ ชานาติ มยิ สุวานวมถุ จิโตติ นปิ สุวานวมถุ ชานาติ อหํ สุวานโทณิยํ จิโตติ เอวเมว น อุทรํ ชานาติ มยิ อุทริยํ จิตนฺติ นปิ อุทริยํ ชานาติ อหํ อุทเร จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ อุทริยํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

กรีสํ ปกฺกาสยสงฺขาเต อฏฺฐงฺคุลเวฬุปพฺพสทิเส อนฺตปริโยสาเน จิตํ ฯ ตตฺถ ยถา เวฬุปพฺเพ โอมทฺทิตฺวา ปกฺขิตฺตาย สณฺหปณฺฑุมตฺติกาย น เวฬุปพฺพํ ชานาติ มยิ ปณฺฑุมตฺติกา จิตาติ นปิ ปณฺฑุมตฺติกา ชานาติ อหํ เวฬุปพฺเพ จิตาติ เอวเมว น ปกฺกาสโย ชานาติ มยิ กรีสํ จิตนฺติ นปิ กรีสํ ชานาติ อหํ ปกฺกาสเย จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ กรีสํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

มตฺถลุงฺคํ สีสกฏาหพฺภนฺตเร จิตํ ฯ ตตฺถ ยถา ปุราณลาพุกฏาเห ปกฺขิตฺตาย ปิฏฺฐปิณฺฑิยา น ลาพุกฏาหํ ชานาติ มยิ ปิฏฺฐปิณฺฑิ จิตาติ นปิ ปิฏฺฐปิณฺฑิ ชานาติ อหํ ลาพุกฏาเห จิตาติ เอวเมว น สีสกฏาหพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ มตฺถลุงฺคํ จิตนฺติ นปิ มตฺถลุงฺคํ ชานาติ อหํ สีสกฏาหพฺภนฺตเร จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ มตฺถลุงฺคํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต

วิสุทฺธิมคฺเค

สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ ฯ

ปิตฺเตสุ อพทฺธปิตฺตํ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธํ สกลสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ พทฺธปิตฺตํ ปิตฺตโกสเก ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา ปูวํ พฺยาเปตฺวา ฐิเต เตเล น ปูวํ ชานาติ เตลํ มํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ นปิ เตลํ ชานาติ อหํ ปูวํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ เอวเมว น สรีรํ ชานาติ อพทฺธปิตฺตํ มํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ นปิ อพทฺธปิตฺตํ ชานาติ อหํ สรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ ฯ ยถา วสฺโสทเกน ปุณฺเณ โกสาตกีโกสเก น โกสาตกีโกสโก ชานาติ มยิ วสฺโสทกํ ฐิตนฺติ นปิ วสฺโสทกํ ชานาติ อหํ โกสาตกีโกสเก ฐิตนฺติ เอวเมว น ปิตฺตโกสโก ชานาติ มยิ พทฺธปิตฺตํ ฐิตนฺติ นปิ พทฺธปิตฺตํ ชานาติ อหํ ปิตฺตโกสเก ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภค-ปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ปิตฺตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

เสมฺหํ เอกปตฺตปูรปฺปมาณํ[๑] อุทรปฏเล ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา อุปริ สญฺชาตเผณปฏลาย จนฺทนิกาย น จนฺทนิกา ชานาติ มยิ เผณปฏลํ ฐิตนฺติ นปิ เผณปฏลํ ชานาติ อหํ จนฺทนิกาย ฐิตนฺติ เอวเมว น อุทรปฏลํ ชานาติ มยิ เสมฺหํ ฐิตนฺติ นปิ เสมฺหํ ชานาติ อหํ อุทรปฏเล ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ เสมฺหํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส

๑. ม. เอกปตฺถปูรปฺปมาณํ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

ปุพฺโพ อนิพทฺโธกาโส ยตฺถ ยตฺเถว ขาณุกณฺฏกปฺปหรณ-อคฺคิชาลาทีหิ อภิหเต สรีรปฺปเทเส โลหิตํ สณฺฐหิตฺวา ปจฺจติ คณฺฑปีฬกาทโย วา อุปฺปชฺชนฺติ ตตฺถ ตตฺถ ติฏฺฐติ ฯ ตตฺถ ยถา ผรสุปฺปหาราทิวเสน ปคฺฆริตนิยฺยาเส รุกฺเข น รุกฺขสฺส ปหาราทิปฺปเทสา ชานนฺติ อมฺเหสุ นิยฺยาโส ฐิโตติ นปิ นิยฺยาโส ชานาติ อหํ รุกฺขสฺส ปหาราทิปฺปเทเสสุ ฐิโตติ เอวเมว น สรีรสฺส ขาณุกณฺฏกาทีหิ อภิหตปฺปเทสา ชานนฺติ อมฺเหสุ ปุพฺโพ ฐิโตติ นปิ ปุพฺโพ ชานาติ อหํ เตสุ ปเทเสสุ ฐิโตติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ปุพฺโพ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

โลหิเตสุ สํสรณโลหิตํ ปีตฺตํ วิย สกลสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ สนฺนิจิตโลหิตํ ยกนฏฺฐานสฺส เหฏฺฐาภาคํ ปูเรตฺวา เอกปตฺตปูรมตฺตํ[๑] วกฺกหทยยกนปปฺผาสานิ เตเมนฺตํ ฐิตํ ฯ ตตฺถ สํสรณโลหิเต อพทฺธปิตฺตสทิโสว วินิจฺฉโย ฯ อิตรํ ปน ยถา ชชฺชรกปาเล โอวฺฏฺเฐ อุทเก เหฏฺฐา เลฑฺฑุขณฺฑาทีนิ[๒] เตมยมาเน น เลฑฺฑุขณฺฑาทีนิ ชานนฺติ มยํ อุทเกน เตมิยามาติ[๓] นปิ อุทกํ ชานาติ อหํ เลฑฺฑุขณฺฑาทีนิ เตเมมีติ เอวเมว น ยกนสฺส เหฏฺฐาภาคฏฺฐานํ

๑. ม. เอกปตฺถปรมตฺตํ ฯ ๒. ยุ. เลฑฺฑุขณฺฑาทีนิ ฯ ๓. ม. เตมิยมานาติ ฯ

วกฺกาทีนิ วา ชานนฺติ มยิ โลหิตํ จิตํ อมฺเห วา เตมยมานํ จิตนฺติ นปิ โลหิตํ ชานาติ อหํ ยกนสฺส เหฏฺฐาภาคํ ปูเรตฺวา วกฺกาทีนิ เตมยมานํ จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ โลหิตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

เสโท อคฺคิสนฺตาปาทิกาเลสุ เกสโลมกูปวิวรานิ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ เจว ปคฺฆรติ จ ฯ ตตฺถ ยถา อุทกา อพฺพุฬฺหมตฺเตสุ ภึสมุฬาลกุมุทนาฬกลาเปสุ น ภึสาทิกลาปวิวรานิ ชานนฺติ อมฺเหหิ อุทกํ ปคฺฆรตีติ นปิ ภึสาทิกลาปวิวเรหิ ปคฺฆรนฺตํ อุทกํ ชานาติ อหํ ภึสาทิกลาปวิวเรหิ ปคฺฆรามีติ เอวเมว น เกสโลมกูปวิวรานิ ชานนฺติ อมฺเหหิ เสโท ปคฺฆรตีติ นปิ เสโท ชานาติ อหํ เกสโลมกูปวิวเรหิ ปคฺฆรามีติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ เสโท นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

เมโท ถูลสฺส สกลสรีรํ ผริตฺวา กีสสฺส ชงฺฆมํสาทีนิ นิสฺสาย จิโต ปตฺถินฺนสิเนโห ฯ ตตฺถ ยถา หลิทฺทิปิโลติกปฏิจฺฉนฺเน มํสปุญฺเช น มํสปุญฺโช ชานาติ มํ นิสฺสาย หลิทฺทิปิโลติกา จิตาติ นปิ หลิทฺทิปิโลติกา ชานาติ อหํ มํสปุญฺชํ นิสฺสาย จิตาติ เอวเมว น สกลสรีเร ชงฺฆาทีสุ วา มํสํ ชานาติ มํ นิสฺสาย

สมาธินิทฺเทโส

เมโท จิโตติ นปิ เมโท ชานาติ อหํ สกลสรีเร ชงฺฆาทีสุ วา มํสํ นิสฺสาย จิโตติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ เมโท นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ปตฺถินฺนยูโส อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

อสฺสุ ยทา สญฺชายติ ตทา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา ฯ ตตฺถ ยถา อุทกปุณฺเณสุ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสุ น ตรุณตาลฏฺฐิกูปกา ชานนฺติ อมฺเหสุ อุทกํ จิตนฺติ นปิ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสุ อุทกํ ชานาติ อหํ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสุ จิตนฺติ เอวเมว น อกฺขิกูปกา ชานนฺติ อมฺเหสุ อสฺสุ จิตนฺติ นปิ อสฺสุ ชานาติ อหํ อกฺขิกูปเกสุ จิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ อสฺสุ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

วสา อคฺคิสนฺตาปาทิกาเล หตฺถตลหตฺถปิฏฺฐิปาทตลปาทปิฏฺฐินาสปุฏนลาฏอํสกูเฏสุ จิตวิลีนเสฺนโห ฯ ตตฺถ ยถา ปกฺขิตฺตเตเล อาจาเม น อาจาโม ชานาติ มํ เตลํ อชฺโฌตฺถริตฺวา จิตนฺติ นปิ เตลํ ชานาติ อหํ อาจามํ อชฺโฌตฺถริตฺวา จิตนฺติ เอวเมว น หตฺถตลาทิปฺปเทโส ชานาติ มํ วสา อชฺโฌตฺถริตฺวา จิตาติ นปิ วสา ชานาติ อหํ หตฺถตลาทิปฺปเทเส อชฺโฌตฺถริตฺวา จิตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ วสา

วิสุทฺธิมคฺเค

นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

เขโฬ ตถารูเป เขฬุปฺปตฺติปจฺจเย สติ อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอโรหิตฺวา ชิวฺหาตเล ติฏฺฐติ ฯ ตตฺถ ยถา อพฺโพจฺฉินฺนอุทก-นิสฺสนฺเทนทีตีรกูปเก น กูปตลํ ชานาติ มยิ อุทกํ สนฺติฏฺฐตีติ นปิ อุทกํ ชานาติ อหํ กูปตเล สนฺติฏฺฐามีติ เอวเมว น ชิวฺหาตลํ ชานาติ มยิ อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอโรหิตฺวา เขโฬ ฐิโตติ นปิ เขโฬ ชานาติ อหํ อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอโรหิตฺวา ชิวฺหาตเล ฐิโตติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ เขโฬ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

สิงฺฆาณิกา ยทา สญฺชายติ ตทา นาสปเฏ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา ฯ ตตฺถ ยถา ปูติทธิภริตาย สิปฺปิกาย น สิปฺปิกา ชานาติ มยิ ปูติทธิ จิตนฺติ นปิ ปูติทธิ ชานาติ อหํ สิปฺปิกาย จิตนฺติ เอวเมว น นาสปูฏา ชานนฺติ อมฺเหสุ สิงฺฆาณิกา จิตาติ นปิ สิงฺฆาณิกา ชานาติ อหํ นาสปูเฏสุ จิตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ สิงฺฆาณิกา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

ลสิกา อฏฺฐิกสนฺธีนํ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อสีติสตสนฺธีสุ จิตา ฯ ตตฺถ ยถา เตลพฺภญฺชิเต อกฺเข น อกฺโข ชานาติ

สมาธินิทฺเทโส

มํ เตลํ อพฺภญฺชิตฺวา จิตนฺติ นปิ เตลํ ชานาติ อหํ อกฺขํ อพฺภญฺชิตฺวา จิตนฺติ เอวเมว น อสีติสตสนฺธโย ชานนฺติ ลสิกา อมฺเห อพฺภญฺชิตฺวา ฐิตาติ นปิ ลสิกา ชานาติ อหํ อสีติสตสนฺธโย อพฺภญฺชิตฺวา ฐิตาติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ ลสิกา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

มุตฺตํ วตฺถิสฺส อพฺภนฺตเร ฐิตํ ฯ ตตฺถ ยถา จนฺทนิกาย ปกฺขิตฺเต อโธมุเขว[๑] รวณฆเฏ น รวณฆโฏ ชานาติ มยิ จนฺทนิการโส ฐิโตติ นปิ จนฺทนิการโส ชานาติ อหํ รวณฆเฏ ฐิโตติ เอวเมว น วตฺถิ ชานาติ มยิ มุตฺตํ ฐิตนฺติ นปิ มุตฺตํ ชานาติ อหํ วตฺถิมฺหิ ฐิตนฺติ ฯ อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา ฯ อิติ มุตฺตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ ฯ

เอวํ เกสาทีสุ มนสิการํ ปวตฺเตตฺวา เยน สนฺตปฺปติ อยํ อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ปริปาจนากาโร เตโชธาตูติ เยน ชริยติ เยน ปริฑยฺหติ เยน อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ อยํ อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต

๑. ยุ. วสทฺโทยํ น ทิสฺสติ ฯ

ปริปาจนากาโร เตโชธาตูติ เอวํ เตโชโกฏฺฐาเสสุ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ ฯ

ตโต อุทฺธงฺคเม วาเต อุทฺธงฺคมวเสน ปริคฺคเหตฺวา อโธคเม อโธคมวเสน กุจฺฉิสเย กุจฺฉิสยวเสน โกฏฺฐาสเย โกฏฺฐาสยวเสน องฺคมงฺคานุสาริโน องฺคมงฺคานุสารวเสน อสฺสาสปสฺสาเส อสฺสาสปสฺสาสวเสน ปริคฺคเหตฺวา อุทฺธงฺคมา วาตา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต วิตฺถมฺภนากาโร วาโยธาตูติ อโธคมา วาตา นาม กุจฺฉิสยา วาตา นาม โกฏฺฐาสยา วาตา นาม องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา นาม อสฺสาสปสฺสาสา วาตา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต วิตฺถมฺภนากาโร วาโยธาตูติ เอวํ วาโยโกฏฺฐาเสสุ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ ฯ ตสฺเสวํ ปวตฺตมนสิการสฺส ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ ฯ ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ ฯ

ยสฺส ปน เอวํ ภาวยโต กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ เตน สลกฺขณสงฺเขปโต ภาเวตพฺพํ ฯ

กถํ ฯ วีสติยา โกฏฺฐาเสสุ ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ ววฏฺฐเปตพฺพํ ฯ ตตฺเถว อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ ฯ ทฺวาทสสุ โกฏฺฐาเสสุ อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ ววฏฺฐเปตพฺพํ ฯ ตตฺเถว ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

จตูสุ โกฏฺฐาเสสุ ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ ววฏฺเปตพฺพํ ฯ เตน อวินิพฺภุตฺตํ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ ถทฺธลกฺขณํ ปจวีธาตูติ อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ ฯ ฉสุ โกฏฺฐาเสสุ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ ววฏฺเปตพฺพํ ฯ ตตฺเถว ถทฺธลกฺขณํ ปจวีธาตูติ อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ ปริปาจนลกฺขณํ เตโช-ธาตูติ ฯ ตสฺเสวํ ววฏฺฐาปยโต ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ ฯ ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ ฯ

ยสฺส ปน เอวมฺปิ ภาวยโต กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ เตน สลกฺขณวิภตฺติโต ภาเวตพฺพํ ฯ

กถํ ฯ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เกสาทโย ปริคฺคเหตฺวา เกสมฺหิ ถทฺธลกฺขณํ ปจวีธาตูติ ววฏฺเปตพฺพํ ฯ ตตฺเถว อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโย-ธาตูติ ฯ เอวํ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส จตสฺโส จตสฺโส ธาตุโย ววฏฺฐาเปตพฺพา ฯ ตสฺเสวํ ววฏฺฐาปยโต ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ ฯ ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ ฯ

อปิจ โข ปน วจนฏฺฐโต กลาปโต จุณฺณโต ลกฺขณาทิโต สมุฏฺฐานโต นานตฺเตกตฺตโต วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต สภาควิสภาคโต อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต สงฺคหโต ปจฺจยโต อสมนฺนาหารโต ปจฺจยวิภาคโตติ อิเมหิปิ อากาเรหิ ธาตุโย มนสิกาตพฺพา ฯ

ตตฺถ วจนฏฺฐโต มนสิกโรนฺเตน ปตฺถฏฺตฺตา ปจวี อปฺโปติ

วิสุทฺธิมคฺเค

อาปียติ อปฺปายตีติ วา อาโป เตชยตีติ เตโช วายตีติ วาโย อวิเสเสน ปน สลกฺขณธารณโต ทุกฺขฏฺฐานโต[1] ทุกฺขาธานโต จ ธาตูติ เอวํ วิเสสสามญฺญวเสน วจนฏฺฐโต มนสิกาตพฺพา ฯ

กลาปโตติ ยา อยํ เกสา โลมาติอาทินา นเยน วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ ปิตฺตํ เสมฺหนฺติ จ อาทินา นเยน ทฺวาทส-หากาเรหิ อาโปธาตุ นิทฺทิฏฺฐา ตตฺถ ยสฺมา

วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตสฺโส จาปิ ธาตุโย
อฏฺฐธมฺมสโมธานา โหติ เกสาติ สมฺมติ
เตสํเยว วินิพฺโภคา นตฺถิ เกสาติ สมฺมติ

ตสฺมา เกสาติ อฏฺฐธมฺมกลาปมตฺตเมว ฯ ตถา โลมาทโยติ ฯ โย ปเนตฺถ กมฺมสมุฏฺฐาโน โกฏฺฐาโส โส ชีวิตินฺทฺริเยน จ ภาเวน จ สทฺธึ ทสธมฺมกลาโปปิ โหติ อุสฺสทวเสน ปน ปฐวีธาตุ อาโปธาตูติ สงฺขํ คโต ฯ กลาปโต มนสิกาตพฺพา ฯ

จุณฺณโตติ อิมสฺมึ หิ สรีเร มชฺฌิเมน ปมาเณน ปริคฺคยฺห-มานา ปรมาณุเภทสญฺจุณฺณา สุขุมรชภูตา ปฐวีธาตุ โทณมตฺตา สิยา ฯ สา ตโต อุปฑฺฒปฺปมาณาย อาโปธาตุยา สงฺคหิตา เตโช-ธาตุยา อนุปาลิตา วาโยธาตุยา วิตฺถมฺภิตา น วิกีรติ น วิทฺธํสติ อวิกีรยมานา อวิทฺธํสยมานา อเนกวิธํ อิตฺถีปุริสมิตาทิภาววิกปฺปํ[2] อุปคจฺฉติ อนุถูลทีฆรสฺสถิรกถินาทิภาวญฺจ ปกาเสติ ฯ ยูสคตา อาพนฺธนาการภูตา ปเนตฺถ อาโปธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา เตชานุปาลิตา

๑. ยุ. ทกฺขาทานโต ฯ ๒. ม. ยุ. อิตฺถีปุริสลิงฺคาทิภาววิกปฺปํ ฯ

สมาธินิทฺเทโส

วาโยวิตฺถมฺภิตา น ปคฺฆรติ น ปริสฺสวติ อปคฺฆรมานา อปริสฺสวมานา ปีณิตปีณิตภาวํ ทสฺเสติ ฯ อสิตปีตาทิปริปาจกา เจตฺถ อุสฺมาการภูตา อุณฺหตฺตลกฺขณา เตโชธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา อิมํ กายํ ปริปาเจติ วณฺณสมฺปตฺติญฺจสฺส อาวหติ ฯ ตาย จ ปน ปริปาจิโต อยํ กาโย น ปูติภาวํ ทสฺเสติ ฯ องฺคมงฺคานุสฏา เจตฺถ สมุทีรณวิตฺถมฺภนลกฺขณา วาโยธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา เตชานุปาลิตา อิมํ กายํ วิตฺถมฺภติ ฯ ตาย จ ปน วิตฺถมฺภิโต อยํ กาโย น ปริปตติ อุชุกํ สณฺฐาติ อปราย วโยธาตุยา สมพฺภาหโต คมนฏฺฐานนิสชฺชสยนอิริยาปเถสุ วิญฺญตฺตึ ทสฺเสติ สมฺมิญฺเชติ สมฺปสาเรติ หตฺถปาทํ ลาเฬติ ฯ เอวเมตํ อิตฺถีปุริสาทิภาเวน พาลชนวญฺจนํ มายารูปสทิสํ ธาตุยนฺตํ ปวตฺตตีติ ฯ เอวํ จุณฺณโต มนสิกาตพฺพา ฯ

ลกฺขณาทิโตติ ปฐวีธาตุ กึลกฺขณา กึรสา กึปจฺจุปฏฺฐานาติ เอวํ จตสฺโสปิ ธาตุโย อาวชฺเชตฺวา ปฐวีธาตุ กกฺขฬตฺตลกฺขณา ปติฏฺฐานรสา สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานา อาโปธาตุ ปคฺฆรณลกฺขณา พฺรูหนรสา สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานา เตโชธาตุ อุณฺหตฺตลกฺขณา ปริปาจนรสา มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา วาโยธาตุ วิตฺถมฺภนลกฺขณา สมุทีรณรสา อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานาติ เอวํ ลกฺขณาทิโต มนสิกาตพฺพา ฯ

สมุฏฺฐานโตติ เย อิเม ปฐวีธาตุอาทีนํ วิตฺถารโต ทสฺสนวเสน เกสาทโย ทฺวิจตฺตาลีสโกฏฺฐาสา ทสฺสิตา เตสุ อุทริยํ

วิสุทฺธิมคฺเค

กรีสํ ปุพฺโพ มุตฺตนฺติ อิเม จตฺตาโร โกฏฺฐาสา อุตุสมุฏฺฐานาว อสฺสุ เสโท เขโฬ สิงฺฆาณิกาติ อิเม จตฺตาโร อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานา อสิตาทิปริปาจโก เตโช กมฺมสมุฏฺฐาโนว อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺต-สมุฏฺฐานาว อวเสสา สพฺเพปิ จตุสมุฏฺฐานาติ เอวํ สมุฏฺฐานโต มนสิกาตพฺพา ฯ

นานตฺเตกตฺตโตติ สพฺพาสมฺปิ ธาตูนํ สลกฺขณาทิโต นานตฺตํ ฯ อญฺญาเนว หิ ปฐวีธาตุยา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานานิ ฯ อญฺญานิ อาโปธาตุอาทีนํ ฯ เอวํ ลกฺขณาทิวเสน ปน กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน จ นานตฺตภูตานมฺปิ เอตาสํ รูปมหาภูตธาตุธมฺมอนิจฺจาทิวเสน เอกตฺตํ โหติ ฯ สพฺพาปิ หิ ธาตุโย รูปฺปนลกฺขณํ อนตีตตฺตา รูปานิ มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตานิ ฯ

มหนฺตปาตุภาวาทีหีติ เอตา หิ ธาตุโย มหนฺตปาตุภาวโต มหาภูตสามญฺญโต มหาปริหารโต มหาวิการโต มหตฺตา ภูตตฺตา จาติ อิเมหิ การเณหิ มหาภูตานีติ วุจฺจนฺติ ฯ

ตตฺถ มหนฺตปาตุภาวโตติ เอตานิ หิ อนุปาทินฺนสนฺตาเนปิ อุปาทินฺนสนฺตาเนปิ มหนฺตานิ ปาตุภูตานิ ฯ เตสํ อนุปาทินฺนสนฺตาเน

ทฺเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน สงฺขาตายํ วสุนฺธราติ-

อาทินา นเยน มหนฺตปาตุภาวตา พุทฺธานุสฺสตินิทฺเทเส วุตฺตาว ฯ อุปาทินฺนสนฺตาเนปิ มจฺฉกจฺฉปเทวทานวาทิสรีรวเสน มหนฺตาเนว ปาตุภูตานิ ฯ วุตฺตญฺเหตํ สนฺติ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท โยชนสติกาปิ

สมาธินิทฺเทโส

อตฺตภาวาติอาทิ ฯ

มหาภูตสามญฺญโตติ เอตานิ หิ ยถา มายากาโร อมณึเยว อุทกํ มณึ กตฺวา ทสฺเสติ อสุวณฺณํเยว เลฑฺฑุ สุวณฺณํ กตฺวา ทสฺเสติ ยถา จ สยํ เนว ยกฺโข น ปกฺขี สมาโน ยกฺขภาวมฺปิ ปกฺขิภาวมฺปิ ทสฺเสติ เอวเมว สยํ อนีลาเนว หุตฺวา นีลํ อุปาทายรูปํ ทสฺเสนฺติ อปีตานิ อโลหิตานิ อโนทาตาเนว หุตฺวา โอทาตํ อุปาทายรูปํ ทสฺเสนฺตีติ มายาการมหาภูตสามญฺญโต มหาภูตานิ ฯ ยถา จ ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ เนว เตสํ ตสฺส อนฺโต น พหิฏฺฐานํ อุปลพฺภติ น จ ตํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ เอวเมว เอตานิปิ เนว อญฺญมญฺญสฺส อนฺโต น พหิ ฐิตานิ[๒] หุตฺวา อุปลพฺภนฺติ น จ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ ฯ อจินฺเตยฺยฏฺฐานตาย ยกฺขาทิมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ ฯ ยถา จ ยกฺขินีสงฺขาตานิ มหาภูตานิ มนาเปหิ วณฺณสณฺฐานวิกฺเขเปหิ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา สตฺเต วญฺเจนฺติ เอวเมว เอตานิปิ อิตฺถีปุริสสรีราทีสุ มนาเปน ฉวิวณฺเณน มนาเปน องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาเนน มนาเปน จ หตฺถปาทงฺคุลิภมุกวิกฺเขเปน อตฺตโน กกฺขฬตาทิเภทํ สรสลกฺขณํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา พาลชนํ วญฺเจนฺติ อตฺตโน สภาวํ ทฏฺฐุํ น เทนฺตีติ วญฺจกตฺเตน ยกฺขินีมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ ฯ

มหาปริหารโตติ มหนฺเตหิ ปจฺจเยหิ ปริหริตพฺพตฺตา ฯ เอตานิ หิ ทิวเส ทิวเส อุปเนตพฺพตฺตา มหนฺเตหิ ฆาสจฺฉาทนาทีหิ ภูตานิ

๑. องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๑๐ ฯ ๒. ยุ. พหิฏฺฐิตานิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปวตฺตานีติ มหาภูตานิ ฯ มหาปริหารานิ วา ภูตานีติปิ มหาภูตานิ ฯ

มหาวิการโตติ เอตานิ หิ อุปาทินฺนานิปิ อนุปาทินฺนานิปิ มหาวิการานิ โหนฺติ ฯ ตตฺถ อนุปาทินฺนานํ กปฺปวุฏฺฐาเน วิการ-มหตฺตํ ปากฏํ โหติ ฯ อุปาทินฺนานํ ธาตุกฺโขภกาเล ฯ ตถา หิ

ภูมิโต วุฏฺฐิตา ยาว พฺรหฺมโลกา วิธาวติ
อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก ทยฺหมานมฺหิ เตชสา ฯ
โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬํ วิลียติ
กุปฺปิเตน ยทา โลโก สลิเลน วินสฺสติ ฯ
โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬํ วิกีรติ
วาโยธาตุปฺปโกเปน ยทา โลโก วินสฺสติ ฯ
ปตฺถทฺโธ ภวตี กาโย ทฏฺโฐ กฏฺฐมุเขน วา
ปฐวีธาตุปฺปโกเปน โหติ กฏฺฐมุเขว โส ฯ
ปูติโก ภวตี กาโย ทฏฺโฐ ปูติมุเขน วา
อาโปธาตุปฺปโกเปน โหติ ปูติมุเขว โส ฯ
สนฺตตฺโต ภวตี กาโย ทฏฺโฐ อคฺคิมุเขน วา
เตโชธาตุปฺปโกเปน โหติ อคฺคิมุเขว โส ฯ
สญฺฉินฺโน ภวตี กาโย ทฏฺโฐ สตฺถมุเขน วา
วาโยธาตุปฺปโกเปน โหติ สตฺถมุเขว โส ฯ

อิติ มหาวิการานิ ภูตานีติ มหาภูตานิ ฯ

มหตฺตา ภูตตฺตา จาติ เอตานิ หิ มหนฺตานิ มหตา วายาเมน ปริคฺคเหตพฺพตฺตา ภูตานิ วิชฺชมานตฺตาติ มหตฺตา

สมาธินิทฺเทโส

ภูตตฺตา จ มหาภูตานิ ฯ

เอวํ สพฺพาเปตา ธาตุโย มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตานิ ฯ สลกฺขณธารณโต ปน ทุกฺขฏฺฐานโต จ ทุกฺขาธานโต จ สพฺพาปิ ธาตุลกฺขณํ อนตีตตฺตา ธาตุโย สลกฺขณธารเณน จ อตฺตโน ขณานุรูปธารเณน จ ธมฺมา ขยฏฺเฐน อนิจฺจา ภยฏฺเฐน ทุกฺขา อสารกฏฺเฐน อนตฺตา ฯ อิติ สพฺพาสมฺปิ รูปมหาภูตธาตุธมฺมอนิจฺจาทิวเสน เอกตฺตนฺติ ฯ เอวํ นานตฺเตกตฺตโต มนสิกาตพฺพา ฯ

วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโตติ สหุปฺปนฺนาว เอตา เอเกกสฺมึ สพฺพปริยนฺติเม สุทฺธฏฺฐกาทิกลาเปปิ ปเทเสน อวินิพฺภุตฺตา ลกฺขเณน ปน วินิพฺภุตฺตาติ เอวํ วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต มนสิกาตพฺพา ฯ

สภาควิสภาคโตติ เอวํ อวินิพฺภุตฺตาสุ จาปิ เอตาสุ ปุริมา เทฺว ครุกตฺตา สภาคา ตถา ปจฺฉิมา ลหุกตฺตา ปุริมา ปน ปจฺฉิมาหิ ปจฺฉิมา จ ปุริมาหิ วิสภาคาติ เอวํ สภาควิสภาคโต มนสิกาตพฺพา ฯ

อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโตติ อชฺฌตฺติกา ธาตุโย วิญฺญาณวตฺถุวิญฺญตฺติอินฺทฺริยานํ นิสฺสยา โหนฺติ สอิริยาปถา จตุสมุฏฺฐานา พาหิรา วุตฺตวิปรีตปฺปการาติ เอวํ อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต มนสิกาตพฺพา ฯ

สงฺคหโตติ กมฺมสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตุ กมฺมสมุฏฺฐานาหิ อิตราหิ เอกสงฺคหา โหติ สมุฏฺฐานนานตฺตาภาวโต ตถา จิตฺตาทิสมุฏฺฐานา จิตฺตาทิสมุฏฺฐานาหีติ เอวํ สงฺคหโต มนสิกาตพฺพา ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปจฺจยโตติ ปจวีธาตุ อาโปสงฺคหิตา เตโชอนุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ อาโปธาตุ ปจวีปติฏฺฐิตา เตโชอนุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ อาพนฺธนํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ เตโชธาตุ ปจวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ ปริปาจนํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ วาโยธาตุ ปจวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา เตโชปริปาจิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ วิตฺถมฺภนํ หุตฺวา ปจฺจโย โหตีติ เอวํ ปจฺจยโต มนสิกาตพฺพา ฯ

อสมนฺนาหารโตติ ปจวีธาตุ เจตฺถ อหํ ปจวีธาตูติ วา ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหมีติ วา น ชานาติ อิตรานิปิ ตีณิ อมฺหากํ ปจวีธาตุ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหตีติ น ชานนฺติ เอเสว นโย สพฺพตฺถาติ เอวํ อสมนฺนาหารโต มนสิกาตพฺพา ฯ

ปจฺจยวิภาคโตติ ธาตูนํ หิ กมฺมํ จิตฺตํ อาหาโร อุตูติ จตฺตาโร ปจฺจยา ฯ ตตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานานํ กมฺมเมว ปจฺจโย โหติ น จิตฺตาทโย ฯ จิตฺตาทิสมุฏฺฐานานมฺปิ จิตฺตาทโย ว ปจฺจยา โหนฺติ น อิตเร ฯ กมฺมสมุฏฺฐานานํ จ กมฺมํ ชนกปจฺจโย โหติ เสสานํ ปริยายโต อุปนิสฺสยปจฺจโย โหติ ฯ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ จิตฺตํ ชนกปจฺจโย โหติ เสสานํ ปจฺฉาชาตปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย อวิคตปจฺจโย จ ฯ อาหารสมุฏฺฐานานํ อาหาโร ชนกปจฺจโย โหติ เสสานํ อาหารปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย

สมาธินิทฺเทโส
อวิคตปจฺจโย จ ฯ อุตุสมุฏฺฐานานํ อุตุ ชนกปจฺจโย โหติ
เสสานํ อตฺถิปจฺจโย โหติ อวิคตปจฺจโย จ ฯ กมฺมสมุฏฺฐานํ
มหาภูตํ กมฺมสมุฏฺฐานานมฺปิ มหาภูตานํ ปจฺจโย โหติ จิตฺตาทิ-
สมุฏฺฐานานมฺปิ ฯ ตถา จิตฺตสมุฏฺฐานํ อาหารสมุฏฺฐานํ อุตุสมุฏฺฐานํ
มหาภูตํ อุตุสมุฏฺฐานานมฺปิ มหาภูตานํ ปจฺจโย โหติ กมฺมาทิ-
สมุฏฺฐานมฺปิ ฯ ตตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตุ กมฺมสมุฏฺฐานานํ
อิตราสํ สหชาต อญฺญมญฺญ นิสฺสยอตฺถิอวิคต วเสน เจว ปติฏฺฐาน-
วเสน จ ปจฺจโย โหติ น ชนกวเสน อิตเรสํ ติสนฺตติมหา-
ภูตานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน ปจฺจโย โหติ น ปติฏฺฐานวเสน
น ชนกวเสน ฯ อาโปธาตุ เจตฺถ อิตราสํ ติณฺณํ สหชาตาทิวเสน
เจว อาพนฺธนวเสน จ ปจฺจโย โหติ น ชนกวเสน อิตเรสํ
ติสนฺตติกานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสเนว น อาพนฺธนวเสน
น ชนกวเสน ฯ เตโชธาตุ เจตฺถ อิตราสํ ติณฺณํ สหชาตาทิวเสน
เจว ปริปาจนวเสน จ ปจฺจโย โหติ น ชนกวเสน อิตเรสํ
ติสนฺตติกานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสเนว น ปริปาจนวเสน
น ชนกวเสน ฯ วาโยธาตุ เจตฺถ อิตราสํ ติณฺณํ สหชาตาทิวเสน
เจว วิตฺถมฺภนวเสน จ ปจฺจโย โหติ น ชนกวเสน อิตเรสํ
ติสนฺตติกานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสเนว น วิตฺถมฺภนวเสน
น ชนกวเสน ฯ จิตฺตอาหารอุตุสมุฏฺฐานปฐวีธาตุอาทีสุปิ เอเสว
นโย ฯ เอวํ สหชาตาทิปจฺจยวสปฺปวตฺตาสุ จ ปเนตาสุ ธาตูสุ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอกํ ปฏิจฺจ ติสฺโส จตุธา ติสฺโส ปฏิจฺจ เอกา จ
เทฺว ธาตุโย ปฏิจฺจ เทฺว ฉธา สมฺปวตฺตนฺติ ฯ

ปฐวีอาทีสุ หิ เอเกกํ ปฏิจฺจ อิตรา ติสฺโส ติสฺโสติ เอวํ เอกํ ปฏิจฺจ ติสฺโส จตุธา สมฺปวตฺตนฺติ ฯ ตถา ปฐวีธาตุอาทีสุ เอกา อิตรา ติสฺโส ปฏิจฺจาติ เอวํ ติสฺโส ปฏิจฺจ เอกา จตุธา สมฺปวตฺตติ ฯ ปุริมา ปน เทฺว ปฏิจฺจ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา จ เทฺว ปฏิจฺจ ปุริมา ปฐมตติยา ปฏิจฺจ ทุติยจตุตฺถา ทุติยจตุตฺถา ปฏิจฺจ ปฐมตติยา ปฐมจตุตฺถา ปฏิจฺจ ทุติยตติยา ทุติยตติยา จ ปฏิจฺจ ปฐมจตุตฺถาติ เอวํ เทฺว ธาตุโย ปฏิจฺจ เทฺว ฉธา สมฺปวตฺตนฺติ ฯ ตาสุ ปฐวีธาตุ อภิกฺกมปฏิกฺกมาทิกาเล อุปฺปีฬนสฺส ปจฺจโย โหติ ฯ สาว อาโปธาตุยา อนุคตา ปติฏฺฐาปนสฺส ปฐวีธาตุยา ปน อนุคตา อาโปธาตุ อวิกฺเขปนสฺส วาโยธาตุยา อนุคตา เตโชธาตุ อุทฺธรณสฺส เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณวีติหรณานํ ปจฺจโย โหตีติ ฯ เอวํ ปจฺจยวิภาคโต มนสิกาตพฺพา ฯ

เอวํ วจนฏฺฐาทิวเสน มนสิกโรนฺตสฺสาปิ หิ เอเกเกน มุเขน ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ ฯ ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปชฺชติ ฯ สฺวายํ จตุนฺนํ ธาตูนํ ววฏฺฐาปกสฺส ญาณสฺสานุภาเวน อุปฺปชฺชนโต จตุธาตุววฏฺฐานนฺ-เตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ ฯ อิมญฺจ ปน จตุธาตุววฏฺฐานมนุยุตฺโต ภิกฺขุ สุญฺญตํ อวคาหติ สตฺตสญฺญํ สมุคฺฆาเฏติ ฯ โส สตฺตสญฺญาย

สมาธินิทฺเทโส

สมูหตตฺตา วาฬมิคยกฺขรกฺขสาทิวิกปฺปํ อนาปชฺชมาโน ภยเภรวสโห โหติ อรติรติสโห น อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ อุคฺฆาฏนิคฺฆาฏํ ปาปุณาติ ฯ มหาปญฺโญ จ ปน โหติ อมตปริโยสาโน วา สุคติปรายโน วาติ ฯ

เอวํ มหานุภาวํ โยคิ- วรสีหสฺส กีฬิตํ
เอตํ ธาตุววฏฺฐานํ นิจฺจํ เสเวถ เมธาวีติ ฯ

อยํ จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส ฯ

เอตฺตาวตา จ ยํ สมาธิสฺส วิตฺถารํ ภาวนานยญฺจ ทสฺเสตุํ โก สมาธิ เกนฏฺเฐน สมาธีติอาทินา นเยน ปญฺหากมฺมํ กตํ ตตฺถ กถํ ภาเวตพฺโพติ อิมสฺส ปทสฺส สพฺพปฺปการโต อตฺถวณฺณนา สมตฺตา โหติ ฯ ทุวิโธเยว สฺวายํ อิธ อธิปฺเปโต สมาธิ อุปจารสมาธิ เจว อปฺปนาสมาธิ จ ฯ ตตฺถ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ อปฺปนาปุพฺพภาคจิตฺเตสุ จ เอกคฺคตา อุปจารสมาธิ อวเสสกมฺมฏฺฐาเนสุ จิตฺเตกคฺคตา อปฺปนาสมาธิ ฯ โส ทุวิโธปิ เตสํ กมฺมฏฺฐานานํ ภาวิตตฺตา ภาวิโต โหติ ฯ เตน วุตฺตํ กถํ ภาเวตพฺโพติ อิมสฺส ปทสฺส สพฺพปฺปการโต อตฺถวณฺณนา สมตฺตาติ ฯ

ยํ ปน วุตฺตํ สมาธิภาวนาย โก อานิสํโสติ ตตฺถ ฯ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราทิ ปญฺจวิโธ สมาธิภาวนาย อานิสํโสติ ฯ ตถา หิ เย อรหนฺโต ขีณาสวา สมาปชฺชิตฺวา เอกคฺคจิตฺตา สุขํ ทิวสํ วิหริสฺสามาติ สมาธึ ภาเวนฺติ เตสํ อปฺปนาสมาธิภาวนา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานิสํสา โหติ ฯ เตนาห ภควา น โข ปเนเต จุนฺท อริยสฺส วินเย สลฺเลขา วุจฺจนฺติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต

วิสุทฺธิมคฺเค

อริยสฺส วินเย วุจฺจนฺตีติ[๑] ฯ เสขปุถุชฺชนานํ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย สมาหิเตน จิตฺเตน วิปสฺสิสฺสามาติ ภาวยตํ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานตฺตา อปฺปนาสมาธิภาวนาปิ สมฺพาเธ โอกาสาธิคมนเยน อุปจารสมาธิ-ภาวนาปิ วิปสฺสนานิสํสา โหติ ฯ เตนาห ภควา สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาตีติ[๒] ฯ เย ปน อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติ[๓] วุตฺตนยา อภิญฺญาโย ปฏฺเฐนฺตา นิพฺพตฺเตนฺติ เตสํ สติ สติ อายตเน อภิญฺญาปทฏฺฐานตฺตา อปฺปนาสมาธิภาวนา อภิญฺญานิสํสา โหติ ฯ เตนาห ภควา โส ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเนติ[๔] ฯ เย อปริหีนชฺฌานา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติสฺสามาติ พฺรหฺมโลกุปปตฺตึ ปฏฺเฐนฺตา วา อปฏฺฐยมานา วาปิ ปุถุชฺชนา สมาธิโต น ปริหายนฺติ เตสํ ภววิเสสาวหตฺตา อปฺปนาสมาธิ-ภาวนา ภววิเสสานิสํสา โหติ ฯ เตนาห ภควา ปฐมชฺฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา กตฺถ อุปฺปชฺชนฺติ พฺรหฺมปาริสชฺชานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปฺปชฺ-ชนฺตีติอาทึ[๕] ฯ อุปจารสมาธิภาวนาปิ ปน ฉกามาวจรสุคติภววิเสสํ อาวหติเยว ฯ เย ปน อริยา อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา นิโรธ-สมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา สตฺต ทิวสานิ อจิตฺตา หุตฺวา ทิฏฺเฐว ธมฺเม

๑. ม. มู. ๑๒/๗๓ ฯ ๒. สํ. ขนฺธวาร. ๑๗/๑๘ ฯ ๓. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๑ ฯ
๔. องฺ. ติก. ๒๐/๓๓๑ ฯ ๕. อภิ. วิ. ๓๕/๕๗๐ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

นิโรธนิพฺพานํ ปตฺวา สุขํ วิหริสฺสามาติ สมาธึ ภาเวนฺติ เตสํ อปฺปนา-
สมาธิภาวนา นิโรธานิสํสา โหติ ฯ เตนาห โสฬสหิ ญาณจริยาหิ
นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวนาปญฺญา นิโรธสมาปตฺติยา ญาณนฺติ[๑] ฯ
เอวมยํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราทิ ปญฺจวิโธ สมาธิภาวนาย อานิสํโส ฯ

ตสฺมาเนกานิสํสมฺหิ กิเลสมลโสธเน
สมาธิภาวนาโยเค นปฺปมชฺเชยฺย ปณฺฑิโตติ ฯ

เอตฺตาวตา จ สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญติ อิมิสฺสาย
คาถาย สีลสมาธิปญฺญามุเขน เทสิเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิปิ
ปริทีปิโต โหติ ฯ

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค
สมาธินิทฺเทโส นาม เอกาทสโม ปริจฺเฉโท ฯ

ปจโม สีลนิทฺเทโส ทุติโย ธุตงฺคนิทฺเทโส ตติโย กมฺม-
ฐานคฺคหณนิทฺเทโส จตุตฺโถ ปจวีกสิณนิทฺเทโส ปญฺจโม เสสกสิณ-
นิทฺเทโส ฉฏฺโจ อสุภนิทฺเทโส สตฺตโม ฉานุสฺสตินิทฺเทโส อฏฺจโม
เสสานุสฺสตินิทฺเทโส นวโม พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส ทสโม อารุปฺป-
นิทฺเทโส ปฏิกูลสญฺญาธาตุววฏฺฐานทฺวยนิทฺเทโส เอกาทสโม โหติ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

อิทานิ ยาสํ โลกิกาภิญฺญานํ วเสน อยํ สมาธิภาวนา
อภิญฺญานิสํสาติ วุตฺตา ตา อภิญฺญา สมฺปาเทตุํ ยสฺมา ปจวี-

๑. ขุ. ป. ๓๑/๑๔๗ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

กสิณาทีสุ อธิคตจตุตฺถชฺฌาเนน โยคินา โยโค กาตพฺโพ เอวํ หิสฺส สา สมาธิภาวนา อธิคตานิสํสา เจว ภวิสฺสติ ถิรตรา จ โส อธิคตานิสํสาย ถิรตราย สมาธิภาวนาย สมนฺนาคโต สุเขเนว ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทสฺสติ ตสฺมา อภิญฺญากถํ ตาว อารภิสฺสาม ฯ ภควตา หิ อธิคตจตุตฺถชฺฌานสมาธีนํ กุลปุตฺตานํ สมาธิภาวนานิสํสทสฺสนตฺถญฺเจว อุตฺตรุตฺตริปณีตปณีตธมฺมเทสนตฺถญฺจ โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตุปกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ โส อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติ[๑] อาทินา นเยน อิทฺธิวิธํ ทิพฺพโสตธาตุญาณํ เจโตปริยญาณํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ สตฺตานํ จุตูปปาเต ญาณนฺติ ปญฺจ โลกิกาภิญฺญา วุตฺตา ฯ

ตตฺถ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทิกํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ กาตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน โยคินา โอทาตกสิณปริยนฺเตสุ อฏฺฐสุ กสิเณสุ อฏฺฐ อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา กสิณานุโลมโต กสิณปฏิโลมโต กสิณานุโลมปฏิโลมโต ฌานานุโลมโต ฌานปฏิโลมโต ฌานานุโลมปฏิโลมโต ฌานานุกฺกนฺตกโต[๒] กสิณุกฺกนฺตกโต ฌานกสิณุกฺกนฺตกโต องฺคสงฺกนฺติโต อารมฺมณสงฺกนฺติโต องฺคารมฺมณสงฺกนฺติโต องฺคววฏฺฐาปนโต อารมฺมณววฏฺฐาปนโตติ อิเมหิ จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ ฯ กตมํ ปเนตฺถ กสิณานุโลมํ ฯเปฯ

๑. ที. สี. ๙/๑๐๓ ฯ ๒. ฌานุกฺกนฺตกโต ฯ ยุ. ฌานุกฺกนฺติกโต ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

กตมํ อารมฺมณววฏฺฐาปนนฺติ ฯ อิธ ภิกฺขุ ปถวีกสิเณ ฌานํ สมาปชฺชติ ตโต อาโปกสิเณติ เอวํ ปฏิปาฏิยา อฏฺฐสุ กสิเณสุ สตกฺขตฺตุมฺปิ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปิ สมาปชฺชติ อิทํ กสิณานุโลมํ นาม ฯ โอทาตกสิณโต ปน ปฏฺฐาย ตเถว ปฏิโลมกฺกเมน สมาปชฺชนํ กสิณปฏิโลมํ นาม ฯ ปถวีกสิณโต ปฏฺฐาย ยาว โอทาตกสิณํ โอทาตกสิณโต ปฏฺฐาย ยาว ปถวีกสิณนฺติ เอวํ อนุโลมปฏิโลมวเสน ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ กสิณานุโลมปฏิโลมํ นาม ฯ ปฐมชฺฌานโต ปน ปฏฺฐาย ปฏิปาฏิยา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ตาว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ ฌานานุโลมํ นาม ฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนโต ปฏฺฐาย ยาว ปฐมชฺฌานํ ตาว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ ฌานปฏิโลมํ นาม ฯ ปฐมชฺฌานโต ปฏฺฐาย ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนโต ปฏฺฐาย จ ยาว ปฐมชฺฌานนฺติ เอวํ อนุโลมปฏิโลมวเสน ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ ฌานานุโลมปฏิโลมํ นาม ฯ ปถวีกสิเณ ปน ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺเถว ตติยํ สมาปชฺชติ ตโต ตเทว อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ ตโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ เอวํ กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา ฌานสฺเสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ ฌานานุกฺกนฺตกํ[๑] นาม ฯ เอวํ อาโปกสิณาทิมูลกาปิ โยชนา กาตพฺพา ฯ ปถวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ปุน ตเทว เตโชกสิเณ ตโต นีลกสิเณ ตโต โลหิตกสิเณติ อิมินา นเยน ฌานํ อนุกฺกมิตฺวา กสิณสฺเสว เอกนฺตริกภาเวน อนุกฺกมนํ กสิณุกฺกนฺตกํ นาม ฯ ปถวี-

๑. ฌานุกฺกนฺตกํ ฯ ยุ. ฌานุกฺกนฺติกํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

กสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต เตโชกสิเณ ตติยํ นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิมินา นเยน ฌานสฺส เจว กสิณสฺส จ อุกฺกมนํ ฌานกสิณุกฺกนฺตกํ นาม ฯ ปฐวีกสิเณ ปน ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺเถว อิตเรสมฺปิ สมาปชฺชนํ องฺคสงฺกนฺติกํ นาม ฯ ปฐวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเทว อาโปกสิเณ ฯเปฯ ตเทว โอทาตกสิเณติ เอวํ สพฺพกสิเณสุ เอกสฺเสว ฌานสฺส สมาปชฺชนํ อารมฺมณสงฺกนฺติกํ นาม ฯ ปฐวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา อาโปกสิเณ ทุติยํ เตโชกสิเณ ตติยํ วาโยกสิเณ จตุตฺถํ นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนํ โอทาตกสิณโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ เอกนฺตริกวเสน องฺคานญฺจ อารมฺมณานญฺจ สงฺกมนํ องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกํ นาม ฯ ปฐมชฺฌานํ ปน ปญฺจงฺคิกนฺติ ววฏฺฐาเปตฺวา ทุติยํ ติวงฺคิกํ ตติยํ ทุวงฺคิกํ ตถา จตุตฺถํ อากาสานญฺจายตนํ ฯเปฯ เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนนฺติ เอวํ ฌานงฺคมตฺตสฺเสว ววฏฺฐาปนํ องฺคววฏฺฐาปนํ นาม ฯ ตถา อิทํ ปฐวีกสิณนฺติ ววฏฺฐาเปตฺวา อิทํ อาโปกสิณํ ฯเปฯ อิทํ โอทาตกสิณนฺติ เอวํ อารมฺมณมตฺตสฺเสว ววฏฺฐาปนํ อารมฺมณ-ววฏฺฐาปนํ นาม ฯ องฺคารมฺมณววฏฺฐาปนมฺปิ เอเก อิจฺฉนฺติ ฯ อฏฺฐกถาสุ ปน อนาคตตฺตา อทฺธา ตํ ภาวนามุขํ น โหติ ฯ

อิติ อิเมหิ ปน จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ อปริทเมตฺวา ปุพฺเพ อภาวิตภาวโน อาทิกมฺมิโก โยคาวจโร อิทฺธิวิกุพฺพนํ สมฺปาเทสฺสตีติ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

เนตุํ ฐานํ วิชฺชติ ฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ กสิณปริกมฺมมฺปิ ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ ฯ กตกสิณปริกมฺมสฺส นิมิตฺตุปฺปาทนํ ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ ฯ อุปฺปนฺเน นิมิตฺเต ตํ วฑฺเฒตฺวา อปฺปนาธิคโม ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ ฯ อธิคตปฺปนสฺส จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตปริทมนํ ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ ฯ จุทฺทสหากาเรหิ ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ ฯ อิทฺธิวิกุพฺพนปฺปตฺตสฺสาปิ ขิปฺปนิสนฺติภาโว[๑] นาม ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว ขิปฺปนิสนฺติ โหติ ฯ เถรมฺพตฺถเล[๒] มหาโรหณคุตฺตตฺเถรสฺส หิ คิลานุปฏฺฐานํ อาคเตสุ ตึสมตฺเตสุ อิทฺธิมนฺตสหสฺเสสุ อุปสมฺปทาย อฏฺฐวสฺสิโก รกฺขิตตฺเถโร วิย ฯ ตสฺสานุภาโว ปฐวีกสิณนิทฺเทเส วุตฺโตเยว ฯ ตํ ปนสฺสานุภาวํ ทิสฺวา เถโร อาห อาวุโส สเจ รกฺขิโต นาภวิสฺส สพฺเพ ครหปฺปตฺตา อสฺสาม นาคราชานํ รกฺขิตุํ นาสกฺขึสูติ ตสฺมา อตฺตโนว คเหตฺวา วิจริตพฺพํ อาวุธํ นาม มลํ โสเธตฺวาว คเหตฺวา วิจริตุํ วฏฺฏตีติ ฯ เต เถรสฺส โอวาเท ฐตฺวา ตึสสหสฺสาปิ ภิกฺขู ขิปฺปนิสนฺติโน อเหสุํ ฯ ขิปฺปนิสนฺติยาปิ จ สติ ปรสฺส ปติฏฺฐาภาโว ภาโร ฯ สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว

๑. ขิปฺปํ นิสนฺติ นิสามนํ ฌานจกฺขุนา ปฐวีกสิณาทิฌานารมฺมณสฺส ทสฺสนํ เอตสฺสาติ ขิปฺปนิสนฺติ สีฆตรํ ฌานํ สมาปชฺชิตาติ ฎีกา ฯ ๒. อมฺพตรุณจิตํ มหามหินฺทตฺเถราทีหิ โอติณฺณํ ฐานนฺติ ฎีกา ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สกฺโกติ ฯ คิริภณฺฑวาหนปูชาย[๑] มาเรน องฺคารวสฺเส ปวตฺติเต อากาเส ปจวึ มาเปตฺวา องฺคารปสฺสํ ปริตฺตายโก เถโร วิย ฯ

พลวปุพฺพโยคานํ ปน พุทฺธปจฺเจกพุทฺธอคฺคสาวกาทีนํ วินาปิ อิมินา วุตฺตปฺปกาเรน ภาวนานุกฺกเมน อรหตฺตปฏิลาภวเสเนว อิทญฺจ อิทฺธิวิกุพฺพนํ อญฺเญ จ ปฏิสมฺภิทาทิเภทา คุณา อิชฺฌนฺติ ฯ ตสฺมา ยถา ปิลนฺธนวิกตึ กตฺตุกาโม สุวณฺณกาโร อคฺคิธมนาทีหิ สุวณฺณํ มุทุํ กมฺมญฺญํ กตฺวาว กโรติ ยถา จ ภาชนวิกตึ กตฺตุกาโม กุมฺภกาโร มตฺติกํ สุปริมทฺทิตํ มุทุํ กตฺวาว กโรติ เอวเมว อาทิกมฺมิเกน อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตฺวา ฉนฺทสีสจิตฺตสีสวิริยสีสวีมํสาสีสสมาปชฺชนวเสน เจว อาวชฺชนาทิ-วสีภาววเสน จ มุทุํ กมฺมญฺญํ กตฺวา อิทฺธิวิธาย โยโค กรณีโย ฯ ปุพฺพเหตุสมฺปนฺเนน ปน กสิเณสุ จตุตฺถชฺฌานมตฺเต จิณฺณวสินาปิ กาตุํ วฏฺฏติ ฯ

ยถา ปเนตฺถ โยโค กาตพฺโพ ตํ วิธึ ทสฺเสนฺโต ภควา โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเตติอาทิมาห ฯ ตตฺรายํ ปาลินยานุสาเรเนว วินิจฺฉยกถา ฯ ตตฺถ โสติ โส อธิคตจตุตฺถชฺฌาโน โยคี ฯ เอวนฺติ จตุตฺถชฺฌานกฺกมนิทสฺสนเมตํ ฯ อิมินา ปฐมชฺฌานาธิคมาทิกฺกเมน จตุตฺถชฺฌานํ ปฏิลภิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ ฯ สมาหิเตติ อิมินา จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเต ฯ จิตฺเตติ รูปาวจรจิตฺเต ฯ

๑. คิริภณฺฑวาหนปูชา นาม เจติยคิรึ อาทึ กตฺวา สกลทีเป สมุทฺเท จ ยาว โยชนา มหตี ทีปปูชาติ ฏีกา ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

ปริสุทฺเธติอาทีสุ ปน ฯ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน ปริสุทฺเธ ฯ ปริสุทฺธตฺตาเยว ปริโยทาเต ปภสฺสเรติ วุตฺตํ โหติ ฯ สุขาทีนํ ปจฺจยานํ ฆาเตน วิหตราคาทิองฺคณตฺตา อนงฺคเณ ฯ อนงฺคณตฺตาเยว วิคตุปกิเลเส ฯ องฺคเณน หิ จิตฺตํ อุปกิลิสฺสติ ฯ สุภาวิตตฺตา มุทุภูเต วสีภาวปฺปตฺเตติ วุตฺตํ โหติ ฯ วเส วตฺตมานํ หิ จิตฺตํ มุทุนติ วุจฺจติ ฯ มุทุตฺตาเยว กมฺมนิเย กมฺมกฺขเม กมฺมโยคฺเคติ วุตฺตํ โหติ ฯ มุทุํ หิ จิตฺตํ กมฺมนิยํ โหติ สุธนฺตมิว สุวณฺณํ ฯ ตญฺจ อุภยมฺปิ สุภาวิตตฺตาเยวาติ ฯ ยถาห ฯ นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ ภาวิตํ พหุลีกตํ มุทุญฺจ โหติ กมฺมนิยญฺจ ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตนฺติ[๑] ฯ เอเตสุ ปริสุทฺธภาวาทีสุ จิตตฺตา ฐิเต ฯ ฐิตตฺตาเยวh อาเนญฺชปฺปตฺเต อจเล นิริญฺชเนติ วุตฺตํ โหติ ฯ มุทุกมฺมญฺญ-ภาเวน วา อตฺตโน วเส ฐิตตฺตา ฐิเต ฯ สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา อาเนญฺชปฺปตฺเต ฯ สทฺธาปริคฺคหิตํ หิ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเยน น อิญฺชติ วิริยปริคฺคหิตํ โกสชฺเชน น อิญฺชติ สติปริคฺคหิตํ ปมาเทน น อิญฺชติ สมาธิปริคฺคหิตํ อุทฺธจฺเจน น อิญฺชติ ปญฺญาปริคฺคหิตํ อวิชฺชาย น อิญฺชติ โอภาสคตํ กิเลสนฺธกาเรน น อิญฺชติ ฯ อิเมหิ ฉหิ ธมฺเมหิ ปริคฺคหิตํ อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ ฯ เอวํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ อภินีหารกฺขมํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญา-สจฺฉิกิริยาย ฯ อปโร นโย ฯ จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเต

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๑๑ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

นีวรณทูรีภาเวน ปริสุทฺเธ วิตกฺกาทิสมติกฺกเมน ปริโยทาเต ฌานปฏิลาภปจฺจนีกานํ ปาปกานํ อิจฺฉาวจรานํ อภาเวน อนงฺคเณ อภิชฺฌาทีนํ จิตฺตสฺส อุปกิเลสานํ วิคเมน วิคตุปกิเลเส ฯ อุภยมฺปิ เจตํ อนงฺคณสุตฺตวตฺถสุตฺตานุสาเรน[๑] เวทิตพฺพํ ฯ วสิปฺปตฺติยา มุทุภูเต อิทฺธิปาทภาวุปคเมน กมฺมนิเย ภาวนาปาริปูริยา ปณีต-ภาวุปคเมน ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต ฯ ยถา อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ เอวํ ฐิเตติ อตฺโถ ฯ เอวมฺปิ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ อภินีหารกฺขมํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย ปาทกํ ปทฏฺฐานภูตนฺติ ฯ

อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ เอตฺถ ฯ อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ นิปฺผตฺติอฏฺเฐน ปฏิลาภฏฺเฐน จาติ วุตฺตํ โหติ ฯ ยํ หิ นิปฺปชฺชติ ปฏิลภติ[๒] จ ตํ อิชฺฌตีติ วุจฺจติ ฯ ยถาห ฯ กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจตํ สมิชฺฌตีติ[๓] ฯ ตถา เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยํ อรหตฺตมคฺโค อิชฺฌตีติ อิทฺธิ ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยนฺติ[๔] ฯ อปโร นโย ฯ อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ฯ อุปายสมฺปทาเยตํ อธิวจนํ ฯ อุปายสมฺปทา หิ อิชฺฌติ อธิปฺเปต-ผลปฺปสวนโต ฯ ยถาห ฯ อยํ โข จิตฺโต คหปติ สีลวา กลฺยาณธมฺโม สเจ ปณิทหิสฺสติ อนาคตมทฺธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตีติ อิชฺฌิสฺสติ หิ สีลวโต เจโตปณิธิสุทฺธตฺตาติ[๕] ฯ อปโร นโย ฯ

๑. วตฺถูปมสุตฺตนฺติปิ วุจฺจติ ฯ ๒. ยุ. ปฏิลพฺภติ ฯ ๓. ขุ. สุ. ๒๕/๔๘๔ ฯ
๔. ขุ. ป. ๓๑/๖๑๙ ฯ ๕. สํ. สฬา. ๑๘/๓๗๓ ฯ ปาลิยมฺปน ตสฺส โข อยํ อิชฺฌิสฺสติ สีลวโต เจโตปณิธิ สีลสฺส วิสุทฺธตฺตาติ ทิสฺสติ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธิ ฯ อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหนฺติ ฯ สา ทสวิธา ฯ ยถาห ฯ อิทฺธิโยติ ทส อิทฺธิโย[1] ฯ ปุน จปรํ อาห กตมา ทส อิทฺธิโย อธิฏฺฐานาอิทฺธิ วิกุพฺพนาอิทฺธิ มโนมยาอิทฺธิ ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ อริยาอิทฺธิ กมฺมวิปากชาอิทฺธิ ปุญฺญวโต อิทฺธิ วิชฺชามยาอิทฺธิ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมา ปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธีติ[2]

ตตฺถ ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ พหุโก โหมีติ[3] เอวํ วิภชิตฺวา ทสฺสิตา อิทฺธิ อธิฏฺฐานาวเสน นิปฺผนฺนตฺตา อธิฏฺฐานาอิทฺธิ นาม ฯ โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ นาควณฺณํ วา ฯเปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสตีติ[4] เอวํ อาคตา อิทฺธิ ปกติวณฺณวิชหนวิการวเสน ปวตฺตตา วิกุพฺพนาอิทฺธิ นาม ฯ

อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยนฺติ[5] อิมินา นเยน อาคตา อิทฺธิ สรีรพฺภนฺตเร อญฺญสฺเสว มโนมยสฺส สรีรสฺส นิปฺผตฺติวเสน ปวตฺตตฺตา มโนมยาอิทฺธิ นาม ฯ

ญาณปฺปวตฺติโต[6] ปน ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา

๑. ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๙ ฯ ปาลิยมฺปน สมฺมปฺปโยคปฺปจฺจยาติ ทิสฺสติ ฯ
๓. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒ ฯ ๔. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๖ ฯ ๕. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗ ฯ
๖. ยุ. ญาณุปฺปตฺติโต ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ญาณานุภาวนิพฺพตฺโต วิเสโส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม ฯ วุตฺตญฺเหตํ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหานฏฺโจ อิชฺฌตีติ ญาณ-วิปฺผาราอิทฺธิ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโจ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ อายสฺมโต พากุลสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ อายสฺมโต สงฺกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ อายสฺมโต ภูตปาลสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธีติ๑ ฯ ตตฺถ อายสฺมา ตาว พากุโล ทหโร ว มงฺคลทิวเส นทิยา นฺหาปิยมาโน ธาติยา ปมาเทน โสเต ปติโต ฯ ตเมนํ มจฺโฉ คิลิตฺวา พาราณสีติตฺถํ อคมาสิ ฯ ตตฺร ตํ มจฺฉพนฺโธ คเหตฺวา เสฏฺฐิภริยาย วิกฺกีณิ ฯ สา มจฺเฉ สิเนหํ อุปฺปาเทตฺวา อหเมว นํ ปจิสฺสามีติ ผาเลนฺตี มจฺฉกุจฺฉิยา สุวณฺณพิมฺพํ วิย ทารกํ ทิสฺวา ปุตฺโต เม ลทฺโธติ โสมนสฺสชาตา อโหสิ ฯ อิติ มจฺฉกุจฺฉิยํ อโรคภาโว อายสฺมโต พากุลสฺส ปจฺฉิม-ภวิกสฺส เตน อตฺตภาเวน ปฏิลภิตพฺพอรหตฺตมคฺคญาณานุภาเวน นิพฺพตฺตตฺตา ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม ฯ วตฺถุ ปน วิตฺถาเรน กเถตพฺพํ ฯ สงฺกิจฺจตฺเถรสฺส ปน คพฺภคตสฺเสว มาตา กาลมกาสิ ฯ ตสฺสา จิตกํ อาโรเปตฺวา สูเลหิ วิชฺฌิตฺวา ฌาปิยมานาย ทารโก สูลโกฏิยา อกฺขิกูเฏ ปหารํ ลภิตฺวา สทฺทมกาสิ ฯ ตโต นํ ทารโก ชีวตีติ โอตาเรตฺวา กุจฺฉึ ผาเลตฺวา ทารกํ อยฺยิกาย อทํสุ ฯ โส ตาย ปฏิชคฺคิโต วุฑฺฒิมนฺวาย ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิ ฯ อิติ วุตฺตนเยเนว ทารุจิตกาย

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

อโรคภาโว อายสฺมโต สงฺกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม ฯ ภูตปาลทารกสฺส ปน ปิตา ราชคเห ทลิทฺทมนุสฺโส ฯ โส ทารูนํ อตฺถาย สกเฏน อฏวึ คนฺตฺวา ทารุภารํ กตฺวา สายํ นครทฺวารสมีปํ ปตฺโต ฯ อถสฺส โคณา ยุคํ โอสฺสชฺชิตฺวา นครํ ปวิสึสุ ฯ โส สกฏมูเล ปุตฺตกํ นิสีทาเปตฺวา โคณานํ อนุปทํ คจฺฉนฺโต นครเมว ปาวิสิ ฯ ตสฺส อนิกฺขนฺตสฺเสว ทฺวารํ ปิทหิตํ ฯ ทารกสฺส วาฬยกฺขานุจริเตปิ พหินคเร ติยามรตฺตึ อโรคภาโว วุตฺตนเยเนว ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม ฯ วตฺถุ ปน วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ

สมาธิโต ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา สมถานุภาวนิพฺพตฺโต วิเสโส สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ ฯ วุตฺตญฺเหตํ ปฐมชฺฌาเนน นีวรณานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ อายสฺมโต สารีปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ อายสฺมโต สญฺชีวสฺส อายสฺมโต ขาณุโกณฺฑญฺญสฺส อุตฺตราย อุปาสิกาย สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผาราอิทฺธีติ[1] ฯ ตตฺถ ยทา อายสฺมโต สารีปุตฺตสฺส มหาโมคฺคลฺลานตฺเถเรน สทฺธึ กโปตกนฺทราย วิหรโต ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ อชฺโฌกาเส นิสินฺนสฺส เอโก ทุฏฺฐยกฺโข สหายเกน ยกฺเขน วาริยมาโนปิ สีเส ปหารํ อทาสิ ยสฺส เมฆสฺส วิย คชฺชิโต สทฺโท อโหสิ ตทา เถโร ตสฺส ปหรณสมเย สมาปตฺตึ

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๕๘๘ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อปฺเปสิ ฯ อถสฺส เตน ปหาเรน น โกจิ อาพาโธ อโหสิ ฯ อยํ ตสฺสายสฺมโต สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ ฯ วตฺถุ ปน อุทาเน อาคตเมว ฯ สญฺชีวตฺเถรํ ปน นิโรธสมาปนฺนํ กาลกโตติ สลฺลกฺเขตฺวา โคปาลกา ติณกฏฺฐโคมยานิ สงฺกฑฺฒิตฺวา อคฺคึ อทํสุ ฯ เถรสฺส จีวเร อํสุมตฺตมฺปิ น ฌายิตฺถ ฯ อยมสฺส อนุปุพฺพสมาปตฺติวเสน ปวตฺตสมถานุภาวนิพฺพตฺตา[1] สมาธิวิปฺผารา-อิทฺธิ ฯ วตฺถุ ปน สุตฺเต อาคตเมว ฯ ขาณุโกณฺฑญฺญตฺเถโร ปน ปกติยาว สมาปตฺติพหุโล ฯ โส อญฺญตรสฺมึ อรญฺเญ รตฺตึ สมาปตฺตึ อปฺเปตฺวา นิสีทิ ฯ ปญฺจสตา โจรา ภณฺฑกํ เถเนตฺวา คจฺฉนฺตา อิทานิ อมฺหากํ อนุปถํ[2] อาคจฺฉนฺตา นตฺถีติ วิสฺสมิตุกามา ภณฺฑกํ โอโรปยมานา ขาณุโก อยนฺติ มญฺญมานา เถรสฺเสว อุปริ สพฺพภณฺฑกานิ ฐเปสุํ ฯ เตสํ วิสฺสมิตฺวา คจฺฉนฺตานํ ปฐมํ ฐปิตภณฺฑสฺส คหณกาเล กาลปริจฺเฉทวเสน เถโร วุฏฺฐาสิ ฯ เต เถรสฺส จลนาการํ ทิสฺวา ภีตา วิรวึสุ ฯ เถโร มา ภายิตฺถ อุปาสกา ภิกฺขุ อหนฺติ อาห ฯ เต อาคนฺตฺวา วนฺทิตฺวา เถรคเตน ปสาเทน ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณึสุ ฯ อยเมตฺถ ปญฺจหิ ภณฺฑกสเตหิ อชฺโฌตฺถฏสฺส เถรสฺส อาพาธาภาโว สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ ฯ อุตฺตรา ปน อุปาสิกา ปุณฺณกเสฏฺฐิสฺส ธีตา ฯ ตสฺสา สิริมา นาม คณิกา อิสฺสาปกตา ตตฺตเตลกฏาหํ สีเส อาสิญฺจิ ฯ อุตฺตรา ตํขณํเยว เมตฺตํ

๑. ยุ...นิพฺพตฺตตฺตา ฯ ๒. อนุปทํ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

สมาปชฺชิ ฯ เตลํ โปกฺขรปตฺตโต อุทกพินฺทุ วิย วิวฏฺฏมานํ อคมาสิ ฯ อยมสฺสา สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ ฯ วตฺถุ ปน วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ สามาวตี นาม อุเทนสฺส รญฺโญ อคฺคมเหสี ฯ มาคณฺฑิยพฺราหฺมโณ อตฺตโน ธีตาย อคฺคมเหสิฏฺฐานํ ปฏฺฐยมาโน ตสฺสา วีณาย อาสีวิสํ ปกฺขิปาเปตฺวา ราชานํ อาห มหาราช สามาวตี ตํ มาเรตุกามา วีณาย อาสีวิสํ คเหตฺวา ปริหรตีติ ฯ ราชา ตํ ทิสฺวา กุปิโต สามาวตึ วธิสฺสามีติ ธนุ อาโรเปตฺวา วิสปีตํ ขุรปฺปํ สนฺนยฺหิ ฯ สามาวตี สปริวารา ราชานํ เมตฺตาย ผริ ฯ ราชา สรํ เนว ขิปิตุํ น โอโรเปตุํ สกฺโกนฺโต เวธมาโน อฏฺฐาสิ ฯ ตโต นํ เทวี อาห กึ มหาราช กิลมสีติ ฯ อาม กิลมามีติ ฯ เตนหิ ธนุ โอโรเปหีติ ฯ สโร รญฺโญ ปาทมูเลเยว ปติ ฯ ตโต นํ เทวี มหาราช น อปฺปทุฏฺฐสฺส ปทุสฺสิตพฺพนฺติ โอวทิ ฯ อิติ รญฺโญ สรํ มุญฺจิตุํ อวิสหนภาโว สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผาราอิทฺธีติ ฯ

ปฏิกูลาทีสุ อปฺปฏิกูลสญฺญีวิหาราทิกา ปน อริยาอิทฺธิ นาม ฯ กตมา อริยาอิทฺธิ อิธ ภิกฺขุ สเจ อากงฺขติ ปฏิกูเล อปฺปฏิกูล-สญฺญี[๑] วิหเรยฺยนฺติ อปฺปฏิกูลสญฺญี ตตฺถ วิหรติ ฯเปฯ อุเปกฺขโก ตตฺถ วิหรติ สโต สมฺปชาโนติ[๒] ฯ อยญฺหิ เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต อริยาอิทฺธีติ วุจฺจติ ฯ เอตาย หิ สมนฺนาคโต ขีณาสโว ภิกฺขุ ปฏิกูเล อนิฏฺเฐ วตฺถุสฺมึ เมตฺตาผรณํ วา ธาตุมนสิ-

๑. ม. ปฏิกูลสญฺญี ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๔๙ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

การํ วา กโรนฺโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ อปฺปฏิกูเล อิฏฺเจ วตฺถุสฺมึ อสุภผรณํ วา อนิจฺจนฺติ มนสิการํ วา กโรนฺโต ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ ฯ ตถา ปฏิกูลาปฏิกูเลสุ ตเทว เมตฺตาผรณํ วา ธาตุมนสิการํ วา กโรนฺโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ อปฺปฏิกูลปฏิกูเลสุ จ ตเทว อสุภผรณํ วา อนิจฺจนฺติ มนสิการํ วา กโรนฺโต ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหตีติอาทินา[๑] นเยน วุตฺตํ ปน ฉฬงฺคุเปกฺขํ ปวตฺตยมาโน ปฏิกฺกูเล จ อปฺปฏิกูเล จ ตทุภยํ อภินิวชฺเชตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน ฯ ปฏิสมฺภิทายํ หิ กถํ ปฏิกูเล อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ อนิฏฺจสฺมึ วตฺถุสฺมึ เมตฺตาย วา ผรติ ธาตุโต วา อุปสํหรตีติอาทินา[๒] นเยน อยเมว อตฺโถ วิภตฺโตติ ฯ อิติ เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต อริยาอิทฺธีติ วุจฺจติ ฯ

ปกฺขิอาทีนํ ปน เวหาสคมนาทิกา กมฺมวิปากชาอิทฺธิ นาม ฯ ยถาห ฯ กตมา กมฺมวิปากชาอิทฺธิ สพฺเพสํ ปกฺขีนํ สพฺเพสํ เทวานํ เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ เอกจฺจานํ วินิปาติกานํ อยํ กมฺมวิปากชา-อิทฺธีติ[๓] ฯ เอตฺถ หิ สพฺเพสํ ปกฺขีนํ ฌานํ วา วิปสฺสนํ วา วินาเยว อากาเสน คมนํ ตถา สพฺเพสํ เทวานํ ปรมกปฺปิกานญฺจ เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ ตถา ปิยงฺกรมาตา[๔] ยกฺขินี อุตฺตรมาตา ปุสฺสมิตฺตา[๕] ธมฺมคุตฺตาติ เอวมาทีนํ เอกจฺจานํ วินิปาติกานํ อากาเสน คมนํ กมฺมวิปากชาอิทฺธีติ ฯ

๑. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๐ ฯ ๒. ขุ. ปฺ. ๓๑/๕๙๙ ฯ ๓. ขุ. ปฺ. ๓๑/๖๐๐ ฯ
๔. ม. ปิยงฺกุรมาตา ฯ ๕. ม. ผุสฺสมิตฺตา ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

จกฺกวตฺติอาทีนํ เวหาสคมนาทิกา ปน ปุญฺญวโต อิทฺธิ นาม ฯ ยถาห ฯ กตมา ปุญฺญวโต อิทฺธิ ราชา จกฺกวตฺติ เวหาสํ คจฺฉติ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย อนฺตมโส อสฺสพนฺธโคพนฺธปุริเส อุปาทาย โชติกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ ชฏิลสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ โฆสกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ เมณฺฑกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ปุญฺญวโต อิทฺธีติ[๑] ฯ สงฺเขปโต ปน ปริปากํ คเต ปุญฺญสมฺภาเร อิชฺฌนกวิเสโส ปุญฺญวโต อิทฺธิ ฯ เอตฺถ จ โชติกสฺส คหปติสฺส ปจวึ ภินฺทิตฺวา มณิปาสาโท อุฏฺฐหิ จตุสฏฺฐี จ กปฺปรุกฺขาติ อยมสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ ฯ ชฏิลกสฺส อสีติหตฺโถ สุวณฺณปพฺพโต นิพฺพตฺติ ฯ โฆสกสฺส สตฺตฏฺฐาเนสุ มารณตฺถาย อุปกฺกเม กเตปิ อโรคภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิ ฯ เมณฺฑกสฺส เอกกสิตมตฺเต ปเทเส สตฺตรตนมยานํ เมณฺฑกานํ ปาตุภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิ ฯ ปญฺจ มหาปุญฺญา นาม เมณฺฑกเสฏฺฐี ตสฺส ภริยา จนฺทปทุมสิริ ปุตฺโต ธนญฺชยเสฏฺฐี สุณิสา สุมนเทวี ทาโส ปุณฺโณ นามาติ ฯ เตสุ เสฏฺฐิสฺส สีสนฺหาตสฺส อากาสํ อุลฺโลกนกาเล อฑฺฒเตรสโกฏฺฐสหสฺสานิ อากาสโต รตฺตสาลีนํ ปูเรนฺติ ฯ ภริยาย นาฬิโกทนมตฺตมฺปิ คเหตฺวา สกลชมฺพูทีปวาสิเก ปริวิสมานาย ภตฺตํ น ขียติ ฯ ปุตฺตสฺส สหสฺสตฺถวิกํ คเหตฺวา สกลชมฺพูทีปวาสิกานมฺปิ เทนฺตสฺส กหาปณา น ขียนฺติ ฯ สุณิสาย เอกํ วีหิตุมฺพํ คเหตฺวา สกล-

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๐ ฯ

ชมฺพูทีปวาสีนมฺปิ ภาชยมานาย ธญฺญํ น ขียติ ฯ ทาสสฺส เอเกน นงฺคเลน กสโต อิโต สตฺต อิโต สตฺตาติ จุทฺทส มคฺคา โหนฺติ ฯ อยํ เนสํ ปุญฺญวโต อิทฺธิ ฯ

วิชฺชาธราทีนํ เวหาสคมนาทิกา ปน วิชฺชามยาอิทฺธิ ฯ ยถาห ฯ กตมา วิชฺชามยาอิทฺธิ วิชฺชาธรา วิชฺชํ ปริชปฺปิตฺวา เวหาสํ คจฺฉนฺติ อากาเส อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ ฯเปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสนฺตีติ[๑] ฯ

เตน เตน ปน สมฺมาปโยเคน ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส อิชฺฌนํ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ฯ ยถาห ฯ เนกฺขมฺเมน กามจฺฉนฺทสฺส ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธีติ[๒] ฯ เอตฺถ จ ปฏิปตฺติสงฺขาตสฺเสว สมฺมาปโยคสฺส ทีปนวเสน ปุริมปาลิสทิสาว ปาลิ อาคตา ฯ อฏฺฐกถายํ ปน สกฏพฺยูหาทิกรณวเสน ยงฺกิญฺจิ สิปฺปกมฺมํ ยงฺกิญฺจิ เวชฺชกมฺมํ ติณฺณํ เวทานํ อุคฺคหณํ ติณฺณํ ปิฏกานํ อุคฺคหณํ อนฺตมโส กสนวปฺปนาทีนิ อุปาทาย ตํ ตํ กมฺมํ นิพฺพตฺตวิเสโส ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธีติ อาคตา ฯ

อิติ อิมาสุ ทสสุ อิทฺธีสุ อิทฺธิวิธายาติ อิมสฺมึ ปเท อธิฏฺฐานาอิทฺธิเยว อาคตา ฯ อิมสฺมึ ปนตฺเถ วิกุพฺพนาอิทฺธิมโน-

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๑ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๖๐๑ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

มยาอิทฺธิโย[๑] อิจฺฉิตพฺพา เอว ฯ

อิทฺธิวิธายาติ อิทฺธิโกฏฺฐาสาย อิทฺธิวิกปฺปาย วา ฯ จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ โส ภิกฺขุ วุตฺตปฺปการวเสน ตสฺมึ จิตฺเต อภิญฺญาปาทกชฺฌาเน ชาเต อิทฺธิวิธาธิคมตฺถาย ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา อิทฺธิวิธาภิมุขํ เปเสติ ฯ อภินินฺนาเมตีติ อธิคนฺตพฺพํ อิทฺธิโปณํ[๒] อิทฺธิปพฺภารํ กโรติ ฯ โสติ โส เอวํ กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุ ฯ อเนกวิหิตนฺติ อเนกวิธํ นานปฺปการํ ฯ อิทฺธิวิธนฺติ อิทฺธิโกฏฺฐาสํ ฯ ปจฺจนุโภตีติ ปจฺจนุภวติ ผุสติ สจฺฉิกโรติ ปาปุณาตีติ อตฺโถ ฯ

อิทานิสฺส อเนกวิหิตภาวํ ทสฺเสนฺโต เอโกปิ หุตฺวาติ-อาทิมาห ฯ ตตฺถ เอโกปิ หุตฺวาติ อิทฺธิกรณโต ปุพฺเพว ปกติยา เอโกปิ หุตฺวา ฯ พหุธา โหตีติ พหูนํ สนฺติเก จงฺกมิตุกาโม วา สชฺฌายํ วา กตฺตุกาโม ปญฺหํ วา ปุจฺฉิตุกาโม หุตฺวา สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ โหติ ฯ กถํ ปนายเมวํ โหติ ฯ อิทฺธิยา จตสฺโส ภูมิโย จตฺตาโร ปาทา อฏฺฐ ปทานิ โสฬส จ มูลานิ สมฺปาเทตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต ฯ

ตตฺถ จตสฺโส ภูมิโยติ จตฺตาริ ฌานานิ เวทิตพฺพานิ ฯ วุตฺตญฺเหตํ ธมฺมเสนาปตินา อิทฺธิยา กตมา จตสฺโส ภูมิโย วิเวกชภูมิ ปฐมชฺฌานํ ปีติสุขภูมิ ทุติยชฺฌานํ อุเปกฺขาสุขภูมิ ตติยชฺฌานํ อทุกฺขมสุขภูมิ จตุตฺถชฺฌานํ อิทฺธิยา อิมา จตสฺโส

๑. ยุ. วิกุพฺพนามฺโนมยาอิทฺธิโยปิ ฯ ๒. อธิคนฺตพฺพอิทฺธิโปณนฺติ เอกปทเมว ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ภูมิโย อิทฺธิลาภาย อิทฺธิปฏิลาภาย อิทฺธิวิกุพฺพนตาย อิทฺธิวิสวิตาย อิทฺธิวสิตาย อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตีติ[๑] ฯ เอตฺถ จ ปุริมานิ ตีณิ ฌานานิ ตสฺมา ปีติผรเณน จ สุขผรเณน จ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ลหุมุทุกมฺมญฺญกาโย หุตฺวา อิทฺธึ ปาปุณาติ ตสฺมา อิมินา ปริยาเยน อิทฺธิลาภาย สํวตฺตนโต สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานิ ฯ จตุตฺถํ ปน อิทฺธิลาภาย ปกติภูมิเยว ฯ

จตฺตาโร ปาทาติ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตญฺเหตํ อิทฺธิยา กตเม จตฺตาโร ปาทา อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ วิริยจิตฺตวีมํสสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ อิทฺธิยา อิเม จตฺตาโร ปาทา อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตีติ[๒] ฯ เอตฺถ จ ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธิ ฯ กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิสฺเสตํ อธิวจนํ ฯ ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา ฯ จตุกิจฺจสาธกสฺส สมฺมปฺปธานวิริยสฺเสตํ อธิวจนํ ฯ สมนฺนาคตนฺติ ฉนฺทสมาธินา จ ปธานสงฺขาเรหิ จ อุเปตํ ฯ อิทฺธิปาทนฺติ นิปฺผตฺติปริยาเยน วา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิมินา วา ปริยาเยน อิทฺธีติ สงฺขํ คตานํ อภิญฺญาจิตฺตสมฺปยุตฺตานํ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารานํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน ปาทภูตํ เสสจิตฺตเจตสิกราสินฺติ อตฺโถ ฯ วุตฺตญฺเหตํ อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๙ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๘ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

วิญฺญาณกฺขนฺโธติ[๑] ฯ อถวา ปชฺชเต อเนนาติ ปาโท ปาปุณิยตีติ อตฺโถ ฯ อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท ฯ ฉนฺทาทีนเมตํ อธิวจนํ ฯ ยถาห ฯ ฉนฺทํ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ ฯเปฯ ปทหติ อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขารา อิติ อยญฺจ ฉนฺโท อยญฺจ ฉนฺทสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโทติ[๒] ฯ เอวํ เสสิทฺธิปาเทสุปิ อตฺโถ เวทิตพฺโพ ฯ

อฏฺฐ ปทานีติ ฉนฺทาทีนิ อฏฺฐ ปทานิ เวทิตพฺพานิ ฯ วุตฺตญฺเหตํ อิทฺธิยา กตมานิ อฏฺฐ ปทานิ ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ ฉนฺโท น สมาธิ สมาธิ น ฉนฺโท อญฺโญ ฉนฺโท อญฺโญ สมาธิ วิริยํ เจ ภิกฺขุ จิตฺตํ เจ ภิกฺขุ วีมํสํ เจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ วีมํสา น สมาธิ สมาธิ น วีมํสา อญฺญา วีมํสา อญฺโญ สมาธิ อิทฺธิยา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตีติ[๓] ฯ เอตฺถ หิ อิทฺธึ อุปฺปาเทตุกมฺยตา-ฉนฺโท สมาธินา เอกโต นิยุตฺโตว อิทฺธิลาภาย สํวตฺตติ ฯ ตถา วิริยาทโย ฯ ตสฺมา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ ฯ

โสฬส มูลานีติ โสฬสหิ อากาเรหิ อเนญฺชตา จิตฺตสฺส เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตญฺเหตํ อิทฺธิยา กตี มูลานิ โสฬส มูลานิ

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๒๙๔ ฯ ๒. สํ. มหาวาร. ๑๙/๓๔๕ ฯ ๓. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๐ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อโนนตํ จิตฺตํ โกสชฺเชน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ อนุนฺนตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺเจน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ อนภินตํ จิตฺตํ ราเคน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ อนุปนตํ จิตฺตํ พฺยาปาเทน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ อนิสฺสิตํ จิตฺตํ ทิฏฺฐิยา น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ อปฺปฏิพทฺธํ จิตฺตํ ฉนฺทราเคน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ วิปฺปมุตฺตํ จิตฺตํ กามราเคน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ วิสํยุตฺตํ จิตฺตํ กิเลเสน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ วิมริยาทีกตํ จิตฺตํ กิเลสมริยาเทน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ เอกตฺตคตํ จิตฺตํ นานตฺตกิเลเสน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ สทฺธาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเยน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ วิริเยน ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ โกสชฺเชน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ สติยา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ ปมาเทน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ สมาธินา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺเจน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ ปญฺญาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อวิชฺชาย น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ โอภาสคตํ จิตฺตํ อวิชฺชนฺธกาเรน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ อิทฺธิยา อิมานิ โสฬส มูลานิ อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตีติ[๑] ฯ

กามญฺจ เอส อตฺโถ เอวํ สมาหิเต จิตฺเตติอาทินาปิ สิทฺโธเยว ฯ ปฐมชฺฌานาทีนํ ปน อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภาวทสฺสนตฺถํ ปุน วุตฺโต ฯ ปุริโม จ สุตฺเตสุ อาคตนโย ฯ อยํ ปฏิสมฺภิทายํ ฯ อิติ อุภยตฺถ อสมฺโมหตฺถมฺปิ ปุน วุตฺโต ฯ

ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโตติ สฺวายํ เจเต อิทฺธิยา ภูมิปาทปท-

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๐ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

มูลภูเต ธมฺเม สมฺปาเทตฺวา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ สตํ อิจฺฉติ สตํ โหมิ สตํ โหมีติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาติ ฯ อธิฏฺฐานจิตฺเตน สเหว สตํ โหติ ฯ สหสฺสาทีสุปิ เอเสว นโย ฯ สเจ เอวํ น อิชฺฌติ ปุน ปริกมฺมํ กตฺวา ทุติยมฺปิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ สํยุตฺตฏฺฐกถายํ หิ เอกวารํ ทฺวิวารํ สมาปชฺชิตุํ วฏฺฏตีติ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ นิมิตฺตารมฺมณํ ปริกมฺมจิตฺตานิ สตารมฺมณานิ วา สหสฺสารมฺมณานิ วา ฯ ตานิ จ โข วณฺณวเสน โน ปณฺณตฺติวเสน ฯ อธิฏฺฐานจิตฺตมฺปิ ตเถว สตารมฺมณํ วา สหสฺสารมฺมณํ วา ฯ ตํ ปุพฺเพ วุตฺตํ อปฺปนาจิตฺตมิว โคตฺรภูอนนฺตรํ เอกเมว อุปฺปชฺชติ รูปาวจร-จตุตฺถชฺฌานิกํ ฯ ยมฺปิ หิ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ พหุโก โหมีติ พหุโก โหติ ยถายสฺมา จุลฺล-ปนฺถโกติ[๑] ตตฺราปิ อาวชฺชตีติ ปริกมฺมวเสเนว วุตฺตํ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตีติ อภิญฺญาญาณวเสน วุตฺตํ ตสฺมา พหุกํ อาวชฺชติ ตโต เตสํ ปริกมฺมจิตฺตานํ อวสาเน สมาปชฺชติ สมาปตฺติโต วุฏฺฐหิตฺวา ปุน พหุโก โหมีติ อาวชฺชิตฺวา ตโต ปรํ ปวตฺตานํ ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ปุพฺพภาคจิตฺตานํ อนนฺตรา อุปฺปนฺเนน สนฺนิฏฺฐาปนวเสน อธิฏฺฐานนฺติ ลทฺธนาเมน เอเกเนว อภิญฺญาญาเณน อธิฏฺฐาตีติ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๔๒ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ ฯ ยํ ปน วุตฺตํ ยถายสฺมา จุลฺลปนฺถโกติ ตํ พหุธาภาวสฺส กายสกฺขิทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ฯ ตํ ปน วตฺถุนา ทีเปตพฺพํ ฯ

เต กิร เทฺว ภาตโร ปนฺเถ ชาตตฺตา ปนฺถกาติ นามํ ลภึสุ ฯ เตสํ เชฏฺโฐ มหาปนฺถโก ฯ โส ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิ อรหา หุตฺวา จุลฺลปนฺถกํ ปพฺพาเชตฺวา

ปทุมํ ยถา โกกนุทํ สุคนฺธํ
ปาโต สิยา ผุลฺลมวีตคนฺธํ
องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ
ตปนฺตมาทิจฺจมิวนฺตลิกฺเขติ

อิมํ คาถมาทาสิ ฯ โส ตํ จตูหิ มาเสหิ ปคุณํ กาตุํ นาสกฺขิ ฯ อถ นํ เถโร อภพฺโพ ตฺวํ สาสเนติ วิหารโต นีหรติ ฯ ตสฺมึ จ กาเล เถโร ภตฺตุทฺเทสโก โหติ ฯ ชีวโก เถรํ อุปสงฺกมิตฺวา เสฺว ภนฺเต ภควตา สทฺธึ ปญฺจ ภิกฺขุสตานิ คเหตฺวา อมฺหากํ เคเห ภิกฺขํ คณฺหถาติ อาห ฯ เถโรปิ ฐเปตฺวา จุลฺลปนฺถกํ เสสานํ อธิวาเสมีติ อธิวาเสสิ ฯ จุลฺลปนฺถโก ทฺวารโกฏฺฐเก ฐตฺวา โรทติ ฯ ภควา ทิพฺพจกฺขุนา ทิสฺวา ตํ อุปสงฺกมิตฺวา กสฺมา โรทสีติ อาห ฯ โส ตํ ปวตฺตึ อาจิกฺขิ ฯ ภควา น สชฺฌายํ กาตุํ อสกฺโกนฺโต มม สาสเน อภพฺโพ นาม โหติ มา โสจิ ภิกฺขูติ ตํ พาหายํ คเหตฺวา วิหารํ ปวิสิตฺวา อิทฺธิยาว ปิโลติกขณฺฑํ อภินิมฺมินิตฺวา อทาสิ หนฺท ภิกฺขุ อิมํ ปริมชฺชนฺโต รโชหรณํ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

รโชหรณนฺติ ปุนปฺปุนํ สชฺฌายํ กโรหีติ ฯ ตสฺส ตถา กโรโต ตํ กาฬวณฺณํ อโหสิ ฯ โส สุปริสุทฺธํ วตฺถํ นตฺเถตฺถ โทโส อตฺตภาวสฺส ปนายํ โทโสติ สญฺญํ ปฏิลภิตฺวา ปญฺจสุ ขนฺเธสุ ญาณํ โอตริตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อนุโลมโต โคตฺรภูสมีปํ ปาเปสิ ฯ อถสฺส ภควา โอภาสคาถา อภาสิ

ราโค รโช น จปน เรณุ วุจฺจติ
ราคสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺว ปณฺฑิตา
วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส[1] สาสเน
ฯเปฯ[2] โทโส ฯเปฯ
โมโห รโช น จปน เรณุ วุจฺจติ
โมหสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺว ปณฺฑิตา
วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเนติ ฯ

ตสฺส คาถาปริโยสาเน จตุสมฺภิทาฉฬภิญฺญาปริวารา[3] นว โลกุตฺตรธมฺมา หตฺถคตาว อเหสุํ ฯ สตฺถา ทุติยทิวเส ชีวกสฺส เคหํ อคมาสิ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน ฯ อถ ทกฺขิโณทกาวสาเน ยาคุยา ทิยฺยมานาย หตฺเถน ปตฺตํ ปิทหิ ฯ ชีวโก กึ ภนฺเตติ ปุจฺฉิ ฯ วิหาเร เอโก ภิกฺขุ อตฺถีติ ฯ โส ปุริสํ เปเสสิ คจฺฉ อยฺยํ คเหตฺวา สีฆํ เอหีติ ฯ วิหารโต นิกฺขมนฺเต ปน ภควติ

๑. ม. วีตรชสฺส ฯ ๒. ปุริมเปลฺยาโล อติเรโก วิย ทิสฺสติ ฯ ๓. ม. จตุปฏิสมฺภิทา...ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สหสฺสกฺขตฺตุมตฺตานํ นิมฺมินิตฺวาน ปนฺถโก
นิสีทิ อมฺพวเน รมฺเม ยาว กาลปฺปเวทนาติ ฯ

อถ โส ปุริโส คนฺตฺวา กาสาเวหิ เอกปชฺโชตํ อารามํ ทิสฺวา อาคนฺตฺวา ภิกฺขูหิ ภริโต ภนฺเต อาราโม นาหํ ชานามิ กตโม โส อยฺโยติ อาห ฯ ตโต นํ ภควา อาห คจฺฉ ยํ ปฐมํ ปสฺสสิ ตํ จีวรกณฺเณ คเหตฺวา สตฺถา ตํ อามนฺเตตีติ วตฺวา อาเนหีติ ฯ โส คนฺตฺวา เถรสฺเสว จีวรกณฺเณ อคฺคเหสิ ฯ ตาวเทว สพฺเพ นิมฺมิตา อนฺตรธายึสุ ฯ เถโร คจฺฉ ตฺวนฺติ ตํ อุยฺโยเชตฺวา มุขโธวนาทิสรีรกิจฺจํ นิฏฺฐาเปตฺวา ปฐมตรํ คนฺตฺวา ปญฺญตฺตาสเน นิสีทิ ฯ อิทํ สนฺธาย วุตฺตํ ยถายสฺมา จูฬปนฺถโกติ ฯ

ตตฺร เย เต พหู นิมฺมิตา เต อนิยเมตฺวา นิมฺมิตตฺตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติ ฯ ฐานนิสชฺชาทีสุ วา ภาสิตตุณฺหีภาวาทีสุ วา ยํ ยํ อิทฺธิมา กโรติ ตํ ตเทว กโรนฺติ ฯ สเจ ปน นานาวณฺเณ กาตุกาโม โหติ เกจิ ปฐมวเย เกจิ มชฺฌิมวเย เกจิ ปจฺฉิมวเย ตถา ทีฆเกเส อุปฑฺฒมุณฺเฑ มิสฺสกเกเส อุปฑฺฒรตฺตจีวเร ปณฺฑุกจีวเร ปทภาณธมฺมกถาสรภญฺญ ปญฺหปุจฺฉนปญฺหวิสชฺชนปจนจีวรสิพฺพนโธวนาทีนิ[๑] กโรนฺเต อปเรปิ วา นานปฺปการเก กาตุกาโม โหติ เตน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เอตฺตกา ภิกฺขู ปฐมวยา โหนฺตูติอาทินา นเยน ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึ

๑. ยุ....ปญฺหาวิสฺสชฺชนรชนปจน...อิติ ทิสฺสติ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

อิจฺฉิติจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตีติ ฯ เอส นโย พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตีติอาทีสุ ฯ อยํ ปน วิเสโส ฯ

อิมินา ภิกฺขุนา เอวํ พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ปุน เอโกว หุตฺวา จงฺกมิสฺสามิ สชฺฌายํ กริสฺสามิ ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา วา อยํ วิหาโร อปฺปภิกฺขุโก สเจ เกจิ อาคมิสฺสนฺติ กุโต อิเม เอตฺตกา เอกสทิสา ภิกฺขู อทฺธา เถรสฺส เอส อานุภาโวติ มํ ชานิสฺสนฺตีติ อปฺปิจฺฉตาย วา อนฺตราว เอโก โหมีติ อิจฺฉนฺเตน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอโก โหมีติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอโก โหมีติ อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึเยว เอโก โหติ ฯ เอวํ อกโรนฺโต ปน ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสน สยเมว เอโก โหติ ฯ

อาวิภาวํ ติโรภาวนฺติ เอตฺถ อาวิภาวํ กโรติ ติโรภาวํh กโรตีติ อยมตฺโถ ฯ อิทเมว หิ สนฺธาย ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหติ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ ปากฏํ ติโรภาวนฺติ เกนจิ อาวฏํ โหติ ปฏิจฺฉนฺนํ ปีหิตํ ปฏิกุชฺชิตนฺติ[๑] ฯ ตตฺรายํ อิทฺธิมา อาวิภาวํ กาตุกาโม อนฺธการํ วา อาโลกํ กโรติ ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวฏํ อนาปาถํ วา อาปาถํ กโรติ ฯ กถํ ฯ อยํ หิ ยถา ปฏิจฺฉนฺโนปิ ทูเร ฐิโตปิ วา ทิสฺสติ เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กาตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อิทํ อนฺธการฏฺฐานํ อาโลกชาตํ โหตูติ วา อิทํ ปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๒ ฯ

โหตูติ วา อิทํ อนาปาถํ อาปาถํ โหตูติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ ฯ สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ ฯ ปเร ทูเร ฐิตาปิ ปสฺสนฺติ ฯ สยมฺปิ ปสฺสิตุกาโม ปสฺสติ ฯ

เอตํ ปน ปาฏิหาริยํ เกน กตปุพฺพนฺติ ฯ ภควตา ฯ ภควา หิ จุลฺลสุภทฺทาย นิมนฺติโต วิสฺสุกมฺมุนา นิมฺมิเตหิ ปญฺจหิ กูฏาคารสเตหิ สาวตฺถิโต สตฺตโยชนพฺภนฺตรํ สาเกตํ คจฺฉนฺโต ยถา สาเกตนครวาสิโน สาวตฺถีวาสิเก ปสฺสนฺติ สาวตฺถีวาสิโน จ สาเกตนครวาสิเก ปสฺสนฺติ เอวํ อธิฏฺฐาสิ ฯ นครมชฺเฌว โอตริตฺวา ปถวึ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา ยาว อวีจึ อากาสญฺจ ทฺวิธา วิยูหิตฺวา ยาว พฺรหฺมโลกํ ทสฺเสสิ ฯ เทโวโรหเณนปิ จ อยมตฺโถ วิภาเวตพฺโพ ฯ ภควา กิร ยมกปาฏิหาริยํ กตฺวา จตุราสีติปาณสหสฺสานิ พนฺธนา ปโมเจตฺวา อตีตพุทฺธา ยมกปาฏิหาริยาวสาเน กุหึ คตาติ อาวชฺชิตฺวา ตาวตึสภวนํ คตาติ อทฺทส ฯ อเถเกน ปาเทน ปถวีตลํ อกฺกมิตฺวา ทุติยํ ยุคนฺธรปพฺพเต ปติฏฺฐเปตฺวา ปุน ปุริมปาทํ อุทฺธริตฺวา สิเนรุมตฺถกํ อกฺกมิตฺวา ตตฺถ ปณฺฑุกมฺพลสิลาตเล วสฺสํ อุป-คนฺตฺวา สนฺนิปติตานํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตานํ อาทิโต ปฏฺฐาย อภิธมฺมกถํ อารภิ ภิกฺขาจารเวลาย นิมฺมิตพุทฺธํ มาเปสิ โส ธมฺมํ เทเสติ ฯ ภควา นาคลตาทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตฺวา อโนตตฺตทเห มุขํ โธวิตฺวา อุตฺตรกุรูสุ ปิณฺฑปาตํ คเหตฺวา อโนตตฺตทหตีเร ปริภุญฺชติ ฯ สารีปุตฺตตฺเถโร ตตฺถ คนฺตฺวา ภควนฺตํ วนฺทติ ฯ ภควา

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

อชฺช เอตฺตกํ ธมฺมํ เทเสสินฺติ เถรสฺส นยํ เทติ ฯ เอวํ ตโย มาเส อพฺโพจฺฉินฺนํ อภิธมฺมกถํ กเถสิ ฯ ตํ สุตฺวา อสีติโกฏิเทวตานํ ธมฺมาภิสมโย อโหสิ ฯ ยมกปาฏิหาริเย สนฺนิปติตาปิ ทฺวาทสโยชนา ปริสา ภควนฺตํ ปสฺสิตฺวาว คมิสฺสามาติ ขนฺธวารํ พนฺธิตฺวา อฏฺฐาสิ ฯ ตํ จุลฺลอนาถปิณฺฑิกเสฏฺฐีเยว สพฺพปจฺจเยหิ อุปฏฺฐาสิ ฯ มนุสฺสา กุหึ ภควาติ ชานนตฺถาย อนุรุทฺธตฺเถรํ ยาจึสุ ฯ เถโร อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา อทฺทส ทิพฺเพน จกฺขุนา ตตฺถ วสฺสุปคตํ ภควนฺตํ ทิสฺวา อาโรเจสิ ฯ เต ภควโต วนฺทนตฺถาย มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรํ ยาจึสุ ฯ เถโร ปริสามชฺเฌเยว มหาปฐวึ นิมฺมุชฺชิตฺวา สิเนรุปพฺพตํ วินิพฺพิชฺฌิตฺวา ตถาคตปาทมูเล ภควโต ปาเท วนฺทมาโนว อุมฺมุชฺชิตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ ชมฺพูทีปวาสิโน ภนฺเต ภควโต ปาเท วนฺทิตฺวา ปสฺสิตฺวาว คมิสฺสามาติ วทนฺตีติ ฯ ภควา อาห กุหึ ปน เต โมคฺคลฺลาน เอตรหิ เชฏฺฐภาตา ธมฺมเสนาปตีติ ฯ สงฺกสฺสนคเร ภนฺเตติ ฯ เย โมคฺคลฺลาน มํ ทฏฺฐุกามา เสฺว สงฺกสฺสนครํ อาคจฺฉนฺตุ อหํ เสฺว มหาปวารณา-ปุณฺณมาสีอุโปสถทิวเส สงฺกสฺสนคเร โอตริสฺสามีติ ฯ สาธุ ภนฺเตติ เถโร ทสพลํ วนฺทิตฺวา อาคตมคฺเคเนว โอรุยฺห มนุสฺสานํ สนฺติกํ สมฺปาปุณิ ฯ คมนาคมนกาเลว ยถา นํ มนุสฺสา ปสฺสนฺติ เอวํ อธิฏฺฐาสิ ฯ อิทํ ตาเวตฺถ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร อาวิภาวปาฏิหาริยํ อกาสิ ฯ โส เอวํ อาคโต ตํ ปวุตฺตึ อาโรเจตฺวา ทูรนฺติ สญฺญํ อกตฺวา กตปาตราสาว นิกฺขมถาติ อาห ฯ ภควา สกฺกสฺส

วิสุทฺธิมคฺเค

เทวรญฺโญ อาโรเจสิ มหาราช เสฺว มนุสฺสโลกํ คจฺฉามีติ ฯ เทวราชา วิสฺสุกมฺมํ อาณาเปสิ ตาต เสฺว ภควา มนุสฺสโลกํ คนฺตุกาโม ติสฺโส โสปาณปนฺติโย มาเปหิ เอกํ กนกมยํ เอกํ รชตมยํ เอกํ มณิมยนฺติ ฯ โส ตถา อกาสิ ฯ ภควา ทุติยทิวเส สิเนรุมุทฺธนิ ฐตฺวา ปุรตฺถิมํ โลกธาตุํ โอโลเกสิ ฯ อเนกานิ จกฺกวาฬสตสหสฺสานิ วิวฏานิ หุตฺวา เอกงฺคณํ วิย ปกาสึสุ ฯ ยถา จ ปุรตฺถิเมน เอวํ ปจฺฉิเมนปิ อุตฺตเรนปิ ทกฺขิเณนปิ สพฺพํ วิวฏมทฺทส ฯ เหฏฺฐาปิ ยาว อวีจึ อุปริ ยาว อกนิฏฺฐภวนํ ตาว อทฺทส ฯ ตํทิวสํ กิร โลกวิวรณํ นาม อโหสิ ฯ มนุสฺสาปิ เทเว ปสฺสนฺติ เทวาปิ มนุสฺเส ฯ ตตฺถ เนว มนุสฺสา อุทฺธํ โอโลเกนฺติ น เทวา อโธ โอโลเกนฺติ สพฺเพ สมฺมุขา ว อญฺญมญฺญํ ปสฺสนฺติ ฯ ภควา มชฺเฌ มณิมเยน โสปาเณน โอตรติ ฉกามาวจรเทวา วามปสฺเส กนกมเยน สุทฺธาวาสา จ มหาพฺรหฺมา จ ทกฺขิณปสฺเส รชตมเยน ฯ เทวราชา ปตฺตจีวรํ อคฺคเหสิ ฯ มหาพฺรหฺมา ติโยชนิกํ เสตจฺฉตฺตํ ฯ สุยาโม วาลวีชนึ ฯ ปญฺจสิโข คนฺธพฺพปุตฺโต ติคาวุตมตฺตํ เวฬุวปณฺฑุวีณํ คเหตฺวา ตถาคตสฺส ปูชํ กโรนฺโต โอตรติ ฯ ตํทิวสํ ภควนฺตํ ทิสฺวา พุทฺธภาวาย ปิหํ อนุปฺปาเทตฺวา ฐิตสตฺโต นาม นตฺถีติ ฯ อิทเมตฺถ ภควา อาวิภาวปาฏิหาริยํ อกาสิ ฯ

อปิจ ตามฺพปณฺณิทีเป ตฬงฺครวาสี[๑] ธมฺมทินฺนตฺเถโรปิ

๑. ม. วาฬงฺกรวาสี ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

ติสฺสมหาวิหาเร เจติยงฺคณมฺหิ นิสีทิตฺวา ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อปณฺณกปฏิปทํ ปฏิปนฺโน โหตีติ[1] อปณฺณกสุตฺตํ กเถนฺโต เหฏฺฐามุขํ วีชนึ อกาสิ ฯ ยาว อวีจิโต เอกงฺคณํ อโหสิ ฯ ตโต อุปริมุขํ อกาสิ ฯ ยาว พฺรหฺมโลกา เอกงฺคณํ อโหสิ ฯ เถโร นิรยภเยน ตชฺเชตฺวา สคฺคสุเขน จ ปโลเภตฺวา ธมฺมํ เทเสติ ฯ เกจิ โสตาปนฺนา อเหสุํ เกจิ สกทาคามี อนาคามี อรหนฺโตติ ฯ

ติโรภาวํ กาตุกาโม ปน อาโลกํ วา อนฺธการํ กโรติ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วา ปฏิจฺฉนฺนํ อาปาถํ วา อนาปาถํ กโรติ ฯ กถํ ฯ อยํ หิ ยถา อปฺปฏิจฺฉนฺโนปิ สมีเป ฐิโตปิ วา น ทิสฺสติ เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กาตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อิทํ อาโลกฏฺฐานํ อนฺธการํ โหตูติ วา อิทํ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ ปฏิจฺฉนฺนํ โหตูติ วา อิทํ อาปาถํ อนาปาถํ โหตูติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ ฯ สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ ฯ ปเร สมีเป ฐิตาปิ น ปสฺสนฺติ ฯ สยมฺปิ อปสฺสิตุกาโม น ปสฺสติ ฯ

เอตํ ปน ปาฏิหาริยํ เกน กตปุพฺพนฺติ ฯ ภควตา ฯ ภควา หิ ยสกุลปุตฺตํ สมีเป นิสินฺนํเยว ยถา นํ ปิตา น ปสฺสติ เอวมกาสิ ฯ ตถา วีสติโยชนสตํ มหากปฺปินสฺส ปจฺจุคฺคมนํ กตฺวา ตํ อนาคามิผเล อมจฺจสหสฺสญฺจสฺส โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐเปตฺวา

[1] องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๒ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ตสฺส อนุมคฺคํ อาคตา สหสฺสิตฺถีปริวารา อโนชา เทวี อาคนฺตฺวา สมีเป นิสินฺนาปิ ยถา สปริสํ ราชานํ น ปสฺสติ ตถา กตฺวา อปิ ภนฺเต ราชานํ ปสฺสถาติ วุตฺเต กึ ปน เต ราชานํ คเวสิตุํ วรํ อุทาหุ อตฺตานนฺติ อตฺตานํ ภนฺเตติ วตฺวา นิสินฺนาย ตสฺสา ตถา ธมฺมํ เทเสสิ ยถา สา สทฺธึ อิตฺถีสหสฺเสน โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาติ อมจฺจา อนาคามิผเล ราชา อรหตฺเตติ ฯ อปิจ ตามฺพปณฺณิทีปํ อาคตทิวเส ยทา อตฺตนา สทฺธึ อาคเต อวเสเส ราชา น ปสฺสติ เอวํ กโรนฺเตน มหินฺทตฺเถเรนาปิ อิทํ กตเมว ฯ

อปิจ สพฺพมฺปิ ปากฏปาฏิหาริยํ อาวิภาวํ นาม ฯ อปากฏ-ปาฏิหาริยํ ติโรภาวํ นาม ฯ ตตฺถ ปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิปิ ปญฺญายติเอว อิทฺธิมาปิ ฯ ตํ ยมกปาฏิหาริเยน ทีเปตพฺพํ ฯ ตตฺร หิ อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริยํ กโรติ อสาธารณํ สาวเกหิ ฯ อุปริมกายโต อคฺคิกฺขนฺโธ ปวตฺตติ เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา ปวตฺตตีติ เอวํ อุภยํ ปญฺญายิตฺถ ฯ อปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิเยว ปญฺญายติ น อิทฺธิมา ฯ ตํ มหากสุตฺเตน จ พฺรหฺมนิมนฺตนิก-สุตฺเตน จ ทีเปตพฺพํ ฯ ตตฺร หิ อายสฺมโต จ มหากสฺส ภควโต จ อิทฺธิเยว ปญฺญายิตฺถ น อิทฺธิมา ฯ ยถาห ฯ เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมนฺตํ มหากํ เอตทโวจ สาธุ เม ภนฺเต อยฺโย มหาโก[๑] อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อิทฺธิปาฏิหาริยํ ทสฺเสตูติ เตนหิ ตฺวํ คหปติ อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา

๑. ปาลิยมฺปน มหโกติ ทิสฺสติ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

ติณกลาปํ โอกาเสหีติ ฯ เอวํ ภนฺเตติ โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมโต มหากสฺส ปฏิสฺสุณิตฺวา อาพินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสสิ ฯ อถโข อายสฺมา มหาโก วิหารํ ปวิสิตฺวา ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาเรสิ ยถา ตาฬจฺฉิคฺคเลน จ อคฺคฬนฺตริกาย จ อจฺจิ นิกฺขมิตฺวา ติณานิ ฌาเปสิ อุตฺตราสงฺคํ น ฌาเปสิ[๑] ฯ ยถาวาห ฯ อถขฺวาหํ ภิกฺขเว ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาเรสึ เอตฺตาวตา พฺรหฺมา จ พฺรหฺมปริสา จ พฺรหฺมปาริสชฺชา จ สทฺทํ จ เม โสสฺสนฺติ น จ มํ ทกฺขิสฺสนฺตีติ อนฺตรหิโต อิมํ คาถํ อภาสิ

ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวา ภวญฺจ วิภเวสินํ
ภวํ นาภิวทึ กิญฺจิ นนฺทิญฺจ น อุปาทิยินฺติ[๒] ฯ

ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเสติ เอตฺถ ฯ ติโรกุฑฺฑนฺติ ปรกุฑฺฑํ ฯ กุฑฺฑสฺส ปรภาคนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ เอส นโย อิตเรสุ ฯ กุฑฺโฑติ จ เคหภิตฺติยา เอตํ อธิวจนํ ฯ ปากาโรติ เคหวิหารคามาทีนํ ปริกฺเขปปากาโร ฯ ปพฺพโตติ ปํสุปพฺพโต วา ปาสาณปพฺพโต วา ฯ อสชฺชมาโนติ อลคฺคมาโน ฯ เสยฺยถาปิ อากาเสติ อากาเส วิย ฯ เอตํ คนฺตุกาเมน ปน อากาสกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย กุฑฺฑํ วา ปาการํ วา สิเนรุจกฺกวาเฬสฺปิ อญฺญตรํ ปพฺพตํ วา อาวชฺชิตฺวา กตปริกมฺเมน อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺโพ ฯ อากาโสเยว

๑. สํ. สฬา. ๑๘/๓๕๘ ฯ ๒. ม. มู. ๑๒/๕๔๖ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

โหติ ฯ อโธ โอตริตุกามสฺส อุทฺธํ วา อาโรหิตุกามสฺส สุสิโร โหติ ฯ วินิวิชฺฌิตฺวา คนฺตุกามสฺส ฉิทฺโท ฯ โส ตตฺถ อสชฺชมาโน คจฺฉติปิ ฯ ติปิฏกจูฬาภยตฺเถโร ปเนตฺถาห อากาสกสิณสมาปชฺชนํ อาวุโส กิมตฺถิยํ (กิมานิสํสํ) กึ หตฺถิอสฺสาทีนิ อภินิมฺมิตุกาโม หตฺถิอสฺสาทิกสิณานิ สมาปชฺชติ นนุ ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา อฏฺจสมาปตฺติวสีภาโวเยว ปมาณํ ยํ ยํ อิจฺฉติ ตํ ตเทว โหตีติ ฯ ภิกฺขู อาหํสุ ปาลิยา ภนฺเต อากาสกสิณํเยว อาคตํ ตสฺมา อวสฺสเมตํ วตฺตพฺพนฺติ ฯ ตตฺรายํ ปาลิ ปกติยา อากาสกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อาวชฺชติ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ อากาโส โหตูติ อากาโส โหติ โส ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต เกนจิ อนาวเฏ อปริกฺขิตฺเต อสชฺชมานา คจฺฉนฺติ เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเสติ[1] ฯ สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฏฺจหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺส อนฺตรา ปพฺพโต วา รุกฺโข วา อุฏฺเจติ กึ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพนฺติ ฯ โทโส นตฺถีติ ฯ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐานํ หิ อุปชฺฌายสฺส สนฺติเก นิสฺสยคฺคหณสทิสํ โหติ ฯ อิมินา จ ปน ภิกฺขุนา อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส โหติเยว ฯ ปุริมาธิฏฺฐานพเลเนว จสฺส อนฺตรา อญฺโญ ปพฺพโต วา รุกฺโข

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๓ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

วา อุตฺตมโย อุฏฺฐหิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ ฯ อญฺเญน อิทฺธิมตา นิมฺมิเตน[1] ปฐมนิมฺมานํ พลวํ โหติ ฯ อิตเรน ตสฺส อุทฺธํ วา อโธ วา คนฺตพฺพํ ฯ

ปฐวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชนฺติ เอตฺถ ฯ อุมฺมุชฺชนฺติ อุฏฺฐานํ วุจฺจติ ฯ นิมฺมุชฺชนฺติ สํสีทนํ ฯ อุมฺมุชฺชญฺจ นิมฺมุชฺชญฺจ อุมฺมุชฺช-นิมฺมุชฺชํ ฯ เอวํ กาตุกาเมน อาโปกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอตฺตเก ฐาเน ปฐวี อุทกํ โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ สห อธิฏฺฐาเนน ยถาปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน ปฐวี อุทกเมว โหติ ฯ โส ตตฺถ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ ฯ ตตฺรายํ ปาลิ ปกติยา อาโปกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ ปฐวึ อาวชฺชติ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ อุทกํ โหตูติ อุทกํ โหติ โส ปฐวิยา อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อุทเก อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรนฺติ เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ปฐวิยา อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเกติ[2] ฯ น เกวลญฺจ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชเมว นฺหาน-ปานมุขโธวนภณฺฑกโธวนาทีสุ ยํ ยํ อิจฺฉติ ตํ ตํ กโรติ ฯ น เกวลญฺจ อุทกเมว สปฺปิเตลมธุผาณิตาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ ตํ ตํ อิทญฺจิทญฺจ เอตฺตกํ โหตูติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐหนฺตสฺส ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ ฯ อุทฺธริตฺวา ภาชนคตํ กโรนฺตสฺส สปฺปิ สปฺปิเยว โหติ เตลาทีนิ เตลาทีนิเยว อุทกํ

๑. ม. ยุ. นิมฺมิเต ปน ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๓ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อุทกเมว ฯ โส ตตฺถ เตมิตุกาโมว เตเมติ น เตมิตุกาโม น เตเมติ ฯ ตสฺเสว จ สา ปถวี อุทกํ โหติ อวเสสชนสฺส ปถวีเยว ฯ ตตฺถ มนุสฺสา ปตฺติกาปิ คจฺฉนฺติ ยานาทีหิปิ คจฺฉนฺติ กสิกมฺมาทีนิปิ กโรนฺติเยว ฯ สเจ ปนายํ เตสมฺปิ อุทกํ โหตูติ อิจฺฉติ โหติเยว ฯ ปริจฺฉินฺนกาลํ ปน อติกฺกมิตฺวา ยํ ปกติยา ฆฏตฬากาทีสุ อุทกํ ตํ ฐเปตฺวา อวเสสํ ปริจฺฉินฺนฏฺฐานํ ปถวีเยว โหติ ฯ

อุทเกปิ อภิชฺชมาเนติ เอตฺถ ฯ ยํ อุทกํ อกฺกมิตฺวา สํสีทติ ตํ ภิชฺชมานนฺติ วุจฺจติ ฯ วิปรีตํ อภิชฺชมานํ ฯ เอวํ คนฺตุกาเมน ปน ปถวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอตฺตเก ฐาเน อุทกํ ปถวี โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ สห อธิฏฺฐาเนน ยถาปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน อุทกํ ปถวีเยว โหติ ฯ โส ตตฺถ คจฺฉติ ฯ ตตฺรายํ ปาลิ ปกติยา ปถวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ อุทกํ อาวชฺชติ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ ปถวี โหตูติ ปถวี โหติ โส อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อภิชฺชมานาย ปถวิยา คจฺฉนฺติ เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ เสยฺยถาปิ ปถวิยนฺติ[1] ฯ น เกวลญฺจ คจฺฉติ ยํ ยํ อิริยาปถํ อิจฺฉติ ตํ ตํ กโรติ ฯ น เกวลญฺจ ปถวิเมว มณิสุวณฺณ-ปพฺพตรุกฺขาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ ตํ ตํ วุตฺตนเยเนว อาวชฺชิตฺวา

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๙๓ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

อธิฏฺฐาติ ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ ฯ ตสฺเสว จ ตํ อุทกํ ปฐวี โหติ เสสชนสฺส อุทกเมว ฯ มจฺฉกจฺฉปา จ อุทกชาตาทโย[๑] จ ยถารุจึ วิจรนฺติ ฯ สเจ ปนายํ อญฺเญสมฺปิ มนุสฺสานํ ตํ ปฐวึ กาตุํ อิจฺฉติ กโรติเยว ฯ ปริจฺฉินฺนกาลาติกฺกเมน ปน อุทกเมว โหติ ฯ

ปลฺลงฺเกน กมตีติ ปลฺลงฺเกน คจฺฉติ ฯ ปกฺขี สกุโณติ ปกฺเขหิ ยุตฺตสกุโณ ฯ เอวํ กาตุกาเมน ปน ปฐวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ นิสินฺโน คนฺตุมิจฺฉติ ปลฺลงฺกปฺปมาณํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํ สเจ นิปนฺโน คนฺตุกาโม โหติ มญฺจปฺปมาณํ สเจ ปทสา คนฺตุกาโม โหติ มคฺคปฺปมาณนฺติ เอวํ ยถานุรูปํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วุตฺตนเยเนว ปฐวี โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ สห อธิฏฺฐานา ปฐวีเยว โหติ ฯ ตตฺรายํ ปาลิ อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณติ ปกติยา ปฐวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ อากาสํ อาวชฺชติ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ ปฐวี โหตูติ ปฐวี โหติ โส อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ติฏฺฐติปิ นิสีทติปิ เสยฺยมฺปิ กปฺเปติ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต ปฐวิยํ จงฺกมนฺติปิ ฯเปฯ เสยฺยมฺปิ กปฺเปนฺติ เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ฯเปฯ เสยฺยมฺปิ กปฺเปตีติ[๒] ฯ อากาเส คนฺตุกาเมน จ ภิกฺขุนา ทิพฺพจกฺขุลาภินาปิ

๑. ม. ยุ. อุทกกากาทโย ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๔ ฯ

ภวิตพฺพํ ฯ กสฺมา ฯ อนฺตเร อุตฺสมุฏฺฐานา วา ปพฺพต-
รุกฺขาทโย โหนฺติ นาคสุปณฺณาทโย วา อุสฺสุยนฺตา มาเปนฺติ
เตสํ ทสฺสนตฺถํ ฯ เต ปน ทิสฺวา กึ กาตพฺพนฺติ ฯ ปาทกชฺฌานํ
สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อากาโส โหตูติ ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ
เถโร ปนาห สมาปตฺติสมาปชฺชนํ อาวุโส กิมตฺถิยํ นนุ
สมาหิตเมวสฺส จิตฺตํ เตน ยํ ยํ ฐานํ อากาโส โหตูติ
อธิฏฺฐาติ อากาโสเยว โหตีติ ฯ กิญฺจาปิ เอวมาห อถโข
ติโรกุฑฺฑปาฏิหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพํ ฯ อปิจ โอกาเส
โอโรหณตฺถมฺปิ อิมินา ทิพฺพจกฺขุลาภินา ภวิตพฺพํ ฯ อยํ หิ สเจ
อโนกาเส นฺหานติตฺเถ วา คามทฺวาเร วา โอโรหติ มหาชนสฺส
ปากโฏ โหติ ตสฺมา ทิพฺพจกฺขุนา ปสฺสิตฺวา อโนกาสํ วชฺเชตฺวา
โอกาเส โอตรตีติ ฯ

อิมปิ จนฺทิมสูริเย[๑] เอวํ มหิทฺธิเก เอวํ มหานุภาเว ปาณินา
ปรามสติ ปริมชฺชตีติ เอตฺถ ฯ จนฺทิมสูริยานํ ทฺวาจตฺตาลีสโยชน-
สหสฺสสฺส อุปริ จรเณน มหิทฺธิกตา ตีสุ ทีเปสุ เอกกฺขเณ อาโลก-
กรเณน มหานุภาวตา เวทิตพฺพา ฯ เอวํ อุปริจรณอาโลกกรเณหิ
วา มหิทฺธิเก เตเนว มหิทฺธิกตฺเตน มหานุภาเวน ฯ ปรามสตีติ
ปริคฺคณฺหติ เอกเทเส วา ฉุปติ ฯ ปริมชฺชตีติ สมนฺตโต อาทาส-
ตลํ วิย ปริมชฺชติ ฯ อยํ ปนสฺส อิทฺธิ อภิญฺญาปาทกชฺฌาน-
วเสเนว อิชฺฌติ ฯ นตฺเถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโม ฯ วุตฺตญฺเหตํ

๑. จนฺทิมสุริเยติ ภเวยฺย ฯ เอวมุปริปิ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

ปฏิสมฺภิทายํ อิเมปิ จนฺทิมสูริเย ฯเปฯ ปริมชฺชตีติ อิธ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต จนฺทิมสูริเย อาวชฺชติ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ หตฺถปาเส โหนฺตูติ หตฺถปาเส โหนฺติ โส นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา จนฺทิมสูริเย ปาณินา อามสติ ปรามสติ ปริมชฺชติ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต กิญฺจิเทว รูปคตํ หตฺถปาเส อามสนฺติ ปรามสนฺติ ปริมชฺชนฺติ เอวเมว โส อิทฺธิมา ฯเปฯ ปริมชฺชตีติ[๑] ฯ สฺวายํ ยทิ อิจฺฉติ คนฺตฺวา ปรามสิตุํ คนฺตฺวา ปรามสติ ยทิ ปน อิเธว นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา ปรามสิตุกาโม โหติ หตฺถปาเส โหตูติ อธิฏฺฐาติ ฯ อธิฏฺฐานพเลน วณฺฏา มุตฺตตาลผลํ วิย อาคนฺตฺวา หตฺถปาเส ฐิเต วา ปรามสติ หตฺถํ วา วฑฺเฒตฺวา ฯ วฑฺเฒนฺตสฺส ปน กึ อุปาทินฺนกํ วฑฺเฒติ[๒] อนุปาทินฺนกนฺติ ฯ อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกํ วฑฺเฒติ[๒] ฯ ตตฺถ ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร อาห กึ ปนาวุโส อุปาทินฺนกํ ขุทฺทกมฺปิ มหนฺตมฺปิ น โหติ นนุ ยทา ภิกฺขุ ตาฬจฺฉิทฺทาทีหิ นิกฺขมติ ตทา อุปาทินฺนกํ ขุทฺทกํ โหติ ยทา มหนฺตํ อตฺตภาวํ กโรติ ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส วิยาติ ฯ

เอกสฺมึ กิร สมเย อนาถปิณฺฑิโก คหปติ ภควโต ธมฺมเทสนํ สุตฺวา เสฺว ภนฺเต ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ อมฺหากํ เคเห ภิกฺขํ คณฺหถาติ นิมนฺเตตฺวา ปกฺกามิ ฯ ภควา อธิวาเสตฺวา ตํทิวสํ[๓] รตฺติภาคญฺจาปิ วีตินาเมตฺวา ปจฺจูสสมเย ทสสหสฺสโลกธาตุํ โอโลเกสิ ฯ อถสฺส นนฺโทปนนฺโท นาคราชา ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉิ ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๔ ฯ ๒. ม. ยุ. วฑฺฒติ ฯ ๓. ตํทิวสาวเสสํ รตฺติภาคญฺจ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ภควา อยํ นาคราชา มยฺหํ ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉติ อตฺถิ นุโข อสฺส อุปนิสฺสโยติ อาวชฺเชนฺโต อยํ มิจฺฉาทิฏฺฐิโก ตีสุ รตเนสุ อปฺปสนฺโนติ ทิสฺวา โก นุ โข อิมํ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต วิเวเจยฺยาติ อาวชฺเชนฺโต มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรํ อทฺทส ฯ ตโต ปภาตาย รตฺติยา สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ อานนฺท ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ อาโรเจหิ ตถาคโต เทวจาริกํ คจฺฉตีติ ฯ

ตํ ทิวสญฺจ นนฺโทปนนฺทสฺส อาปานภูมึ สชฺชยึสุ ฯ โส ทิพฺพรตนปลฺลงฺเก ทิพฺเพน เสตจฺฉตฺเตน ธาริยมาเน ติวิธนาฏเกหิ เจว นาคปริสาย จ ปริวุโต ทิพฺพภาชเนสุ อุปฏฺฐาปิตํ อนฺนปานวิธึ โอโลกยมาโน นิสินฺโน โหติ ฯ อถ ภควา ยถา นาคราชา ปสฺสติ ตถา กตฺวา ตสฺส วิตานมตฺถเกเนว ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ ตาวตึสเทวโลกาภิมุโข ปายาสิ ฯ

เตน โข ปน สมเยน นนฺโทปนนฺทสฺส นาคราชสฺส เอวรูปํ ปาปกํ ทิฏฺฐิคตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อิเม หิ นาม มุณฺฑกา สมณกา อมฺหากํ อุปรูปริภวเนน เทวานํ ตาวตึสภวนํ ปวิสนฺติปิ นิกฺขมนฺติปิ น อิทานิ อิโต ปฏฺฐาย อิเมสํ อมฺหากํ มตฺถเก ปาทปํสุํ โอกีรนฺตานํ คนฺตุํ ทสฺสามีติ ฯ อุฏฺฐาย สิเนรุปาทํ คนฺตฺวา ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา สิเนรุํ สตฺตกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา อุปริ ผณํ กตฺวา ตาวตึสภวนํ อวกุชฺเชน ผเณน คเหตฺวา อทสฺสนํ คเมสิ ฯ

อถโข อายสฺมา รฏฺฐปาโล ภควนฺตํ เอตทโวจ ปุพฺเพ ภนฺเต อิมสฺมึ ปเทเส ฐิโต สิเนรุํ ปสฺสามิ สิเนรุปริภณฺฑํ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

ปสฺสามิ ตาวตึสํ ปสฺสามิ เวชยนฺตํ ปสฺสามิ เวชยนฺตปาสาทสฺส อุปริ ธชํ ปสฺสามิ โก นุ โข ภนฺเต เหตุ โก ปจฺจโย ยํ เอตรหิ เนว สิเนรุ ปสฺสามิ ฯเปฯ น เวชยนฺตปาสาทสฺส อุปริ ธชํ ปสฺสามีติ ฯ อยํ รฏฺฐปาล นนฺโทปนนฺโท นาม นาคราชา ตุมฺหากํ กุปิโต สิเนรุ สตฺตกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา อุปริ ผเณน ปฏิจฺฉาเทตฺวา อนฺธการํ กตฺวา ฐิโตติ ฯ ทเมมิ นํ ภนฺเตติ ฯ น ภควา อนุชานิ ฯ อถโข อายสฺมา ภทฺทิโย อายสฺมา ราหุโลติ อนุกฺกเมน สพฺเพปิ ภิกฺขู อุฏฺฐหึสุ ฯ น ภควา อนุชานิ ฯ อวสาเน มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร อหํ ภนฺเต ทเมมีติ อาห ฯ ทเมหิ โมคฺคลฺลานาติ ภควา อนุชานิ ฯ

เถโร อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา มหนฺตํ นาคราชวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา นนฺโทปนนฺทํ จุทฺทสกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา ตสฺส ผณมตฺถเก อตฺตโน ผณํ ฐเปตฺวา สิเนรุนา สทฺธึ อภินิปฺปีเฬสิ ฯ นาคราชา ธูมาสิ[๑] ฯ เถโรปิ น ตุยฺหํเยว สรีเร ธูโม อตฺถิ มยฺหมฺปิ อตฺถีติ ธูมาสิ ฯ นาคราชสฺส ธูโม เถรํ น พาธติ เถรสฺส ปน ธูโม นาคราชานํ พาธติ ฯ ตโต นาคราชา ปชฺชลิ ฯ เถโรปิ น ตุยฺหํเยว สรีเร อคฺคิ อตฺถิ มยฺหมฺปิ อตฺถีติ ปชฺชลิ ฯ นาคราชสฺส เตโช เถรํ น พาธติ เถรสฺส ปน เตโช นาคราชานํ พาธติ ฯ นาคราชา อยํ มํ สิเนรุนา สทฺธึ อภินิปฺปีเฬตฺวา ธูมายติ เจว ปชฺชลติ จาติ จินฺเตตฺวา โภ ตฺวํ

๑. ยุ. ปธูมาสิ ฯ ปธูมายีติปิ ฯ เอวมุปริปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

โกสีติ ปฏิปุจฺฉิ ฯ อหํ โข นนฺท โมคฺคลฺลาโนติ ฯ ภนฺเต อตฺตโน ภิกฺขุภาเวน ติฏฺฐาหีติ ฯ เถโร ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา ตสฺส ทกฺขิณกณฺณโสเตน ปวิสิตฺวา วามกณฺณโสเตน นิกฺขมํ ฯ วามกณฺณโสเตน ปวิสิตฺวา ทกฺขิณกณฺณโสเตน นิกฺขมิ ฯ ตถา ทกฺขิณนาสโสเตน ปวิสิตฺวา วามนาสโสเตน นิกฺขมิ ฯ วามนาสโสเตน ปวิสิตฺวา ทกฺขิณนาสโสเตน นิกฺขมิ ฯ ตโต นาคราชา มุขํ วิวริ ฯ เถโร มุเขน ปวิสิตฺวา อนฺโตกุจฺฉิยํ ปาจีเนน จ ปจฺฉิเมน จ จงฺกมติ ฯ ภควา โมคฺคลฺลาน มนสิกโรหิ มหิทฺธิโก เอส นาโคติ อาห ฯ เถโร มยฺหํ โข ภนฺเต จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา ติฏฺฐตุ ภนฺเต นนฺโทปนนฺโท อหํ นนฺโทปนนฺทสทิสานํ นาคราชานํ สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ สตสหสฺสมฺปิ ทเมยฺยนฺติ อาห ฯ

นาคราชาปิ จินฺเตสิ ปวิสนฺโต ตาว เม น ทิฏฺโฐ นิกฺขมนกาเล อิทานิ นํ ทาฐนฺตเร ปกฺขิปิตฺวา สงฺขาทิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา นิกฺขม ภนฺเต มา มํ อนฺโตกุจฺฉิยํ อปราปรํ จงฺกมนฺโต พาธยิตฺถาติ อาห ฯ เถโร นิกฺขมิตฺวา พหิ อฏฺฐาสิ ฯ นาคราชา อยํ โสติ ทิสฺวา นาสวาตํ วิสชฺชิ ฯ เถโร จตุตฺถชฺฌานํ สมาปชฺชิ ฯ โลมกูปมฺปิสฺส วาโต จาเลตุํ นาสกฺขิ ฯ อวเสสภิกฺขู กิร อาทิโต ปฏฺฐาย สพฺพปาฏิหาริยานิ กาตุํ สกฺกุเณยฺยุํ อิมํ ปน ฐานํ ปตฺวา เอวํ ขิปฺปนิสนฺติโน หุตฺวา สมาปชฺชิตุํ นาสกฺขิสฺสนฺตีติ เนสํ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

ภควา นาคราชทมนํ นานุชานิ ฯ นาคราชา อหํ อิมสฺส สมณสฺส นาสวาเตน โลมกูปมฺปิ จาเลตุํ นาสกฺขึ มหิทฺธิโก สมโณติ จินฺเตสิ ฯ เถโร อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา สุปณฺณรูปํ อภินิมฺมินิตฺวา สุปณฺณวาตํ ทสฺเสนฺโต นาคราชานํ อนุพนฺธิ ฯ นาคราชา ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา มาณวกวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา ภนฺเต ตุมฺหากํ สรณํ คจฺฉามีติ วทนฺโต เถรสฺส ปาเท วนฺทิ ฯ เถโร สตฺถา นนฺท อาคโต เอหิ คมิสฺสามาติ นาคราชานํ ทมยิตฺวา นิพฺพิสํ กตฺวา คเหตฺวา ภควโต สนฺติกํ อคมาสิ ฯ นาคราชา ภควนฺตํ วนฺทิตฺวา ภนฺเต ตุมฺหากํ สรณํ คจฺฉามีติ อาห ฯ ภควา สุขี โหหิ นาคราชาติ วตฺวา ภิกฺขุสงฺฆปริวุโต อนาถปิณฺฑิกสฺส นิเวสนํ อคมาสิ ฯ

อนาถปิณฺฑิโก กึ ภนฺเต อติทิวา อาคตตฺถาติ อาห ฯ โมคฺคลฺลานสฺส จ นนฺโทปนนฺทสฺส จ สงฺคาโม อโหสีติ ฯ กสฺส ภนฺเต ชโย กสฺส ปราชโยติ ฯ โมคฺคลฺลานสฺส ชโย นนฺโทปนนฺทสฺส ปราชโยติ ฯ อานาถปิณฺฑิโก อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา สตฺตาหํ เอกปฏิปาฏิยา ภตฺตํ สตฺตาหํ เถรสฺส สกฺการํ กริสฺสามีติ วตฺวา สตฺตาหํ พุทฺธปฺปมุขานํ ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ มหาสกฺการํ อกาสิ ฯ

อิติ อิมสฺมึ นนฺโทปนนฺททมเน กตํ มหนฺตํ อตฺตภาวํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ ยทา มหนฺตํ อตฺตภาวํ กโรติ ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส วิยาติ ฯ เอวํ วุตฺเตปิ ภิกฺขู

วิสุทฺธิมคฺเค

อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกเมว วฑฺฒตีติ[๑] อาหํสุ ฯ อยเมว เจตฺถ ยุตฺติ ฯ

โส เอวํ กตฺวา น เกวลํ จนฺทิมสูริเย ปรามสติ สเจ อิจฺฉติ ปาทกฏฺจลิกํ[๒] กตฺวา ปาเท ฐเปติ ปีฐํ กตฺวา นิสีทติ มญฺจํ กตฺวา นิปชฺชติ อปสฺเสนผลกํ กตฺวา อปสฺสยติ ฯ ยถา จ เอโก เอวํ อปโรปิ ฯ อเนเกสุปิ หิ ภิกฺขุสตสหสฺเสสุ เอวํ กโรนฺเตสุ เตสญฺจ เอกเมกสฺส ตเถว อิชฺฌติ จนฺทิมสูริยานญฺจ คมนมฺปิ อาโลกกรณมฺปิ ตเถว โหติ ฯ ยถา หิ จาฏิสหสฺเสสุ[๓] อุทกปูเรสุ สพฺพจาฏีสุ จนฺทมณฺฑลานิ ทิสฺสนฺติ ปากติกเมว จนฺทสฺส คมนมฺปิ อาโลกกรณญฺจ โหติ ตถูปมเมตํ ปาฏิหาริยํ ฯ

ยาว พฺรหฺมโลกาปีติ พฺรหฺมโลกมฺปิ ปริจฺเฉทํ กตฺวา ฯ กาเยน วสํ วตฺเตตีติ ตตฺถ พฺรหฺมโลเก กาเยน อตฺตโน วสํ วตฺเตตีติ ฯ ตสฺสตฺโถ ปาลึ อนุคนฺตฺวาว เวทิตพฺโพ ฯ อยํ เหตฺถ ปาลิ ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตตีติ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ สนฺติเก โหตูติ สนฺติเก โหติ สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาติ ทูเร โหตูติ ทูเร โหติ พหุกมฺปิ โถกํ อธิฏฺฐาติ โถกํ โหตูติ โถกํ โหติ โถกมฺปิ พหุกํ อธิฏฺฐาติ พหุกํ โหตูติ พหุกํ โหติ ทิพฺเพน จกฺขุนา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติ ทิพฺพาย

๑. อิธปิ วฑฺเฒตีติ ภเวยฺย เหฏฺฐา วุตฺตวจนานุโลมโต ฯ ยุ. วฑฺฒตีติเยว ทิสฺสติ ฯ
๒. ยุ. ปาทกถลิกํ ฯ ๓. ยุ. ปาติ... ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

โสตธาตุยา ตสฺส พฺรหฺมุโน สทฺทํ สุณาติ เจโตปริยญาเณน ตสฺส พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตฺวา กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐาติ จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตฺวา จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุข-สญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาติ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ สเจ โส อิทฺธิมา จงฺกมติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมติ สเจ โส อิทฺธิมา ติฏฺฐติ นิสีทติ เสยฺยํ กปฺเปติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เสยฺยํ กปฺเปติ สเจ โส อิทฺธิมา ธูมายติ ปชฺชลติ ธมฺมํ ภาสติ ปญฺหํ ปุจฺฉติ ปญฺหํ ปุฏฺโฐ วิสชฺเชติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ ปญฺหํ ปุฏฺโฐ วิสชฺเชติ สเจ โส อิทฺธิมา เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ สลฺลปติ สากจฺฉํ สมาปชฺชติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ สลฺลปติ สากจฺฉํ สมาปชฺชติ ยํ ยเทว หิ โส อิทฺธิมา กโรติ ตํ ตเทว นิมฺมิโต กโรตีติ[๑] ฯ

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๔ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ตตฺถ ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตีติ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ทูเร เทวโลกํ วา พฺรหฺมโลกํ วา อาวชฺชติ สนฺติเก โหตูติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ สนฺติเก โหตูติ สนฺติเก โหติ ฯ เอส นโย เสสปเทสุปิ ฯ

ตตฺถ โก ทูรํ คเหตฺวา สนฺติกํ อกาสีติ ฯ ภควา ฯ ภควา หิ ยมกปาฏิหาริยาวสาเน เทวโลกํ คจฺฉนฺโต ยุคนฺธรญฺจ สิเนรุญฺจ สนฺติเก กตฺวา ปถวีตลโต เอกํ ปาทํ ยุคนฺธเร ฐเปตฺวา ทุติยํ สิเนรุมตฺถเก ฐเปสิ ฯ อญฺโญ โกจิ อกาสิ ฯ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร ฯ เถโร หิ สาวตฺถิโต ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา นิกฺขมนฺตํ ทฺวาทสโยชนปริสํ ตึสโยชนํ สงฺกสฺสนครคมนมคฺคํ สงฺขิปิตฺวา ตํ ขณญฺเญว สมฺปาเปสิ ฯ อปิจ ตามฺพปณฺณิทีเป จูฬสมุทฺทตฺเถโรปิ อกาสิ ฯ ทุพฺภิกฺขสมเย กิร เถรสฺส สนฺติกํ ปาโตว สตฺต ภิกฺขุสตานิ อคมํสุ ฯ เถโร มหาภิกฺขุสงฺโฆ กุหึ ภิกฺขาจาโร ภวิสฺสตีติ จินฺเตนฺโต สกลตามฺพปณฺณิทีเป อทิสฺวา ปรตีเร ปาฏลิปุตฺเต ภวิสฺสตีติ ทิสฺวา ภิกฺขู ปตฺตจีวรํ คาหาเปตฺวา เอถาวุโส ภิกฺขาจารํ คมิสฺสามาติ ปถวึ สงฺขิปิตฺวา ปาฏลิปุตฺตํ คโต ฯ ภิกฺขู กตรํ ภนฺเต อิมํ นครนฺติ ปุจฺฉึสุ ฯ ปาฏลิปุตฺตํ อาวุโสติ ฯ ปาฏลิปุตฺตํ นาม ทูเร ภนฺเตติ ฯ อาวุโส มหลฺลกตฺเถรา นาม ทูเรปิ คเหตฺวา สนฺติเก กโรนฺตีติ ฯ มหาสมุทฺโท กุหึ ภนฺเตติ ฯ นนุ อาวุโส อนฺตรา เอกํ นีลมาติกํ อติกฺกมิตฺวา อาคตตฺถาติ ฯ อาม ภนฺเต มหาสมุทฺโท ปน มหนฺโตติ ฯ อาวุโส มหลฺลกตฺเถรา นาม

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

มหนฺตมฺปิ ขุทฺทกํ กโรนฺตีติ ฯ ยถา จายํ เอวํ ติสฺสทตฺตตฺเถโรปิ สายณฺหสมเยน นฺหายิตฺวา กตุตฺตราสงฺโค มหาโพธึ วนฺทิสฺสามีติ จิตฺเต อุปฺปนฺเน สนฺติเก อกาสิ ฯ

สนฺติกํ ปน คเหตฺวา โก ทูรมกาสีติ ฯ ภควา ฯ ภควา หิ อตฺตโน จ องฺคุลิมาลสฺส จ อนฺตรํ สนฺติกมฺปิ ทูรมกาสิ ฯ

อถ โก พหุกํ โถกมกาสีติ ฯ มหากสฺสปตฺเถโร ฯ ราชคเห กิร นกฺขตฺตทิวเส ปญฺจสตา กุมาริกาโย จนฺทปูเว คเหตฺวา นกฺขตฺตกีฬนตฺถาย คจฺฉนฺติโย ภควนฺตํ ทิสฺวา กิญฺจิ น อทํสุ ปจฺฉโต อาคจฺฉนฺตํ ปน เถรํ ทิสฺวา อมฺหากํ เถโร เอติ ปูวํ ทสฺสามาติ สพฺพา ปูเว คเหตฺวา เถรํ อุปสงฺกมึสุ ฯ เถโร ปตฺตํ นีหริตฺวา สพฺพํ เอกปตฺตปูรมตฺตํ อกาสิ ฯ ภควา เถรํ อาคมยมาโน ปุรโต นิสีทิ ฯ เถโร อาหริตฺวา ภควโต อทาสีติ ฯ

อิลฺลิสเสฏฺฐิวตฺถุสฺมึ ปน มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร โถกํ พหุกมกาสิ ฯ กากวฬิยวตฺถุสฺมิญฺจ[๑] ภควา ฯ มหากสฺสปตฺเถโร กิร สตฺตาหํ สมาปตฺติยา วีตินาเมตฺวา ทลิทฺทสงฺคหํ กโรนฺโต กากวฬิยสฺส นาม ทุคฺคตมนุสฺสสฺส ฆรทฺวาเร อฏฺฐาสิ ฯ ตสฺส ชายา เถรํ ทิสฺวา ปติโน ปกฺกํ อโลณมฺพิลยาคุํ ปตฺเต อากิริ ฯ เถโร ตํ คเหตฺวา ภควโต หตฺเถ ฐเปสิ ฯ ภควา มหาภิกฺขุสงฺฆสฺส ปโหนกํ กตฺวา อธิฏฺฐาสิ ฯ เอกปตฺเตน อาภตา สพฺเพสํ ปโหสิ ฯ กากวฬิโยปิ สตฺตเม ทิวเส เสฏฺฐิฏฺฐานํ อลตฺถาติ ฯ น เกวลญฺจ

๑. ยุ. กากวลฺลิย... ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

โถกสฺส พหุกรณํ ฯ มธุรํ อมธุรํ อมธุรํ มธุรนฺติอาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ สพฺพํ อิทฺธิมโต อิชฺฌติ ฯ ตถา หิ มหาอนุฬตฺเถโร นาม สมฺพหุเล ภิกฺขู ปิณฺฑาย จริตฺวา ลูขภตฺตเมว ลภิตฺวา คงฺคาตีเร นิสีทิตฺวา ปริภุญฺชมาเน ทิสฺวา คงฺคาย อุทกํ สปฺปิมณฺฑนฺติ อธิฏฺฐหิตฺวา สามเณรานํ สญฺญํ อทาสิ ฯ เต ถาลเกหิ อาหริตฺวา ภิกฺขุสงฺฆสฺส อทํสุ ฯ สพฺเพ มธุเรน สปฺปิมณฺเฑน ภุญฺชึสูติ ฯ

ทิพฺเพน จกฺขุนาติ อิเธว ฐิโต อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติ อิเธว จ ฐิโต ตสฺส ภาสโต สทฺทํ สุณาติ จิตฺตํ ปชานาตีติ[๑] ฯ

กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตีติ กรชกายสฺส วเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กาเย อาโรเปติ กายานุคติกํ กโรติ ทนฺธคมนํ ฯ กายคมนํ หิ ทนฺธํ โหติ ฯ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตีติ ปาทกชฺฌานารมฺมเณน อิทฺธิจิตฺเตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ ปวิสติ ผุสติ สมฺปาปุณาติ ฯ สุขสญฺญา นาม อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตา สญฺญา ฯ อุเปกฺขา หิ สนฺตํ สุขนฺติ วุตฺตา ฯ สาเยว จ สญฺญา นีวรเณหิ เจว วิตกฺกาทิ-ปจฺจนีเกหิ จ วิมุตฺตตฺตา ลหุสญฺญาติปิ เวทิตพฺพา ฯ ตํ โอกฺกมนฺตสฺส ปนสฺส กรชกาโยปิ ตูลปิจุ วิย สลฺลหุโก โหติ ฯ โส เอวํ วาตุกฺขิตฺตตูลปิจุนา วิย สลฺลหุเกน ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ เอวํ คจฺฉนฺโต จ สเจ อิจฺฉติ ปจวีกสิณวเสน

๑. ยุ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ ฯ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

อากาเส มคฺคํ นิมฺมินิตฺวา ปทสา คจฺฉติ สเจ อิจฺฉติ วาโย-
กสิณวเสน วายุํ อธิฏฺฐหิตฺวา ตูลปิจุ วิย วายุนา คจฺฉติ ฯ
อปิจ คนฺตุกามตาว เอตฺถ ปมาณํ ฯ สติ หิ คนฺตุกามตาย เอวํ
กตจิตฺตาธิฏฺฐาโน อธิฏฺฐานเวคุกฺขิตฺโตว โส อิสฺสาสุกฺขิตฺตสโร วิย
ทิสฺสมาโน คจฺฉติ ฯ

จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตีติ กายํ คเหตฺวา จิตฺเต อาโรเปติ
จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมนํ ฯ จิตฺตคมนํ หิ สีฆํ โหติ ฯ
สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตีติ รูปกายารมฺมเณน อิทฺธิจิตฺเตน
สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตีติ[๑] ฯ เสสํ วุตฺตนเยเนว
เวทิตพฺพํ ฯ อิทํ ปน จิตฺตคมนเมว โหติ ฯ เอวํ อทิสฺสมาเนน
กาเยน คจฺฉนฺโต ปนายํ กึ ตสฺส อธิฏฺฐานจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ
คจฺฉติ อุทาหุ ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วาติ วุตฺเต ตีสุปิ ขเณสุ
คจฺฉตีติ เถโร อาห ฯ กึ ปน โส สยํ คจฺฉติ นิมฺมิตํ เปเสตีติ ฯ
ยถารุจึ กโรติ ฯ อิธ ปนสฺส สยํ คมนเมว อาคตํ ฯ มโนมยนฺติ
อธิฏฺฐานมเนน นิมฺมิตตฺตา มโนมยํ ฯ อหีนินฺทฺริยนฺติ อิทํ จกฺขุ-
โสตาทีนํ สณฺฐานวเสน วุตฺตํ ฯ นิมฺมิตรูเป ปน ปสาโท นาม
นตฺถิ ฯ สเจ อิทฺธิมา จงฺกมติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมตีติ-
าทิ สพฺพํ สาวกนิมฺมิตํ สนฺธาย วุตฺตํ ฯ พุทฺธนิมฺมิโต ปน ยํ ยํ
ภควา กโรติ ตํ ตมฺปิ กโรติ ภควโต รุจิวเสน อญฺญมฺปิ
กโรตีติ ฯ

๑. ยุ. อิติสทฺโท น ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอตฺถ จ ยํ โส อิทฺธิมา อิเธว ฐิโต ทิพฺเพน จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ ทิพฺพาย โสตธาตุยา สทฺทํ สุณาติ เจโตปริยญาเณน จิตฺตํ ปชานาติ น เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วตฺเตติ ฯ ยมฺปิ โส อิเธว ฐิโต เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ สลฺลปติ สากจฺฉํ สมาปชฺชติ เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วตฺเตติ ฯ ยมฺปิสฺส ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตีติอาทิกํ อธิฏฺฐานํ เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วตฺเตติ ฯ ยมฺปิ โส ทิสฺสมาเนน วา อทิสฺสมาเนน วา กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วตฺเตติ ฯ ยญฺจ โข โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาตีติอาทินา นเยน วุตฺตวิธานํ อาปชฺชติ เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วตฺเตติ นาม ฯ เสสํ ปเนตฺถ กาเยน วสํ วตฺตนาย ปุพฺพภาคทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ ฯ อยํ ตาว อธิฏฺฐานาอิทฺธิ ฯ

วิกุพฺพนาย ปน มโนมยาย จ อิทํ นานากรณํ ฯ วิกุพฺพนํ ตาว กโรนฺเตน โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ นาควณฺณํ วา ทสฺเสติ สุปณฺณวณฺณํ วา ทสฺเสติ อสุรวณฺณํ วา ทสฺเสติ อินฺทวณฺณํ วา ทสฺเสติ เทววณฺณํ วา ทสฺเสติ พฺรหฺมวณฺณํ วา ทสฺเสติ สมุทฺทวณฺณํ วา ทสฺเสติ ปพฺพตวณฺณํ วา ทสฺเสติ สีหวณฺณํ วา ทสฺเสติ พฺยคฺฆวณฺณํ วา ทสฺเสติ ทีปิวณฺณํ วา ทสฺเสติ หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ อสฺสมฺปิ ทสฺเสติ รถมฺปิ ทสฺเสติ ปตฺติมฺปิ ทสฺเสติ วิวิธมฺปิ

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส

เสนาพฺยูหํ ทสฺเสตีติ[๑] เอวํ วุตฺเตสุ กุมารกวณฺณาทีสุ ยํ ยํ อากงฺขติ ตํ ตํ อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ อธิฏฺฐหนฺเตน จ ปจวีกสิณาทีสุ อญฺญตรา-มฺมณโต อภิญฺญาปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อตฺตโน กุมารกวณฺโณ ว อาวชฺชิตพฺโพ ฯ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมาวสาเน ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอวรูโป นาม กุมารโก โหมีติ อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน กุมารโก โหติ เทวทตฺโต วิย ฯ เอส นโย สพฺพตฺถ ฯ หตฺถิมฺปิ ทสฺเสตีติอาทิ ปเนตฺถ พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิ-ทสฺสนวเสน วุตฺตํ ฯ ตตฺถ หตฺถี โหมีติ อนธิฏฺฐหิตฺวา หตฺถี โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ อสฺสาทีสุปิ เอเสว นโยติ ฯ อยํ วิกุพฺพนาอิทฺธิ ฯ

มโนมยํ กาตุกาโม ปน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย กายํ ตาว อาวชฺชิตฺวา วุตฺตนเยเนว สุสิโร โหตูติ อธิฏฺฐาติ ฯ สุสิโร โหติ ฯ อถสฺส อพฺภนฺตเร อญฺญํ กายํ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ ตสฺส อพฺภนฺตเร อญฺโญ กาโย โหตูติ ฯ โส ตํ มุญฺชมฺหา อีสิกํ วิย โกสิยา อสึ วิย กรณฺฑาย อหึ วิย จ อพฺภาหติ ฯ เตน วุตฺตํ อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ เสยฺยถาปิ ปุริโส มุญฺชมฺหา อีสิกํ ปวาเหยฺย ตสฺเสว เอวมสฺส อยํ มุญฺโช อยํ อีสิกา อญฺโญ มุญฺโช อญฺญา อีสิกา มุญฺชมฺหาเตฺวว อีสิกา ปวาฬฺหาติอาทิ[๒] ฯ เอตฺถ จ ยถา อีสิกาทโย มุญฺชาทีหิ สทิสา โหนฺติ เอวํ มโนมยํ รูปํ อิทฺธิมตา สทิสเมว

๑. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๖ ฯ ๒. ขุ. ป. ๓๑/๕๘๗ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

โหตีติ ทสฺสนตฺถํ เอตา อุปมา วุตฺตาติ ฯ อยํ มโนมยา อิทฺธิ ฯ

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค

อิทฺธิวิธนิทฺเทโส นาม ทฺวาทสโม ปริจฺเฉโท

อภิญฺญานิทฺเทโส

อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุยา นิทฺเทสกฺกโม อนุปฺปตฺโต ฯ ตตฺถ ตโต ปราสุ จ ตีสุ อภิญฺญาสุ โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเตติอาทีนํ อตฺโถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ สพฺพตฺถ ปน วิเสสมตฺตเมว วณฺณยิสฺสาม ฯ ตตฺร ทิพฺพาย โสตธาตุยาติ เอตฺถ ฯ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพา ฯ เทวานํ หิ สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตา ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธา อุปกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถา ทิพฺพา ปสาทโสตธาตุ โหติ ฯ อยญฺจาปิ อิมสฺส ภิกฺขุโน วิริย-ภาวนาย พลนิพฺพตฺตา ญาณโสตธาตุ ตาทิสาเยวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพา ฯ อปิจ ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา อตฺตโน จ ทิพฺพ-วิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ ทิพฺพา ฯ สวนฏฺเฐน นิชฺชีวฏฺเฐน จ โสตธาตุ โสตธาตุกิจฺจกรเณน จ โสตธาตุ วิยาติปิ โสตธาตุ ฯ ตาย ทิพฺพาย โสตธาตุยา ฯ วิสุทฺธายาติ ปริสุทฺธาย นิรุปกิเลสาย ฯ อติกฺกนฺตมานุสิกายาติ มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนน มานุสิกํ มํสโสตธาตุํ อติกฺกนฺตาย วีติวตฺติตฺวา ฐิตาย ฯ อุโภ สทฺเท สุณาตีติ เทฺว สทฺเท สุณาติ ฯ กตเม เทฺว ฯ ทิพฺเพ จ มานุเส จ ฯ เทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจ สทฺเทติ วุตฺตํ โหติ ฯ เอเตน

อภิญฺญานิทฺเทโส

ปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํ ฯ เย ทูเร สนฺติเก จาติ เย สทฺทา ทูเร ปรจกฺกวาเฬปิ เย จ สนฺติเก อนฺตมโส สเทหสนฺนิสฺสิตปาณกสทฺทาปิ เต สุณาตีติ วุตฺตํ โหติ ฯ เอเตน นิปฺปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํ ฯ

กถํ ปนายํ อุปฺปาเทตพฺพาติ ฯ เตน ภิกฺขุนา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ปริกมฺมสมาธิจิตฺเตน ปฐมตรํ ปกติโสตปเถ ทูเร โอฬาริโก อรญฺเญ สีหาทีนํ สทฺโท อาวชฺชิตพฺโพ ฯ วิหาเร ฆณฺฑิสทฺโท[๑] เภริสทฺโท สงฺขสทฺโท สามเณรทหรภิกฺขูนํ สพฺพถาเมน สชฺฌายนฺตานํ สชฺฌายนสทฺโท ปกติกถํ กเถนฺตานํ กึ ภนฺเต กึ อาวุโสติอาทิสทฺโท สกุณสทฺโท วาตสทฺโท ปทสทฺโท ปกฺกุฏฺฐิตอุทกสฺส จิจฺจิฏายนสทฺโท อาตเป สุสฺสมานตาลปณฺณสทฺโท กุณฺฑกิปิลฺลิกาทิสทฺโทติ[๒] เอวํ สพฺโพฬาริกโต ปฏฺฐาย ยถานุกฺกเมน สุขุมสุขุมสทฺทา อาวชฺชิตพฺพา ฯ เตน ปุรตฺถิมาย ทิสาย สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทกฺขิณาย เหฏฺฐิมาย อุปริมาย ทิสาย ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทกฺขิณาย อนุทิสาย สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ ฯ โอฬาริกานมฺปิ สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ ฯ ตสฺส เต สทฺทา ปากติกจิตฺตสฺสาปิ ปากฏา โหนฺติ ฯ ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฏา ฯ ตสฺเสว สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกโรโต อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ เตสุ สทฺเทสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ ฯ ตสฺมึ

๑. ยุ. ฆณฺฏิสทฺโท ฯ ๒. ยุ. กุนฺถ... ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

นิรุทฺเธ จตฺตาริ [๑] ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ เยสํ ปุริมานิ ตีณิ จตฺตาริ วา ปริกมฺมอุปจารานุโลมโคตฺรภูนามกานิ กามาวจรานิ จตุตฺถํ วา ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจรํ จตุตฺถชฺฌานิกํ ฯ ตตฺถ ยนฺเตน อปฺปนาจิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ญาณํ อยํ ทิพฺพโสตธาตูติ เวทิตพฺพา ฯ ตโต ปรํ ตสฺมึ โสเต ปติตา โหติ ฯ ตํ ถามชาตํ กโรนฺเตน เอตฺถนฺตเร สทฺทํ สุณามีติ เอกงฺคุลมตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วฑฺเฒตพฺพํ ฯ ตโต ทฺวงฺคุลจตุรงฺคุล-อฏฺฐงฺคุลวิทตฺถิรตนอนฺโตคพฺภปมุขปาสาทปริเวณสงฺฆารามโคจร-คามชนปทาทิวเสน ยาว จกฺกวาฬํ ตโต วา ภิยฺโยปิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา วฑฺเฒตพฺพํ ฯ เอวํ อธิคตาภิญฺโญ เอส ปาทกชฺ-ฌานารมฺมเณน ผุฏฺโฐกาสพฺภนฺตรคเตปิ สทฺเท [๒] สุณาติเยว ฯ เอวํ สุณนฺโต จ สเจปิ ยาว พฺรหฺมโลกา สงฺขเภริปณวาทิสทฺเทหิ เอกโกลาหลํ โหติ ปาฏิเยกฺกํ ววฏฺฐเปตุกามตาย สติ อยํ สงฺขสทฺโท อยํ เภริสทฺโทติ ววฏฺฐเปตุํ สกฺโกติเยวาติ ฯ ทิพฺพโสตธาตุกถา นิฏฺฐิตา ฯ

เจโตปริยญาณกถายํ เจโตปริยญาณายาติ เอตฺถ ฯ ปริยาตีติ ปริยํ ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ ฯ เจตโส ปริยํ เจโตปริยํ ฯ เจโตปริยญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ เจโตปริยญาณํ ตทตฺถายาติ วุตฺตํ โหติ ฯ ปรสตฺตานนฺติ อตฺตานํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตานํ ฯ ปร-ปุคฺคลานนฺติ อิทมฺปิ อิมินา เอกตฺถเมว ฯ เวเนยฺยวเสน ปน

๑. เอตฺถนฺตเร วาสทฺโท ทิสฺสติปิ ฯ ๒. ม. ยุ. ปุน ปาทกชฺฌานํ อสมาปชฺชิตฺวาปิ อภิญฺญาญาเณน ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

เทสนาวิลาเสน จ พฺยญฺชนนานตฺตํ กตํ ฯ เจตสา เจโตติ อตฺตโน จิตฺเตน เนสํ จิตฺตํ ฯ ปริจฺจาติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ฯ ปชานาตีติ สราคาทีนํ วเสน นานปฺปการโต ชานาติ ฯ

กถํ ปเนตํ ญาณํ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ ฯ เอตํ หิ ทิพฺพจกฺขุวเสน อิชฺฌติ ตํ เอตสฺเสว ปริกมฺมํ ตสฺมา เตน ภิกฺขุนา อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา ทิพฺเพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยรูปํ นิสฺสาย วตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณํ ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสิตพฺพํ ฯ ยทา หิ โสมนสฺสจิตฺตํ ปวตฺตติ ตทา รตฺตํ นิโคฺรธปกฺกสทิสํ โหติ ฯ ยทา โทมนสฺสจิตฺตํ ปวตฺตติ ตทา กาฬกํ ชมฺพูปกฺกสทิสํ ฯ ยทา อุเปกฺขาจิตฺตํ ปวตฺตติ ตทา ปสนฺนํ ติลเตลสทิสํ ฯ ตสฺมา เตน อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ อิทํ โทมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ อิทํ อุเปกฺขินฺทฺริยสมุฏฺฐานนฺติ ปรสฺส หทยโลหิตวณฺณํ ปสฺสิตฺวา ปริเยสนฺเตน[๑] เจโตปริยญาณํ ถามคตํ กาตพฺพํ ฯ เอวํ ถามคเต หิ ตสฺมึ อนุกฺกเมน สพฺพมฺปิ กามาวจรจิตฺตํ รูปาวจรารูปาวจรจิตฺตญฺจ ปชานาติ จิตฺตา จิตฺตเมว สงฺกมนฺโต วินาปิ หทยรูปทสฺสเนน ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ อฏฺฐกถายํ อารุปฺเป ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม กสฺส หทยรูปํ ปสฺสติ กสฺสินฺทฺริยวิการํ โอโลเกตีติ ฯ น กสฺสจิ ฯ อิทฺธิมโต วิสโย เอส ยทิทํ ยตฺถกตฺถจิ จิตฺตํ อาวชฺเชนฺโต โสฬสปฺปเภทํ จิตฺตํ ชานาติ ฯ อกตาภินิเวสสฺส วเสน ปน อยํ กถาติ ฯ

๑. ยุ. ปสฺสิตฺวา ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสนฺเตน ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

สราคํ วา จิตฺตนฺติอาทีสุ ปน ฯ อฏฺฐวิธํ โลภสหคตํ จิตฺตํ สราคํ จิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ อวเสสํ จตุภูมิกํ กุสลาพฺยากตํ จิตฺตํ วีตราคํ ฯ เทฺว โทมนสฺสจิตฺตานิ เทฺว วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจ-จิตฺตานีติ อิมานิ ปน จตฺตาริ จิตฺตานิ อิมสฺมึ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติ ฯ เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺติ ฯ ทุวิธํ ปน โทมนสฺสจิตฺตํ สโทสํ จิตฺตํ นาม ฯ สพฺพมฺปิ จตุภูมิกํ กุสลาพฺยากตํ วีตโทสํ ฯ เสสานิ ทส อกุสลจิตฺตานิ อิมสฺมึ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติ ฯ เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺติ ฯ สโมหํ วีตโมหนฺติ เอตฺถ ปน ฯ ปาฏิปุคฺคลิกนเยน วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตทฺวยเมว สโมหํ ฯ โมหสฺส ปน สพฺพากุสเลสุ สมฺภวโต ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลจิตฺตํ สโมหํ จิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ อวเสสํ วีตโมหํ ฯ ถีนมิทฺธานุคตํ ปน สงฺขิตฺตํ ฯ อุทฺธจฺจานุคตํ วิกฺขิตฺตํ ฯ รูปาวรารูปาวจรํ มหคฺคตํ ฯ อวเสสํ อมหคฺคตํ ฯ สพฺพมฺปิ เตภูมิกํ สอุตฺตรํ ฯ โลกุตฺตรํ อนุตฺตรํ ฯ อุปจารปฺปตฺตํ อปฺปนาปฺปตฺตญฺจ สมาหิตํ ฯ อุภยมปฺปตฺตํ อสมาหิตํ ฯ ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุจฺเฉท-ปฏิปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตํ วิมุตฺตํ ฯ ปญฺจวิธมฺปิ เอตํ วิมุตฺติมปฺปตฺตํ อวิมุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ อิติ เจโตปริยญาณลาภี ภิกฺขุ สพฺพปฺปการมฺปิ อิทํ สราคํ วา จิตฺตํ ฯเปฯ อวิมุตฺตํ วา จิตฺตนฺติ ปชานาตีติ ฯ เจโตปริญาณกถา นิฏฺฐิตา ฯ

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถายํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณายาติ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ ตทตฺถาย ฯ ปุพฺเพนิวาสาติ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ปุพฺเพ อตีตชาตีสุ นิวุฏฺฐกฺขนฺธา ฯ นิวุฏฺฐาติ อชฺฌาวุฏฺฐา อนุภูตา อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา ฯ นิวุฏฺฐธมฺมา วา ฯ นิวุฏฺฐาติ โคจรนิวาเสน นิวุฏฺฐา อตฺตโน วิญฺญาเณน วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา ปรวิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วา ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณาทีสุ[๑] ฯ เต พุทฺธานํเยว ลพฺภนฺติ ฯ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสตีติ ยาย สติยา ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ สา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ฯ ญาณนฺติ ตาย สติยา สมฺปยุตฺตญาณํ ฯ เอวมิมสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อตฺถาย ฯ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย เอตสฺส ญาณสฺส อธิคมาย ปตฺติยาติ วุตฺตํ โหติ ฯ อเนกวิหิตนฺติ อเนกวิธํ อเนเกหิ วา ปกาเรหิ ปวตฺติตํ สํวณฺณิตนฺติ อตฺโถ ฯ ปุพฺเพนิวาสนฺติ สมนนฺตราตีตํ ภวํ อาทึ กตฺวา ตตฺถ ตตฺถ นิวุฏฺฐสนฺตานํ ฯ อนุสฺสรตีติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรติ ฯ

อิมํ หิ ปุพฺเพนิวาสํ ฉ ชนา อนุสฺสรนฺติ ติตฺถิยา ปกติสาวกา มหาสาวกา อคฺคสาวกา ปจฺเจกพุทฺธา พุทฺธาติ ฯ ตตฺถ ติตฺถิยา จตฺตาลีสํเยว กปฺเป อนุสฺสรนฺติ ฯ น ตโต ปรํ ฯ กสฺมา ฯ ทุพฺพลปญฺญตฺตา ฯ เตสํ หิ นามรูปปริจฺเฉทวิรหิตตฺตา ทุพฺพลา ปญฺญา โหติ ฯ ปกติสาวกา กปฺปสตมฺปิ กปฺปสหสฺสมฺปิ อนุสฺสรนฺติเยว พลวปญฺญตฺตา ฯ อสีติมหาสาวกา สตสหสฺสกปฺเป อนุสฺสรนฺติ ฯ เทฺว อคฺคสาวกา เอกมสงฺเขยฺยํ สตสหสฺสญฺจ ฯ

๑. ยุ. ฉินฺนวฏุมกา... ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปจฺเจกพุทฺธา เทฺว อสงฺเขยฺยานิ สตสหสฺสญฺจ ฯ เอตฺตโก หิ เตสํ อภินีหาโร ฯ พุทฺธานํ ปน ปริจฺเฉโท นาม นตฺถิ ฯ

ติตฺถิยา จ ขนฺธปฏิปาฏิเมว สรนฺติ ฯ ปฏิปาฏึ มุญฺจิตฺวา จุติปฏิสนฺธิวเสน สริตุํ น สนฺโกนฺติ ฯ เตสํ หิ อนฺธานํ วิย อิจฺฉิตปฺปเทโสกฺกมนํ นตฺถิ ฯ ยถา ปน อนฺธา ยฏฺฐึ อมุญฺจิตฺวา ว คจฺฉนฺติ เอวํ เต ขนฺธปฏิปาฏึ อมุญฺจิตฺวาว สรนฺติ ฯ ปกติสาวกา ขนฺธปฏิปาฏิยาปิ อนุสฺสรนฺติ จุติปฏิสนฺธิวเสนปิ สงฺกมนฺติ ตถา อสีติมหาสาวกา ฯ ทฺวินฺนํ ปน อคฺคสาวกานํ ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ นตฺถิ ฯ เอกสฺส อตฺตภาวสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธึ ปสฺสนฺติ ปุน อปรสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธินฺติ เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสเนว สงฺกมนฺตา คจฺฉนฺติ ตถา ปจฺเจกพุทฺธา ฯ พุทฺธานํ ปน เนว ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ น จุติปฏิสนฺธิวเสน สงฺกมนกิจฺจํ อตฺถิ ฯ เตสํ หิ อเนกาสุ กปฺปโกฏีสุ เหฏฺฐา วา อุปริ วา ยํ ยํ ฐานํ อิจฺฉนฺติ ตํ ตํ ปากฏเมว โหติ ตสฺมา อเนกาปิ กปฺปโกฏิโย เปยฺยาลปาลึ วิย สงฺขิปิตฺวา ยํ ยํ อิจฺฉนฺติ ตตฺถ ตตฺเถว โอกฺกมนฺตา สีโหกฺกนฺตวเสน คจฺฉนฺติ ฯ เอวํ คจฺฉนฺตานญฺจ เนสํ ญาณํ ยถา นาม กตวาลเวธปริจยสฺส สรภงฺคสทิสสฺส ธนุคฺคหสฺส ขิตฺโต สโร อนฺตรา รุกฺขลตาทีสุ อสชฺชมาโน ลกฺเขเยว ปตติ น สชฺชติ น วิรชฺฌติ เอวํ อนฺตรนฺตราสุ ชาตีสุ น สชฺชติ น วิรชฺฌติ อสชฺชมานํ อวิรชฺฌมานํ อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐานํเยว คณฺหติ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

อิเมสุ ปน ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรนฺเตสุ ติตฺถิยานญฺจ ปุพฺเพนิวาสทสฺสนํ ขชฺชุปนกปฺปภาสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ ปกติสาวกานํ ทีปปฺปภาสทิสํ มหาสาวกานํ อุกฺกปฺปภาสทิสํ อคฺคสาวกานํ โอสธีตารกปฺปภาสทิสํ ปจฺเจกพุทฺธานํ จนฺทปฺปภาสทิสํ พุทฺธานํ รํสีสหสฺสปฏิมณฺฑิตสรทสหสฺสสูริยมณฺฑลสทิสํ[๑] หุตฺวา อุปฏฺฐาติ ฯ

ติตฺถิยานญฺจ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ อนฺธานํ ยฏฺฐิโกฏิคมนํ วิย โหติ ฯ ปกติสาวกานํ ทณฺฑกเสตุคมนํ วิย ฯ มหาสาวกานํ ชงฺฆเสตุคมนํ วิย ฯ อคฺคสาวกานํ สกฏเสตุคมนํ วิย ฯ ปจฺเจกพุทฺธานํ มหาชงฺฆมคฺคคมนํ วิย ฯ พุทฺธานํ มหาสกฏมคฺคคมนํ วิย ฯ

อิมสฺมึ ปน อธิกาเร สาวกานํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ อธิปฺเปตํ ฯ เตน วุตฺตํ อนุสฺสรตีติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรตีติ ฯ ตสฺมา เอวํ อนุสฺสริตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน ภิกฺขุนา ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺเตน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน ปฏิปาฏิยา จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา อภิญฺญาปาทกจตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย สพฺพปจฺฉิมา นิสชฺชา อาวชฺชิตพฺพา ตโต อาสนปญฺญาปนํ เสนาสนปฺปเวสนํ ปตฺตจีวรปฏิสามนํ โภชนกาโล คามโต อาคมนกาโล คาเม ปิณฺฑาย จริตกาโล คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺฐกาโล วิหารโต นิกฺขมนกาโล เจติยงฺคณโพธิยงฺคณวนฺทนกาโล ปตฺตโธวนกาโล ปตฺตปฏิคฺคหณกาโล ปตฺตปฏิคฺคหณโต ยาว มุขโธวนา กตกิจฺจํ ปจฺจูสกาเล กตกิจฺจํ มชฺฌิมยาเม กตกิจฺจํ

๑. ยุ....สรทสุริย... ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ปฐมยาเม กตกิจฺจนฺติ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมน สกลํ รตฺตินฺทิวํ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํ ฯ เอตฺตกํ ปน ปกติจิตฺตสฺสปิ ปากฏํ โหติ ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฏเมว ฯ สเจ ปเนตฺถ กิญฺจิ น ปากฏํ โหติ ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อาวชฺชิตพฺพํ ฯ เอตฺตเกน ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหติ ฯ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมเนว ทุติยทิวเสปิ ตติยจตุตฺถปญฺจมทิวเสปิ ทสาเหปิ อฑฺฒมาเสปิ มาเสปิ ยาว สํวจฺฉราปิ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํ ฯ เอเตเนวุปาเยน ทส วสฺสานิ วีสติ วสฺสานีติ ยาว อิมสฺมึ ภเว อตฺตโน ปฏิสนฺธิ ตาว อาวชฺเชนฺเตน ปุริมภเว จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อาวชฺชิตพฺพํ ฯ ปโหติ หิ ปณฺฑิโต ภิกฺขุ ปฐมวาเรเนว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปํ อารมฺมณํ กาตุํ ฯ ยสฺมา ปน ปุริมภเว นามรูปํ อนวเสสํ นิรุทฺธํ อญฺญํ อุปฺปนฺนํ ตสฺมา ตํ ฐานํ อาหุนฺธริกํ[๑] อนฺธตมมิว โหติ ทุทฺทสํ ทุปฺปญฺเญน ฯ เตนาปิ น สกฺโกมหํ ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อารมฺมณํ กาตุนฺติ ธุรนิกฺเขโป น กาตพฺโพ ฯ ตเทว ปน ปาทกชฺฌานํ ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชิตพฺพํ ฯ ตโต จ วุฏฺฐาย ตํ ฐานํ อาวชฺชิตพฺพํ ฯ เอวํ กโรนฺโต หิ เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส กูฏาคารกณฺณิกตฺถาย มหารุกฺขํ ฉินฺทนฺโต สาขาปลาสจฺเฉทนมตฺเตเนว ผรสุธาราย วิปนฺนาย มหารุกฺขํ ฉินฺทิตุํ อสกฺโกนฺโตปิ

๑. อาหุนฺธริกนฺติ สมนฺตโต อุปริมฆนสญฺฉนฺนํ สมฺพาธฏฺฐานนฺติ ฏีกา ฯ อาหุนฺทริกนฺติปิ ทิสฺสติ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ธุรนิกฺเขปํ อกตฺวา กมฺมารสาลํ คนฺตฺวา ผรสุํ ติขิณํ การาเปตฺวา ปุน อาคนฺตฺวา ฉินฺเทยฺย ปุน วิปนฺนาย จ ปุนปิ ตเถว กาเรตฺวา ฉินฺเทยฺย โส เอวํ ฉินฺทนฺโต ฉินฺนสฺส ปุนจฺเฉทิตพฺพาภาวโต อจฺฉินฺนสฺส จ เฉทนโต นจิรสฺเสว มหารุกฺขํ ปาเตยฺย เอวเมว ปาทกฌานา วุฏฺฐาย ปุพฺเพ อาวชฺชิตํ อนาวชฺชิตฺวา ปฏิสนฺธิเมว อาวชฺเชนฺโต นจิรสฺเสว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ ปวตฺติตํ นามรูปํ อารมฺมณํ กเรยฺยาติ ฯ กฏฺฐผาลกเกโสหารกาทีหิปิ อยมตฺโถ ทีเปตพฺโพ ฯ

ตตฺถ ปจฺฉิมนิสชฺชนโต ปฏฺฐาย ยาว ปฏิสนฺธิโต อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ ญาณํ ปุพฺเพนิวาสญาณํ นาม น โหติ ฯ ตํ ปน ปริกมฺมสมาธิญาณํ นาม โหติ ฯ อตีตํสญาณนฺติปิ เอเก วทนฺติ ฯ ตํ รูปาวจรํ สนฺธาย น ยุชฺชติ ฯ ยทา ปนสฺส ภิกฺขุโน ปฏิสนฺธิมติกฺกมฺม จุติกฺขเณ ปวตฺติตํ นามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ ตสฺมิญฺจ นิรุทฺเธ ตเทวารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ วา ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ เยสํ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ปุริมานิ ปริกมฺมาทินามกานิ กามาวจรานิ โหนฺติ ปจฺฉิมํ รูปาวจรํ จตุตฺถชฺฌานิกํ อปฺปนาจิตฺตํ ตทาสฺส ยํ เตน จิตฺเตน สห ญาณํ อุปฺปชฺชติ อิทํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ นาม ฯ เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตาย สติยา อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ ฯ เสยฺยถีทํ ฯ เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย ฯเปฯ อิติ สาการํ สอุทฺเทสํ อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรตีติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ตตฺถ เอกมฺปิ ชาตินฺติ เอกมฺปิ ปฏิสนฺธิมูลํ จุติปริโยสานํ เอกภวปริยาปนฺนํ ขนฺธสนฺตานํ ฯ เอส นโย เทฺวปิ ชาติโยติ-อาทีสุปิ ฯ อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเปติอาทีสุ ปน ฯ ปริหายมาโน กปฺโป สํวฏฺฏกปฺโป วฑฺฒมาโน วิวฏฺฏกปฺโปติ เวทิตพฺโพ ฯ ตตฺถ สํวฏฺเฏน สํวฏฺฏฏฺฐายี คหิโต โหติ ฯ กสฺมา ฯ ตํมูลกตฺตา ฯ วิวฏฺเฏน วิวฏฺฏฏฺฐายี ฯ เอวํ หิ สติ ยานิ จตฺตารีมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺเขยฺยานิ กตมานิ จตฺตาริ สํวฏฺโฏ สํวฏฺฏฏฺฐายี วิวฏฺโฏ วิวฏฺฏฏฺฐายีติ[๑] วุตฺตานิ ตานิ ปริคฺคหิตานิ โหนฺติ ฯ

ตตฺถ ตโยว สํวฏฺฏา อาโปสํวฏฺโฏ เตโชสํวฏฺโฏ วาโย-สํวฏฺโฏติ ฯ

ติสฺโส สํวฏฺฏสีมา อาภสฺสรา สุภกิณฺหา เวหปฺผลาติ ฯ ยทา กปฺโป เตเชน สํวฏฺฏติ อาภสฺสรโต เหฏฺฐา อคฺคินา ฑยฺหติ[๒] ฯ ยทา อาเปน สํวฏฺฏติ สุภกิณฺหโต เหฏฺฐา อุทเกน วิลียติ ฯ ยทา วายุนา สํวฏฺฏติ เวหปฺผลโต เหฏฺฐา วาเตน วิทฺธํสติ ฯ วิตฺถารโต ปน สทาปิ เอกํ พุทฺธกฺเขตฺตํ วินสฺสติ ฯ

พุทฺธกฺเขตฺตํ นาม ติวิธํ โหติ ชาติกฺเขตฺตํ อาณากฺเขตฺตํ วิสยกฺเขตฺตญฺจ ฯ ตตฺถ ชาติกฺเขตฺตํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ โหติ ยํ ตถาคตสฺส ปฏิสนฺธิคฺคหณาทีสุ กมฺปติ ฯ อาณากฺเขตฺตํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ ยตฺถ รตนปริตฺตํ ขนฺธปริตฺตํ

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๘๐ ฯ ๒. ยุ. ฑยฺหติ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ธชคฺคปริตฺตํ อาฏานาฏิยปริตฺตํ โมรปริตฺตญฺจาติ อิเมสํ ปริตฺตานํ อานุภาโว วตฺตติ ฯ วิสยกฺเขตฺตํ อนนฺตมปริมาณํ ยํ ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺยาติ[๑] วุตฺตํ ยตฺถ ยํ ยํ ตถาคโต อากงฺขติ ตํ ตํ ชานาติ ฯ เอวเมเตสุ ตีสุ พุทฺธกฺเขตฺเตสุ เอกํ อาณากฺเขตฺตํ วินสฺสติ ฯ ตสฺมึ ปน วินสฺสนฺเต ชาติกฺเขตฺตมฺปิ วินฏฺฐเมว โหติ ฯ วินสฺสนฺตญฺจ เอกโตว วินสฺสติ ฯ สณฺฐหนฺตมฺปิ เอกโตว สณฺฐหติ ฯ ตสฺเสวํ วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ ฯ

ยสฺมึ หิ สมเย กปฺโป อคฺคินา วินสฺสติ ฯ อาทิโต ว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬํ เอกํ มหาวสฺสํ วสฺสติ ฯ มนุสฺสา ตุฏฺฐา สพฺพวีชานิ นีหริตฺวา วปฺปนฺติ ฯ สสฺเสสุ ปน โคขายิตกมตฺเตสุ ชาเตสุ คทฺรภรวํ รวนฺโต เอก-พินฺทุมฺปิ น วสฺสติ ฯ ตทา ปจฺฉินฺนเมว วสฺสํ โหติ ฯ อิทํ สนฺธาย หิ ภควตา โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย ยํ พหูนิ วสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตานิ พหูนิ วสฺสสหสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ เทโว น วสฺสตีติ[๒] วุตฺตํ ฯ วสฺสูปชีวิโน สตฺตา กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ ปุปฺผผลูปชีวิโน จ เทวตา ฯ เอวํ ทีเฆ อทฺธาเน วีติวตฺเต ตตฺถ ตตฺถ อุทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉติ ฯ อถานุ-ปุพฺเพน มจฺฉกจฺฉปาปิ กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ เนรยิกสตฺตาปิ ฯ ตตฺถ เนรยิกา สตฺตมสูริยปาตุภาเวน วินสฺสนฺตีติ เอเก ฯ

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๙๓ ฯ ๒. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๒ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ฌานํ วินา นตฺถิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติ เอเตสญฺจ เกจิ ทุพฺภิกฺขปีฬิตา เกจิ อภพฺพา ฌานาธิคมาย เต กถํ ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺตีติ ฯ เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌานวเสน ฯ ตทา หิ วสฺสสตสหสฺสสฺส อจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ ภวิสฺสตีติ โลกพฺยูหา นาม กามาวจรเทวา มุตฺตสิรา วิกฺกิณฺณเกสา รุทมุขา อสฺสูนิ หตฺเถหิ ปุญฺฉมานา รตฺตวตฺถนิวตฺถา อติวิย วิรูปเวสธาริโน หุตฺวา มนุสฺสปเถ วิจรนฺตา เอวํ อาโรเจนฺติ มาริสา มาริสา อิโต วสฺสสต-สหสฺสสฺส อจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ ภวิสฺสติ อยํ โลโก วินสฺสิสฺสติ มหาสมุทฺโทปิ อุสฺสุสฺสิสฺสติ อยญฺจ มหาปฐวี สิเนรุปพฺพตราชา[๑] อุฑฺฒยฺหิสฺสนฺติ วินสฺสิสฺสนฺติ ยาว พฺรหฺมโลกา วินาโส ภวิสฺสติ เมตฺตํ มาริสา ภาเวถ กรุณํ มุทิตํ อุเปกฺขํ มาริสา ภาเวถ มาตรํ อุปฏฺฐหถ ปิตรํ อุปฏฺฐหถ กุเลเชฏฺฐาปจายิโน โหถาติ ฯ เตสํ วจนํ สุตฺวา เยภุยฺเยน มนุสฺสา จ ภุมฺมเทวตา จ มหา-สํเวคชาตา อญฺญมญฺญํ มุทุจิตฺตา หุตฺวา เมตฺตาทีนิ ปุญฺญานิ กริตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติ ฯ ตตฺถ ทิพฺพสุธาโภชนํ ภุญฺชิตฺวา วาโยกสิณปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ ปฏิลภนฺติ ฯ ตทญฺเญ ปน อปราปริยเวทนีเยน กมฺเมน เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติ ฯ อปราปริย-เวทนียกมฺมรหิโต หิ สํสาเร สํสรนฺโต สตฺโต นาม นตฺถิ ฯ เตปิ ตตฺถ ตเถว ฌานํ ปฏิลภนฺติ ฯ เอวํ เทวโลเก ปฏิลทฺธช-ฌานวเสน สพฺเพปิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺตีติ ฯ

๑. ยุ. สิเนรุ จ ปพฺพตราชา ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

วสฺสุปจฺเฉทโต ปน อุทฺธํ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ทุติโย สูริโย ปาตุภวติ ฯ วุตฺตญฺเหตํ ภควตา โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโยติ[1] ฯ สตฺตสูริยํ วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ ปาตุภูเต จ ปน ตสฺมึ เนว รตฺติปริจฺเฉโท น ทิวาปริจฺเฉโท ปญฺญายติ ฯ เอโก สูริโย อุฏฺเฐติ ฯ เอโก อตฺถํ คจฺฉติ ฯ อวิจฺฉินฺนสูริยสนฺตาโปว โลโก โหติ ฯ ยถา จ ปกติสูริเย สูริยเทวปุตฺโต โหติ เอวํ กปฺปวินาสกสูริเย นตฺถิ ฯ ตตฺถ ปกติสูริเย วตฺตมาเน อากาเส พลาหกาปิ ธูมสิขาปิ จรนฺติ ฯ กปฺปวินาสกสูริเย วตฺตมาเน วิคตธูมวลาหกํ อาทาสมณฺฑลํ วิย นิมฺมลํ นภํ โหติ ฯ ฐเปตฺวา ปญฺจ มหานทิโย เสสกุนฺนทีอาทีสุ อุทกํ สุสฺสติ ฯ ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ตติโย สูริโย ปาตุภวติ ยสฺส ปาตุภาวา มหานทิโยปิ สุสฺสนฺติ ฯ ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน จตุตฺโถ สูริโย ปาตุภวติ ยสฺส ปาตุภาวา หิมวติ มหานทีนํ ปภวา สีหปาตโน หํสปาตโน กณฺณมุณฺฑโก รถการทโห อโนตตฺตทโห ฉทฺทนฺตทโห กุณาลทโหติ อิเม สตฺต มหาสรา สุสฺสนฺติ ฯ ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ปญฺจโม สูริโย ปาตุภวติ ยสฺส ปาตุภาวา อนุปุพฺเพน มหาสมุทฺเท องฺคุลีปพฺพเตมนมตฺตมฺปิ อุทกํ น สณฺฐาติ ฯ ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ฉฏฺโฐ สูริโย ปาตุภวติ ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกธูมํ โหติ ปริยาทิณฺณสิเนหํ ธูเมน ฯ ยถา จิทํ เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปิ ฯ ตโตปิ ทีฆสฺส

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๒ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อทฺธุโน อจฺจเยน สตฺตโม สูริโย ปาตุภวติ ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกชาลํ โหติ สทฺธึ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬหิ ฯ โยชนสติกาทิเภทานิ สิเนรุกูฏานิปิ ปลุชฺชิตฺวา อากาเสเยว อนฺตรธายนฺติ ฯ สา อคฺคิชาลา อุฏฺฐหิตฺวา จาตุมฺมหาราชิเก คณฺหติ ฯ ตตฺถ กนกวิมานรตนวิมานมณิวิมานานิ ฌาเปตฺวา ตาวตึสภวนํ คณฺหติ ฯ เอเตเนว อุปาเยน ยาว ปฐมชฺฌานภูมึ คณฺหติ ฯ ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก ฌาเปตฺวา อาภสฺสเร อาหจฺจ ติฏฺฐติ ฯ สา ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ ตาว น นิพฺพายติ ฯ สพฺพสงฺขารปริกฺขยา ปน สปฺปิเตลชฺฌาปนอคฺคิสิขา วิย ฉาริกมฺปิ อนวเสเสตฺวา นิพฺพายติ ฯ เหฏฺฐา อากาเสน สห อุปริ อากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโร ฯ

อถ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน มหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวา ปฐมํ สุขุมํ วสฺสติ อนุปุพฺเพน กุมุทนาฬยฏฺฐิมุสลตาลกฺขนฺธาทิปฺปมาณาหิ ธาราหิ วสฺสนฺโต โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬสุ สพฺพํ ทฑฺฒฏฺฐานํ ปูเรตฺวา อนฺตรธายติ ฯ ตํ อุทกํ เหฏฺฐา จ ติริยญฺจ วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ฆนํ กโรติ ฯ ตํ ปริวฏุมํ ปทุมินิปตฺเต อุทกวินฺทุสทิสํ ฯ กถํ ตาวมหนฺตํ อุทกราสึ ฆนํ กโรตีติ เจ ฯ วิวรสมฺปทานโต ฯ ตํ หิสฺส ตมฺหิ ตมฺหิ วิวรํ เทติ ฯ ตํ เอวํ วาเตน สมฺปิณฺฑิยมานํ ฆนํ กริยมานํ ปริกฺขยมานํ อนุปุพฺเพน เหฏฺฐา โอตรติ ฯ โอติณฺเณ โอติณฺเณ อุทเก พฺรหฺมโลกฏฺฐาเน พฺรหฺมโลโก อุปริจตุกามาวจรเทวโลกฏฺฐาเน จ เทวโลกา ปาตุภวนฺติ ฯ ปุริมํ

อภิญฺญานิทฺเทโส
ปจวิฏฺฐานํ โอติณฺเณ ปน พลววาตา อุปฺปชฺชนฺติ ฯ เต ตํ ปิหิตทฺวาเร ธมกรเก ชิตอุทกมิว นิรสฺสาสํ[1] กตฺวา รุมฺภนฺติ[2] ฯ มธุโรทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉมานํ อุปริ รสปจวึ สมุฏฺฐาเปติ ฯ สา วณฺณสมฺปนฺนา เจว โหติ คนฺธรสสมฺปนฺนา จ นิรุทกปายาสสฺส อุปริ ปฏลํ วิย ฯ

ตทา จ อาภสฺสรพฺรหฺมโลเก ปฐมตราภินิพฺพตฺตา สตฺตา อายุกฺขยา วา ปุญฺญกฺขยา วา ตโต จวิตฺวา อุปปาติกา หุตฺวา อิธุปฺปชฺชนฺติ ฯ เต โหนฺติ สยมฺปภา อนฺตลิกฺขจรา ฯ เต อคฺคญฺญสุตฺเต[3] วุตฺตนเยเนว ตํ รสปจวึ สายิตฺวา ตณฺหาภิภูตา อาลุปฺปการกํ ปริภุญฺชิตุํ อุปกฺกมนฺติ ฯ อถ เนสํ สยมฺปภา อนฺตรธายติ อนฺธกาโร โหติ ฯ เต อนฺธการํ ทิสฺวา ภายนฺติ ฯ ตโต เตสํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยนฺตํ ปริปุณฺณปญฺญาสโยชนํ สูริยมณฺฑลํ ปาตุภวติ ฯ เต ตํ ทิสฺวา อาโลกํ ปฏิลภิมฺหาติ หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา อมฺหากํ ภีตานํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยนฺโต อุฏฺฐิโต ตสฺมา สูริโย โหตูติ สูริโยเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติ ฯ อถ สูริเย ทิวสํ อาโลกํ กตฺวา อตฺถงฺคเต ยมฺปิ อาโลกํ ลภิมฺหา โสปิ โน นฏฺโฐติ ปุน ภีตา โหนฺติ ฯ เตสํ เอวํ โหติ สาธุ วตสฺส สเจ อญฺญํ อาโลกํ ลเภยฺยามาติ ฯ เตสํ จิตฺตํ ญตฺวา วิย เอกูนปญฺญาสโยชนํ จนฺทมณฺฑลํ ปาตุภวนฺติ ฯ เต ตํ ทิสฺวา ภิยฺโยโส มตฺตาย หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา อมฺหากํ ฉนฺทํ ญตฺวา วิยํ

๑. ยุ. นิรุสฺสาหํ ฯ ๒. ยุ. รุชฺฌนฺติ ฯ ๓. ที. ปาฏิ. ๑๑/๘๗ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

อุฏฺฐิโต ตสฺมา จนฺโท โหตูติ จนฺโทเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติ ฯ เอวํ จนฺทิมสูริเยสุ ปาตุภูเตสุ นกฺขตฺตานิ ตารกรูปานิ ปาตุภวนฺติ ฯ ตโต ปฏฺฐาย รตฺตินฺทิวา ปญฺญายนฺติ อนุกฺกเมน จ มาสฑฺฒมาส-อุตุสํวจฺฉรานิ ฯ จนฺทิมสูริยานํ ปน ปาตุภูตทิวเสเยว สิเนรุ-จกฺกวาฬหิมวนฺตปพฺพตา ปาตุภวนฺติ ฯ เต จ โข อปุพฺพํ อจริมํ ผคฺคุณปุณฺณมีทิวเสเยว ปาตุภวนฺติ ฯ กถํ ฯ ยถา นาม กงฺคุภตฺเต ปจฺจมาเน เอกปฺปหาเรเนว ปุพฺพุฬกานิ อุฏฺฐหนฺติ เอเก ปเทสา ถูปถูปา โหนฺติ เอเก นินฺนนินฺนา เอเก สมสมา เอวเมว ถูปถูปฏฺฐาเน ปพฺพตา โหนฺติ นินฺนนินฺนฏฺฐาเน สมุทฺทา สมสมฏฺฐาเน ทีปา โหนฺติ ฯ

อถ เตสํ สตฺตานํ รสปฐวึ ปริภุญฺชนฺตานํ กเมน เอกจฺเจ วณฺณวนฺโต เอกจฺเจ ทุพฺพณฺณา โหนฺติ ฯ ตตฺถ วณฺณวนฺโต ทุพฺพณฺเณ อติมญฺญนฺติ ฯ เตสํ อติมานปจฺจยา สาปิ รสปฐวี อนฺตรธายติ ฯ ภูมิปฺปปฺปฏโก ปาตุภวติ ฯ อถ เนสํ เตเนว นเยน โสปิ อนฺตรธายติ ฯ ปทาลตา[๑] ปาตุภวติ ฯ เตเนว นเยน สาปิ อนฺตรธายติ ฯ อกฏฺฐปาโก สาลิ ปาตุภวติ อกโณ อถุโส[๒] สุคนฺโธ ตณฺฑุลปฺผโล ฯ ตโต เนสํ ภาชนานิ อุปฺปชฺชนฺติ ฯ เต สาลึ ภาชเน ฐเปตฺวา ปาสาณปิฏฺฐิยา ฐเปนฺติ ฯ สยเมว ชาลสิขา อุฏฺฐหิตฺวา ตํ ปจติ ฯ โส โหติ โอทโน สุมนชาติปุปฺผสทิโสว ฯ น ตสฺส สูเปน วา พฺยญฺชเนน วา กรณียํ อตฺถิ ฯ ยํ ยํ รสํ

๑. ยุ. พทาลตา ฯ ๒. เอตฺถนฺตเร สุทฺโธติ ภเวยฺย ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ภุญฺชิตุกามา โหนฺติ ตํ ตํ รโสว โหติ ฯ เตสํ ตํ โอฬาริกํ อาหารํ อาหรยตํ ตโต ปภูติ มุตฺตกรีสํ สญฺชายติ ฯ อถ เนสํ ตสฺส นิกฺขมนตฺถาย วณมุขานิ ปภิชฺชนฺติ ฯ ปุริสสฺส ปุริสภาโว อิตฺถิยาปิ อิตฺถีภาโว ปาตุภวติ ฯ ตตฺร สุทํ อิตฺถี ปุริสํ ปุริโส จ อิตฺถึ อติเวลํ อุปนิชฺฌายติ ฯ เตสํ อติเวลํ อุปนิชฺฌายนปจฺจยา กามปริฬาโห อุปฺปชฺชติ ฯ ตโต เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวนฺติ ฯ เต อสทฺธมฺมปฏิเสวนปจฺจยา วิญฺญูหิ ครหิยมานา วิเหฐิยมานา ตสฺส อสทฺธมฺมสฺส ปฏิจฺฉาทนเหตุ อคารานิ กโรนฺติ ฯ

เต อคารํ อชฺฌาวสมานา อนุกฺกเมน อญฺญตรสฺส อลสชาติกสฺส สตฺตสฺส ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺชนฺตา สนฺนิธึ กโรนฺติ ฯ ตโต ปภูติ กโณปิ ถุโสปิ ตณฺฑุลํ ปริโยนทฺธติ ลายิตฏฺฐานมฺปิ น ปฏิวิรูหติ ฯ เต สนฺนิปติตฺวา อนุตฺถุนนฺติ ปาปกา วต โภ ธมฺมา สตฺเตสุ ปาตุภูตา มยํ ปุพฺเพ มโนมยา อหุมฺหาติ[๑] ฯ อคฺคญฺญสุตฺเต วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ ตโต มริยาทํ ฐเปนฺติ ฯ อถ อญฺญตโร สตฺโต อญฺญสฺส ภาคํ อทินฺนมาทิยติ ฯ ตํ ทฺวิกฺขตฺตุํ ปริภาสิตฺวา ตติยวาเร ปาณิเลฑฺฑุทณฺฑาทีหิ ปหรนฺติ ฯ

เต เอวํ อทินฺนาทานครหมุสาวาททณฺฑาทาเนสุ อุปฺปนฺเนสุ สนฺนิปติตฺวา จินฺตยนฺติ ยนฺนูน มยํ เอกํ สตฺตํ สมฺมนฺเนยฺยาม โย โน สมฺมา ขียิตพฺพํ ขีเยยฺย ครหิตพฺพํ ครเหยฺย ปพฺพาเชตพฺพํ ปพฺพาเชยฺย มยํ ปนสฺส สาลีนํ ภาคมนุปฺปทสฺสามาติ ฯ

๑. ที. ปาฏิ. ๑๑/๕๘ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอวํ กตสนฺนิฏฺฐาเนสุ ปน สตฺเตสุ อิมสฺมึ ตาว กปฺเป อยเมว ภควา โพธิสตฺตภูโต เตน สมเยน เตสุ สตฺเตสุ อภิรูปตโร จ ทสฺสนียตโร จ มเหสกฺขตโร จ พุทฺธิสมฺปนฺโน ปฏิพโล นิคฺคหปคฺคหํ กาตุํ ฯ เต ตํ อุปสงฺกมิตฺวา ยาจิตฺวา สมฺมนฺนึสุ ฯ โส เตน มหาชเนน สมฺมโตติ มหาสมฺมโต เขตฺตานํ อธิปตีติ ขตฺติโย ธมฺเมน สเมน ปเร สํรญฺเชตีติ[๑] ราชาติ ตีหิ นาเมหิ ปญฺญายิตฺถ ฯ ยํ หิ โลเก อจฺฉริยฏฺฐานํ โพธิสตฺโตว ตตฺถ อาทิปุริโสติ ฯ เอวํ โพธิสตฺตํ อาทึ กตฺวา ขตฺติยมณฺฑเล สณฺฐิเต อนุปุพฺเพน พฺราหฺมณาทโยปิ วณฺณา สณฺฐหึสุ ฯ

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว ชาลุปจฺเฉโท อิทเมกมสงฺเขยฺยํ สํวฏฺโฏติ วุจฺจติ ฯ กปฺปวินาสกชาลุปจฺเฉทโต ยาว โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริปูรโก สมฺปตฺติมหาเมโฆ อิทํ ทุติยมสงฺเขยฺยํ สํวฏฺฏฏฺฐายีติ วุจฺจติ ฯ สมฺปตฺติมหาเมโฆ ยาว จนฺทิมสูริยปาตุภาโว อิทํ ตติยมสงฺเขยฺยํ วิวฏฺโฏติ วุจฺจติ ฯ จนฺทิมสูริยปาตุภาวโต ยาว ปุน กปฺปวินาสกมหาเมโฆ อิทํ จตุตฺถมสงฺเขยฺยํ วิวฏฺฏฏฺฐายีติ วุจฺจติ ฯ อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ เอโก มหากปฺโป โหติ ฯ เอวํ ตาว อคฺคินา วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ ฯ

ยสฺมึ ปน สมเย กปฺโป อุทเกน นสฺสติ ฯ อาทิโตว วินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวาติ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ

๑. ปาลิยมฺปน ปเรสํ รญฺเชตีติ ทิสฺสติ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

อยํ ปน วิเสโส ฯ ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย เอวมิธ กปฺปวินาสโก ขารุทกมหาเมโฆ วุฏฺฐาติ ฯ โส อาทิโต สุขุมสุขุมํ วสฺสนฺโต อนุกฺกเมน มหาธาราหิ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานํ ปูเรนฺโต วสฺสติ ฯ ขารุทเกน ผุฏฺฐา ผุฏฺฐา ปถวีปพฺพตาทโย วิลียนฺติ ฯ อุทกํ สมนฺตโต วาเตหิ ธาริยติ ฯ ปถวิโต ยาว ทุติยชฺฌานภูมึ อุทกํ คณฺหติ ฯ ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก วิลียาเปตฺวา สุภกิณฺเห อาหจฺจ ติฏฺฐติ ฯ ตํ ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ ตาว น วูปสมฺมติ อุทกานุคตํ ปน สพฺพสงฺขารคตํ อภิภวิตฺวา สหสา วูปสมฺมติ ฯ อนฺตรธานํ คจฺฉติ เหฏฺฐา อากาเสน สห อุปริ อากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ ฯ สพฺพํ วุตฺตสทิสํ ฯ เกวลํ ปนิธ อาภสฺสรพฺรหฺมโลกํ อาทึ กตฺวา โลโก ปาตุภวติ ฯ สุภกิณฺหโต จ จวิตฺวา อาภสฺสรฏฺฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติ ฯ ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกขารุทกุปจฺเฉโท อิทเมกมสงฺเขยฺยํ ฯ อุทกุปจฺเฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ อิทํ ทุติยมสงฺเขยฺยํ ฯ สมฺปตฺติมหาเมโฆ ฯเปฯ อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ เอโก มหากปฺโป โหติ ฯ เอวํ อุทเกน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ ฯ

ยสฺมึ สมเย กปฺโป วาเตน วินสฺสติ ฯ อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวาติ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํ ฯ อยํ ปน วิเสโส ฯ ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย เอวมิธ กปฺปวินาสนตฺถํ วาโต สมุฏฺฐาติ ฯ โส ปฐมํ ถูลรชํ อุฏฺฐาเปติ ตโต สณฺหรชํ สุขุมวาลิกํ ถูลวาลิกํ สกฺขรปาสาณาทโยติ ยาว กูฏาคารมตฺเต

วิสุทฺธิมคฺเค

ปาสาเณ วิสมฏฺฐาเน ฐิตมหารุกฺเข จ อุฏฺฐาเปติ ฯ เต ปฐวิโต นภมุคฺคตา น จ ปุน ปตนฺติ ฯ ตตฺเถว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติ ฯ อถ อนุกฺกเมน เหฏฺฐา มหาปฐวิยา วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ปฐวึ ปริวตฺเตตฺวา อุทฺธํมูลํ กตฺวา อากาเส ขิปติ ฯ โยชนสตปฺปมาณาปิ ปฐวิปฺปเทสา ทฺวิโยชนติโยชนจตุโยชนปญฺจ-โยชนสตปฺปมาณาปิ ภิชฺชิตฺวา วาตเวคุกฺขิตฺตา อากาเสเยว จุณฺณ-วิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติ ฯ จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปิ วาโต อุกฺขิปิตฺวา อากาเส ขิปติ ฯ เต อญฺญมญฺญํ อภิหนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติ ฯ เอเตเนว อุปาเยน ภุมฺมฏฺฐก-วิมานานิ จ อากาสฏฺฐกวิมานานิ จ วินาเสนฺโต ฉกามาวจรเทวโลเก วินาเสตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิ วินาเสติ ฯ ตตฺถ จกฺกวาฬา จกฺกวาเฬหิ หิมวนฺตา หิมวนฺเตหิ สิเนรู สิเนรูหิ อญฺญมญฺญํ สมาหนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติ ฯ ปฐวิโต ยาว ตติยชฺฌานภูมึ วาโต คณฺหติ ฯ ตตฺถ ตโย พฺรหฺมโลเก วินาเสตฺวา เวหปฺผลํ อาหจฺจ ติฏฺฐติ ฯ เอวํ สพฺพสงฺขารคตํ วินาเสตฺวา สยมฺปิ วินสฺสติ ฯ เหฏฺฐา อากาเสน สห อุปริ อากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ ฯ สพฺพํ วุตฺตสทิสํ ฯ อิธ ปน สุภกิณฺหพฺรหฺมโลกํ อาทึ กตฺวา โลโก ปาตุภวติ ฯ เวหปฺผลโต จ จวิตฺวา สุภกิณฺหฏฺ-ฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติ ฯ ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกวาตุปจฺเฉโท อิทเมกมสงฺเขยฺยํ ฯ วาตุปจฺเฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ อิทํ ทุติยมสงฺเขยฺยํ ฯเปฯ อิมานิ จตฺตาริ

อภิญฺญานิทฺเทโส

อสงฺเขยฺยานิ เอโก มหากปฺโป โหติ ฯ เอวํ วาเตน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ ฯ

กึการณา เอวํ โลโก วินสฺสตีติ ฯ อกุสลมูลการณา ฯ อกุสลมูเลสุ หิ อุสฺสนฺเนสุ เอวํ โลโก วินสฺสติ ฯ โส จ โข ราเค อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา วินสฺสติ โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสติ ฯ เกจิ ปน โทเส อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา ราเค อุสฺสนฺนตเร อุทเกนาติ วทนฺติ ฯ โมเห อุสฺสนฺนตเร วาเตน วินสฺสติ ฯ เอวํ วินสฺสนฺโตปิ จ นิรนฺตรเมว สตฺตวาเร อคฺคินา วินสฺสติ อฏฺฐเม วาเร อุทเกน ปุน สตฺตวาเร อคฺคินา อฏฺฐเม วาเร อุทเกนาติ เอวํ อฏฺฐเม อฏฺฐเม วาเร วินสฺสนฺโต สตฺตกฺขตฺตุํ อุทเกน วินสฺสิตฺวา ปุน สตฺตวาเร อคฺคินา วินสฺสติ ฯ เอตฺตาวตา เตสฏฺฐิกปฺปา อตีตา โหนฺติ ฯ เอตฺถนฺตเร อุทเกน นสฺสนวารํ สมฺปตฺตมฺปิ ปฏิพาหิตฺวา ลทฺโธกาโส วาโต ปริปุณฺณจตุสฏฺฐิ-กปฺปายุเก สุภกิณฺเห วิทฺธํเสนฺโต โลกํ วินาเสติ ฯ

ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรนฺโตปิ จ กปฺปานุสฺสรโก ภิกฺขุ เอเตสุ กปฺเปสุ อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป อนุสฺสรติ ฯ กถํ ฯ อมุตฺราสินฺติอาทินา นเยน ฯ

ตตฺถ อมุตฺราสินฺติ อมุมฺหิ สํวฏฺฏกปฺเป อหํ อมุมฺหิ ภเว วา โยนิยา วา คติยา วา วิญฺญาณฏฺฐิติยา วา สตฺตาวาเส วา สตฺตนิกาเย วา อาสึ ฯ เอวํนาโมติ ติสฺโส วา ปุสฺโส วา ฯ

เอวํโคตฺโตติ กจฺจายโน วา กสฺสโป วา ฯ อิทมสฺส อตีตภเว อตฺตโน นามโคตฺตานุสฺสรณวเสน วุตฺตํ ฯ สเจ ปน ตสฺมึ กาเล อตฺตโน วณฺณสมฺปตฺตึ วา ลูขปฺปณีตชีวิกภาวํ วา สุขทุกฺขพหุลํ วา อปฺปายุกทีฆายุกภาวํ วา อนุสฺสริตุกาโม โหติ ตมฺปิ อนุสฺสรติเยว ฯ เตนาห เอวํวณฺโณ ฯเปฯ เอวมายุปริยนฺโตติ ฯ ตตฺถ เอวํวณฺโณติ โอทาโต วา สาโม วา ฯ เอวมาหาโรติ สาลิมํโสทนาหาโร วา ปวตฺตผลโภชโน วา ฯ เอวํ สุขทุกฺขปฏิสํเวทีติ อเนกปฺปกาเรน กายิกเจตสิกานํ สามิสนิรามิสาทิปฺปเภทานํ วา สุขทุกฺขานํ ปฏิสํเวที ฯ เอวมายุปริยนฺโตติ เอวํ วสฺสสตปริมาณายุปริยนฺโต วา จตุราสีติกปฺปสหสฺสายุปริยนฺโต วา ฯ โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทินฺติ โส อหํ ตโต ภวโต โยนิโต คติโต วิญฺญาณฏฺฐิติโต สตฺตาวาสโต สตฺตนิกายโต วา จุโต ปน อมุกสฺมึ นาม ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา อุทปาทึ ฯ ตตฺราปาสินฺติ อถ ตตฺราปิ ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา ปุน อโหสึ ฯ เอวํนาโมติอาทิ วุตฺตนยเมว ฯ

อปิจ ยสฺมา อมุตฺราสินฺติ อิทํ อนุปุพฺเพน อาโรหนฺตสฺส ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณํ โส ตโต จุโตติ ปฏินิวตฺตนฺตสฺส ปจฺจเวกฺขณํ ตสฺมา อิธูปปนฺโนติ อิมิสฺสา อิธูปปตฺติยา อนนฺตรเมวสฺส อุปปตฺติฏฺฐานํ สนฺธาย อมุตฺร อุทปาทินฺติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ ตตฺราปาสินฺติ เอวมาทิ ปนสฺส ตตฺร อิมิสฺสา อุปปตฺติยา อนนฺตเร

อภิญฺญานิทฺเทโส

อุปฺปตฺติฏฺฐาเน นามโคตฺตาทีนํ อนุสฺสรณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ ฯ โส ตโต จุโต อิธูปปนฺโนติ สฺวาหํ ตโต อนนฺตรุปฺปตฺติฏฺฐานโต จุโต อิธ อสุกสฺมึ นาม ขตฺติยกุเล วา พฺราหฺมณกุเล วา นิพฺพตฺโตติ ฯ อิตีติ เอวํ ฯ สาการํ สอุทฺเทสนฺติ นามโคตฺตวเสน สอุทฺเทสํ วณฺณาทิวเสน สาการํ ฯ นามโคตฺเตน หิ สตฺโต ติสฺโส กสฺสโปติ อุทฺทิสิยติ วณฺณาทีหิ สาโม โอทาโตติ นานตฺตโต ปญฺญายติ ฯ ตสฺมา นามโคตฺตํ อุทฺเทโส อิตเร อาการา ฯ อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรตีติ อิทํ อุตฺตานตฺถเมวาติ ฯ

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถา นิฏฺฐิตา ฯ

สตฺตานํ จุตูปปาตญาณกถายํ ฯ จุตูปปาตญาณายาติ จุติยา จ อุปปาเต จ ญาณาย ฯ เยน ญาเณน สตฺตานํ จุติ จ อุปปาโต จ ญายติ ตทตฺถํ ทิพฺพจกฺขุญาณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ เจว อภินินฺนาเมติ จ ฯ โสติ โส กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุ ฯ ทิพฺเพนาติ-อาทีสุ ปน ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํ ฯ เทวานํ หิ สุจริตกมฺม-นิพฺพตฺตํ ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธํ อุปกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณสมฺปฏิจฺฉนสมตฺถํ ทิพฺพํ ปสาทจกฺขุ โหติ อิทญฺจาปิ วิริยภาวนาพลนิพฺพตฺตํ ญาณจกฺขุํ[๑] ตาทิสเมวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํ ฯ ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา อตฺตนา จ ทิพฺพวิหาร-สนฺนิสฺสิตตฺตาปิ ทิพฺพํ ฯ อาโลกปริคฺคเหน มหาชุติกตฺตาปิ ทิพฺพํ ฯ

๑. ญาณจกฺขุ อิติปิ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ติโรกุฑฺฑาทิคตรูปทสฺสเนน มหาคติกตฺตาปิ ทิพฺพํ ฯ ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรเนว เวทิตพฺพํ ฯ ทสฺสนฏฺเฐน จกฺขุ จกฺขุกิจฺจกรเณน จ จกฺขุมิวาติ จกฺขุ ฯ จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธํ ฯ โย หิ จุติมตฺตเมว ปสฺสติ น อุปปาตํ โส อุจฺเฉททิฏฺฐึ คณฺหติ ฯ โย อุปปาตมตฺตเมว ปสฺสติ น จุตึ โส นวสตฺตปาตุภาวสฺสสฺสตทิฏฺฐึ คณฺหติ ฯ โย ปน ตทุภยํ ปสฺสติ โส ยสฺมา ทุวิธมฺปิ ตํ ทิฏฺฐิคตํ อติวตฺตติ ตสฺมาสฺส ตํ ทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุ โหติ ฯ อุภยมฺปิ เจตํ พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติ[๑] ฯ เตน วุตฺตํ จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธนฺติ ฯ มนุสฺสุปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนน อติกฺกนฺตมานุสกํ มานุสกํ วา มํสจกฺขุํ อติกฺกนฺตตฺตา อติกฺกนฺตมานุสกนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ เตน ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน ฯ สตฺเต ปสฺสตีติ มานุสมํสจกฺขุนา วิย สตฺเต โอโลเกติ ฯ จวมาเน อุปปชฺชมาเนติ เอตฺถ จุติกฺขเณ อุปปตฺติกฺขเณ วา ทิพฺพจกฺขุนา ทฏฺฐุํ น สกฺกา ฯ เย ปน อาสนฺนจุติกา อิทานิ จวิสฺสนฺตีติ เต จวมานา เย จ คหิตปฏิสนฺธิกา สมฺปติ นิพฺพตฺตา จ เต อุปปชฺชมานาติ อธิปฺเปตา ฯ เต เอวรูเป จวมาเน อุปปชฺชมาเน จ ปสฺสตีติ ทสฺสติ ฯ หีเนติ โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา หีนานํ ชาติกุลโภคาทีนํ วเสน หีฬิเต โอหีฬิเต อุญฺญาเต[๒] อวญฺญาเต ฯ ปณีเตติ อโมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา ตพฺพิปรีเต ฯ สุวณฺเณติ อโทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อิฏฺฐกนฺตมนาปวณฺณยุตฺเต ฯ

๑. ปสฺสนฺติเยวาติ ภเวยฺย ฏีกายํ วุตฺตวจนานุโลมโต ฯ ๒. ยุ. โอญฺญาเต ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ทุพฺพณฺเณติ โทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อนิฏฺฐากนฺตอมนาปวณฺณยุตฺเต อภิรูปวิรูเปติ[๑] อตฺโถ ฯ สุคเตติ สุคติคเต อโลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา อฑฺเฒ มหทฺธเน ฯ ทุคฺคเตติ ทุคฺคติคเต โลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา ทลิทฺเท อปฺปนฺนปาเน ฯ ยถากมฺมูปเคติ ยํ ยํ กมฺมํ อุปจิตํ เตน เตน อุปคเต ฯ

ตตฺถ ปุริเมหิ จวมาเนติอาทีหิ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตํ ฯ อิมินา ปน ปเทน ยถากมฺมูปคญาณกิจฺจํ ฯ ตสฺส จ ญาณสฺส อยมุปฺปตฺติกฺกโม ฯ อิธ ภิกฺขุ เหฏฺฐา นิรยาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา เนรยิเก สตฺเต ปสฺสติ มหาทุกฺขมนุภวมาเน ตํ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมว ฯ โส เอวํ มนสิกโรติ กินฺนุโข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ ทุกฺขมนุภวนฺตีติ ฯ อถสฺส อิทํ นาม กตฺวาติ ตํกมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ ตถา อุปริ เทวโลกาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา นนฺทวนมิสฺสกวนปารุสกวนาทีสุ สตฺเต ปสฺสติ มหาสมฺปตฺตึ อนุภวมาเน ตมฺปิ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมว ฯ โส เอวํ มนสิกโรติ กินฺนุโข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ สมฺปตฺติมนุภวนฺตีติ ฯ อถสฺส อิทํ นาม กมฺมํ กตฺวาติ ตํกมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ อิทํ ยถากมฺมูปคญาณํ นาม ฯ อิมสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นาม นตฺถิ ฯ ยถา จิมสฺส เอวํ อนาคตํสญาณสฺสาปิ ฯ ทิพฺพจกฺขุปาทกาเนว หิ อิมินา[๒] ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺติ ฯ

กายทุจฺจริเตนาติอาทีสุ ฯ ทุฏฺฐุ จริตํ ทุฏฺฐํ[๓] วา จริตํ

๑. ม.ยุ. อนภิรูเป วิรูเป ฯ ๒. ยุ. อิมานิ ฯ ๓. ทุฏฺฐุํ จริตํ ทุฏฺฐุ วาติปิ ทิสฺสติ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

กิเลสปูติกตฺตาติ ทุจฺจริตํ ฯ กาเยน ทุจฺจริตํ กายโต วา อุปฺปนฺนํ ทุจฺจริตนฺติ กายทุจฺจริตนฺติ ฯ อิตเรสุปิ เอเสว นโย ฯ สมนฺนาคตาติ สมงฺคีภูตา ฯ

อริยานํ อุปวาทกาติ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธสาวกานํ อริยานํ อนฺตมโส คิหิโสตาปนฺนานมฺปิ อนตฺถกามา หุตฺวา อนฺติมวตฺถุนา วา คุณปริทฺธํสเนน วา อุปวาทกา อกฺโกสกา ครหกาติ วุตฺตํ โหติ ฯ ตตฺถ นตฺถิ อิเมสํ สมณธมฺโม อสฺสมณา เอเตติ วทนฺโต อนฺติมวตฺถุนา อุปวทติ ฯ นตฺถิ อิเมสํ ฌานํ วา วิโมกฺโข วา มคฺโค วา ผลํ วาติอาทีนิ วทนฺโต คุณปริทฺธํสนวเสน อุปวทตีติ เวทิตพฺโพ ฯ โส จ ชานํ วา อุปวเทยฺย อชานํ วา อุภยถาปิ อริยูปวาโทว โหติ ฯ ภาริยํ กมฺมํ อนนฺตริยสทิสํ สคฺคาวรณญฺจ มคฺคาวรณญฺจ สเตกิจฺฉํ ปน โหติ ฯ ตสฺสาวิภาวนตฺถํ อิทํ วตฺถุ เวทิตพฺพํ ฯ อญฺญตรสฺมึ กิร คาเม เอโก เถโร จ ทหรภิกฺขุ จ ปิณฺฑาย จรนฺติ ฯ เต ปฐมฆเรเยว อุฬุงฺกมตฺตํ อุณฺหํ ยาคุํ ลภึสุ ฯ เถรสฺส จ กุจฺฉิวาโต รุชฺชติ ฯ โส จินฺเตสิ อยํ ยาคุ มยฺหํ สปฺปายา ยาว น สีตลา โหติ ตาว นํ ปิวามีติ ฯ โส มนุสฺเสหิ อุมฺมารตฺถาย อาหฏํ ทารุขณฺเฑ[๑] นิสีทิตฺวา ปิวิ ฯ อิตโร ตํ ชิคุจฺฉนฺโต อติขุทฺทาภิภูโต มหลฺลโก อมฺหากํ ลชฺชิตพฺพตํ อกาสีติ อาห ฯ เถโร คาเม จริตฺวา วิหารํ คนฺตฺวา ทหรภิกฺขุํ อาห อตฺถิ เต อาวุโส อิมสฺมึ

๑. ยุ. ทารุกฺขนฺเธ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

สาสเน ปติฏฺฐาติ ฯ อาม ภนฺเต โสตาปนฺโน อหนฺติ ฯ เตนหาวุโส อุปริมคฺคตฺถาย มา วายามํ อกาสีติ ฯ กสฺมา ภนฺเตติ ฯ ขีณาสโว ตยา อุปวทิโตติ ฯ โส ตํ ขมาเปสิ ฯ เตนสฺส ตํ กมฺมํ ปากติกํ อโหสิ ฯ ตสฺมา โย อญฺโญปิ อริยํ อุปวทติ เตน คนฺตฺวา สเจ อตฺตนา วุฑฺฒตโร โหติ อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา อหํ อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ ตมฺเม ขมาหีติ ขมาเปตพฺโพ ฯ สเจ นวกตโร โหติ วนฺทิตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา อหํ ภนฺเต ตุมฺเห อิทญฺจิทญฺจ อวจํ ตมฺเม ขมถาติ ขมาเปตพฺโพ ฯ สเจปิ ทิสาปกฺกนฺโต โหติ สยํ วา คนฺตฺวา สทฺธิวิหาริกาทิเก วา เปเสตฺวา ขมาเปตพฺโพ สเจ จ นาปิ คนฺตุํ น เปเสตุํ สกฺกา โหติ เย ตสฺมึ วิหาเร ภิกฺขู วสนฺติ เตสํ สนฺติกํ คนฺตฺวา สเจ นวกตรา โหนฺติ อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา สเจ วุฑฺฒตรา วุฑฺเฒ วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตฺวา อหํ ภนฺเต อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ ขมตุ เม โส อายสฺมาติ วตฺวา ขมาเปตพฺพํ ฯ สมฺมุขา อขมนฺเตปิ เอตเทว กาตพฺพํ ฯ สเจ เอกจาริกภิกฺขุ โหติ เนวสฺส วสนฏฺฐานํ น คตฏฺฐานํ ปญฺญายติ เอกสฺส ปณฺฑิตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตฺวา อหํ ภนฺเต อสุกํ นามายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ ตมฺเม อนุสฺสรโต อนุสฺสรโต วิปฺปฏิสาโร โหติ กึ กโรมีติ วตฺตพฺพํ ฯ โส วกฺขติ ตุมฺเห มา จินฺตยิตฺถ เถโร ตุมฺหากํ ขมติ จิตฺตํ วูปสเมถาติ ฯ เตนาปิ อริยสฺส คตทิสาภิมุเขน อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา ขมตูติ

วตฺตพฺพํ ฯ สเจ โส ปรินิพฺพุโต โหติ ปรินิพฺพุตมญฺจฏฺฐานํ คนฺตฺวา ยาว สิวฏฺฐิกํ คนฺตฺวาปิ ขมาเปตพฺพํ ฯ เอวํ กเต เนว สคฺคาวรณํ น มคฺคาวรณํ โหติ ปากติกเมว โหตีติ ฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐิกาติ วิปรีตทสฺสนา ฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน สมาทินฺนนานาวิธกมฺมา เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐิมูลเกสุ กายกมฺมาทีสุ อญฺเญปิ สมาทเปนฺติ ฯ เอตฺถ จ วจีทุจฺจริตคฺคหเณเนว อริยุปวาเท มโนทุจฺจริตคฺคหเณน จ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สงฺคหิตายปิ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุน วจนํ มหาสาวชฺชภาวทสฺสนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ มหาสาวชฺโช หิ อริยุปวาโท อนนฺตริยสทิสตฺตาว ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ เสยฺยถาปิ สารีปุตฺต ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญํ อาราเธยฺย เอวํ สมฺปทมิทํ สารีปุตฺต วทามิ ตํ วาจํ อปฺปหาย ตํ จิตฺตํ อปฺปหาย ตํ ทิฏฺฐึ อปฺปฏินิสฺสชฺชิตฺวา ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต เอวํ นิรเยติ[๑] ฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต จ มหาสาวชฺชตรํ นาม อญฺญํ นตฺถิ ฯ ยถาห ฯ นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ มหาสาวชฺชตรํ ยถยิทํ ภิกฺขเว มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ ภิกฺขเว วชฺชานีติ[๒] ฯ

กายสฺส เภทาติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปริจฺจาคา ฯ ปรมฺมรณาติ ตทนนฺตรํ อภินิพฺพตฺตกฺขนฺธคฺคหเณ ฯ อถวา กายสฺส เภทาติ ชีวิตินฺทฺริยสฺสุปจฺเฉทา ฯ ปรมฺมรณาติ จุติจิตฺตโต อุทฺธํ ฯ อปายนฺติ

๑. ม. มู. ๑๒/๑๔๕ ฯ ๒. องฺ. เอก. ๒๐/๔๔ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

เอวมาทิ สพฺพํ นิรยเววจนเมว ฯ นิรโย หิ สคฺคโมกฺขเหตุภูตา ปุญฺญสมฺมตา อายา อเปตตฺตา สุขานํ วา อายสฺส อภาวา อปาโย ฯ ทุกฺขสฺส คติ ปฏิสรณนฺติ ทุคฺคติ ฯ โทสพหุลตาย วา ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คตีติ ทุคฺคติ ฯ วิวสา นิปตนฺติ ตตฺถ ทุกฺกฏการิโนติ วินิปาโต วินสฺสนฺตา วา เอตฺถ นิปตนฺติ สํภิชฺชมานงฺคปจฺจงฺคาติปิ วินิปาโต ฯ นตฺถิ เอตฺถ อสฺสาทสญฺญิโต อาโยติ นิรโย ฯ อถวา อปายคฺคหเณน ติรจฺฉานโยนึ ทีเปติ ฯ ติรจฺฉานโยนิ หิ อปาโย สุคติโต อเปตตฺตา น ทุคฺคติ มเหสกฺขานํ นาคราชาทีนํ สมฺภวโต ฯ ทุคฺคติคฺคหเณน เปตวิสยํ ฯ โส หิ อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สุคติโต อเปตตฺตา ทุกฺขสฺส จ คติภูตตฺตา ฯ น ตุ วินิปาโต อสุรสทิสํ อวินิปาติตตฺตา ฯ วินิปาตคฺคหเณน อสุรกายํ ฯ โส หิ ยถาวุตฺเตน อตฺเถน อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สพฺพสมุสฺสเยหิ จ วินิปาติตตฺตา วินิปาโตติ วุจฺจติ ฯ นิรยคฺคหเณน อวีจิอาทิมเนกปฺปการํ นิรยเมวาติ ฯ อุปปนฺนาติ อุปคตา ตตฺถ อภินิพฺพตฺตาติ อธิปฺปาโย ฯ วุตฺตวิปริยาเยเนว สุกฺกปกฺโข เวทิตพฺโพ ฯ อยํ ปน วิเสโส ฯ

ตตฺถ สุคติคฺคหเณน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหติ ฯ สคฺคคฺคหเณน เทวคติเยว ฯ ตตฺถ สุนฺทรา คตีติ สุคติ ฯ รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ อคฺโคติ สคฺโค ฯ โส สพฺโพปิ ปลุชฺชนฏฺเฐน โลโกติ อยํ วจนฏฺโฐ ฯ อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนาติอาทิ สพฺพํ นิคมวจนํ ฯ เอวํ ทิพฺเพน จกฺขุนา ปสฺสตีติ อยเมตฺถ สงฺเขปตฺโถ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

เอวํ ปสฺสิตุกาเมน ปน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน กสิณา-รมฺมณํ อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สพฺพากาเรน อภินีหารกฺขมํ กตฺวา เตโชกสิณํ โอทาตกสิณํ อาโลกกสิณนฺติ อิเมสุ ตีสุ กสิเณสุ อญฺญตรํ อาสนฺนํ กาตพฺพํ ฯ อุปจารชฺฌานํ โคจรํ กตฺวา วฑฺเฒตฺวา ฐเปตพฺพํ ฯ น ตตฺถ อปฺปนา อุปฺปาเทตพฺพาติ อธิปฺปาโย ฯ สเจ หิ อุปฺปาเทติ ฯ ปาทกชฺฌานนิสฺสยํ โหติ น ปริกมฺมนิสฺสยํ ฯ อิเมสุ ปน ตีสุ อาโลกกสิณํเยว เสฏฺฐตรํ ตสฺมา ตํ วา อิตเรสํ วา อญฺญตรํ กสิณนิทฺเทเส วุตฺตนเยน อุปฺปาเทตฺวา อุปจารภูมิยํเยว ฐตฺวา วฑฺเฒตพฺพํ ฯ วฑฺฒนานโยปิ จสฺส ตตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ วฑฺฒิตวฑฺฒิตฏฺฐานสฺส อนฺโตเยว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํ ฯ รูปคตํ ปสฺสโต ปนสฺส ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ ฯ ตโต อาโลโก อนฺตรธายติ ฯ ตสฺมึ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น ทิสฺสติ ฯ อถาเนน ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานเมว ปวิสิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อาโลโก ผริตพฺโพ ฯ เอวํ อนุกฺกเมน อาโลโก ถามคโต โหตีติ ฯ เอตฺถ อาโลโก โหตูติ ยตฺตกํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทติ ตตฺถ อาโลโก ติฏฺฐติเยว ฯ ทิวสมฺปิ นิสีทิตฺวา ปสฺสโต รูปทสฺสนํ โหติ ฯ รตฺตึ ติณุกฺกาย มคฺคปฏิปนฺโน เจตฺถ ปุริโส โอปมฺมํ ฯ

เอโก กิร รตฺตึ ติณุกฺกาย มคฺคํ ปฏิปชฺชิ ฯ ตสฺส สา ติณุกฺกา วิชฺฌายิ ฯ อถสฺส สมวิสมานิ น ปญฺญายึสุ ฯ โส ตํ ติณุกฺกํ ภูมิยํ ฆํสิตฺวา ปุน อุชฺชาเลสิ ฯ สา จ อุชฺชลิตฺวา

อภิญฺญานิทฺเทโส

ปุริมาโลกโต มหนฺตตรมาโลกมกาสิ ฯ เอวํ ปุนปฺปุนํ วิชฺฌาตวิชฺฌาตํ อุชฺชาลยโต กเมน สูริโย อุฏฺฐาสิ ฯ สูริเย อุฏฺฐิเต อุกฺกาย กมฺมํ นตฺถีติ ตํ ฉฑฺเฑตฺวา ทิวสมฺปิ อคมาสิ ฯ ตตฺถ อุกฺกาโลโก วิย ปริกมฺมกาเล กสิณาโลโก ฯ อุกฺกาย วิชฺฌาตาย สมวิสมานํ อทสฺสนํ วิย รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมวาราติกฺกเมน อาโลเก อนฺตรหิเต รูปคตานํ อทสฺสนํ ฯ อุกฺกาฆํสนํ วิย ปุนปฺปุนํ ปเวสนํ ฯ อุกฺกาย ปุริมาโลกโต มหนฺตตราโลกกรณํ วิย ปุน ปริกมฺมํ กโรโต พลวตราโลกผรณํ ฯ สูริยุฏฺฐานํ วิย ถามคตาโลกสฺส ยถาปริจฺเฉเทน ฐานํ ฯ ติณุกฺกํ ฉฑฺเฑตฺวา ทิวสมฺปิ คมนํ วิย ปริตฺตาโลกํ ฉฑฺเฑตฺวา ถามคเตนาโลเกน ทิวสมฺปิ รูปทสฺสนํ ฯ ตตฺถ ยทา ตสฺส ภิกฺขุโน มํสจกฺขุสฺส อนาปาถคตํ อนฺโตกุจฺฉิคตํ หทยวตฺถุนิสฺสิตํ เหฏฺฐา ปฐวีตลนิสฺสิตํ ติโรกุฑฺฑปพฺพตปาการคตํ ปรจกฺกวาฬคตนฺติ อิทํ รูปํ ญาณจกฺขุสฺส อาปาถํ อาคจฺฉติ มํสจกฺขุโน ทิสฺสมานํ วิย โหติ ตทา ทิพฺพจกฺขุ อุปฺปนฺนํ โหตีติ เวทิตพฺพํ ฯ ตเทว เจตฺถ รูปทสฺสนสมตฺถํ น ปุพฺพภาคจิตฺตานิ ฯ ตํ ปเนตํ ปุถุชฺชนสฺส ปริปนฺถํ โหติ ฯ กสฺมา ฯ โส หิ ยสฺมา ยตฺถ ยตฺถ อาโลโก โหตูติ อธิฏฺฐาติ ตํ ตํ ปฐวีสมุทฺทปพฺพเต วินิวิชฺฌิตฺวาปิ เอกาโลกํ โหติ อถสฺส ตตฺถ ภยานกานิ ยกฺขรกฺขสาทิรูปานิ ปสฺสโต ภยํ อุปฺปชฺชติ เยน จิตฺตวิกฺเขปํ ปตฺวา ฌานวิพฺภนฺตโก โหติ ตสฺมา รูปทสฺสเน อปฺปมตฺเตน ภวิตพฺพํ ฯ

ตตฺรายํ ทิพฺพจกฺขุโน อุปฺปตฺติกฺกโม ฯ วุตฺตปฺปการเมตํ

วิสุทฺธิมคฺเค

รูปารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ตเทว รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํ ฯ อิธาปิ ปุพฺพภาคจิตฺตานิ สวิตกฺก-สวิจารานิ กามาวจรานิ ปริโยสาเน อตฺถสาธกจิตฺตํ จตุตฺถชฺฌานิกํ รูปาวจรํ เตเนว สหชาตํ ญาณํ สตฺตานํ จุตูปปาตญาณนฺติปิ ทิพฺพจกฺขุญาณนฺติปิ วุจฺจตีติ ฯ จุตูปปาตญาณกถา นิฏฺฐิตา ฯ

อิติ ปญฺจขนฺธวิทู ปญฺจ อภิญฺญา อโวจ ยา นาโถ จ^๑

ตา ญตฺวา ตาสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา ฯ

เอตาสุ หิ ยเทตํ จุตูปปาตญาณสงฺขาตํ ทิพฺพจกฺขุํ ตสฺส อนาคตํสญาณํ ยถากมฺมูปคญาณญฺจาติ เทฺวปิ ปริภณฺฑญาณานิ โหนฺติ ฯ อิติ อิมานิ จ เทฺว อิทฺธิวิธาทีนิ จ ปญฺจาติ สตฺต อภิญฺญาญาณานิ อิธาคตานิ ฯ อิทานิ เตสํ อารมฺมณวิภาเค อสมฺโมหตฺถํ

อารมฺมณตฺติกา วุตฺตา เย จตฺตาโร มเหสินา

สตฺตนฺนมภิญาณานํ ปวตฺตินฺเตสุ ทีปเย ฯ

ตตฺรายํ ทีปนา ฯ

จตฺตาโร หิ อารมฺมณตฺติกา มเหสินา วุตฺตา กตเม จตฺตาโร ปริตฺตารมฺมณตฺติโก มคฺคารมฺมณตฺติโก อตีตารมฺมณตฺติโก อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติโกติ ฯ

ตตฺถ อิทฺธิวิธญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน-

๑. ยุ. จสทฺโทยํ นตฺถิ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ฯ ตญฺหิ ยทา กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ รูปกายํ มหคฺคตจิตฺเต สโมทหติ สมาโรเปติ ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา รูปกายารมฺมณโต ปริตฺตารมฺมณํ โหติ ยทา จิตฺตํ กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ รูปกาเย สโมทหติ สมาโรเปติ ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา มหคฺคตจิตฺตารมฺมณโต มหคฺคตารมฺมณํ โหติ ยสฺมา ปน ตเทว จิตฺตํ อตีตํ นิรุทฺธมารมฺมณํ กโรติ ตสฺมา อตีตารมฺมณํ โหติ มหาธาตุนิธาเน มหากสฺสปตฺเถราทีนํ วิย อนาคตํ อธิฏฺฐหนฺตานํ อนาคตารมฺมณํ โหติ ฯ มหากสฺสปตฺเถโร กิร มหาธาตุนิธานํ กโรนฺโต อนาคเต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานิ เทฺว วสฺสสตานิ อิเม คนฺธา มา สุสฺสึสุ ปุปฺผานิ มา มิลายึสุ ทีปา มา นิพฺพายึสูติ อธิฏฺฐหิ ฯ ตํ สพฺพํ ตเถว อโหสิ ฯ อสฺสคุตฺตตฺเถโร วตฺตนิยเสนาสเน ภิกฺขุสงฺฆํ สุกฺขภตฺตํ ภุญฺชมานํ ทิสฺวา อุทกโสณฺฑิ ทิวเส ทิวเส ปุเรภตฺเต ทธิรสํ โหตูติ อธิฏฺฐาสิ ฯ ปุเรภตฺเต คหิตํ ทธิรสํ โหติ ปจฺฉาภตฺเต ปากติกอุทกเมว ฯ กายํ ปน จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คมนกาเล ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ ฯ กายวเสน จิตฺตํ จิตฺตวเสน วา กายํ ปริณามนกาเล อตฺตโน กุมารกวณฺณาทินิมฺมานกาเล จ สกายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณโต อชฺฌตฺตารมฺมณํ โหติ ฯ พหิทฺธา-

วิสุทฺธิมคฺเค

หตฺถิอสฺสาทิทสฺสนกาเล ปน พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ตาว อิทฺธิวิธญาณสฺส สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ทิพฺพโสตธาตุญาณํ ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณ-วเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ตญฺหิ ยสฺมา สทฺทํ อารมฺมณํ กโรติ สทฺโท จ ปริตฺโต ตสฺมา ปริตฺตารมฺมณํ โหติ วิชฺชมานํเยว ปน สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนโต ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ ตํ อตฺตโน กุจฺฉิสทฺทสวนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ ปเรสํ สทฺทสวนกาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ทิพฺพโสตธาตุญาณสฺส จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

เจโตปริยญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนพหิทฺธารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ฯ ตญฺหิ ปเรสํ กามาวจรจิตฺตชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ รูปาวจร-อรูปาวจรจิตฺตชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ โหติ มคฺคผลชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ โหติ ฯ เอตฺถ จ ปุถุชฺชโน โสตาปนฺนสฺส จิตฺตํ น ชานาติ โสตาปนฺโน วา สกทาคามิสฺสาติ เอวํ ยาว อรหโต เนตพฺพํ ฯ อรหา ปน สพฺเพสํ จิตฺตํ ชานาติ ฯ อญฺโญปิ อุปริโม เหฏฺฐิมสฺสาติ อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพ ฯ มคฺคจิตฺตารมฺมณ-กาเล มคฺคารมฺมณํ โหติ ฯ ยทา ปน อตีเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร อนาคเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร จ ปเรสํ จิตฺตํ ชานาติ ตทา อตีตารมฺมณํ อนาคตารมฺมณญฺจ โหติ ฯ กถํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ ฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม ติวิธํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ

อภิญฺญานิทฺเทโส

อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจ ฯ ตตฺถ อุปฺปาทฐิติภงฺคปฺปตฺตํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ ฯ เอกเทฺวสนฺตติวารปริยาปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ฯ

ตตฺถ อนฺธกาเร นิสีทิตฺวา อาโลกฏฺฐานํ คตสฺส น ตาว อารมฺมณํ ปากฏํ โหติ ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ เอตฺถนฺตเร เอกํ เทฺว สนฺตติวารา เวทิตพฺพา ฯ อาโลกฏฺฐาเน จริตฺวา โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ น ตาว สหสา รูปํ ปากฏํ โหติ ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ เอตฺถนฺตเร เอกํ เทฺว สนฺตติวารา เวทิตพฺพา ฯ ทูเร ฐตฺวา ปน รชกานํ หตฺถวิการํ ฆณฺฑิเภริอาทิอาโกฏนวิการญฺจ ทิสฺวาปิ น ตาว สทฺทํ สุณาติ ยาว ปน ตํ สุณาติ ตสฺมิมฺปิ อนฺตเร เอกํ เทฺว สนฺตติวารา เวทิตพฺพา ฯ เอวํ ตาว มชฺฌิม-ภาณกา ฯ สํยุตฺตภาณกา ปน รูปสนฺตติ อรูปสนฺตีติ เทฺว สนฺตติโย วตฺวา อุทกํ อกฺกมิตฺวา คตสฺส ยาว ตีเร อกฺกนฺต-อุทกเลขา น วิปฺปสีทติ อทฺธานโต อาคตสฺส ยาว กาเย อุสฺมภาโว น วูปสมฺมติ อาตปา อาคนฺตฺวา คพฺภํ ปวิฏฺฐสฺส ยาว อนฺธการ-ภาโว น วิคจฺฉติ อนฺโตคพฺเภ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกริตฺวา ทิวา วาตปานํ วิวริตฺวา โอโลเกนฺตสฺส ยาวกฺขีนํ ผนฺทนภาโว น วูปสมฺมติ อยํ รูปสนฺตติ นาม เทฺว ตโย ชวนวารา อรูปสนฺตติ นามาติ วตฺวา ตทุภยมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามาติ วทนฺติ ฯ

เอกภวปริจฺฉินฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ นาม ยํ สนฺธาย ภทฺเทกรตฺตสุตฺเต โย จาวุโส มโน เย จ ธมฺมา อุภยเมว ตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ตสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺเน ฉนฺทราคปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณํ

วิสุทฺธิมคฺเค

ฉนฺทราคปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทภินนฺทติ ตทภินนฺทนฺโต ปจฺจุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ สํหิรตีติ[1] วุตฺตํ ฯ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ เจตฺถ อฏฺฐกถาสุ อาคตํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ สุตฺเต ฯ

ตตฺถ เกจิ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตีติ วทนฺติ ฯ กึการณา ฯ ยสฺมา อิทฺธิมสฺส[2] จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ ฯ อิทญฺจ เนสํ โอปมฺมํ ยถา อากาเส ขิตฺเต ปุปฺผมุฏฺฐิมฺหิ อวสฺสํ เอกํ ปุปฺผํ เอกสฺส วณฺเฏน วณฺฏํ ปฏิวิชฺฌติ เอวํ ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน มหาชนสฺส จิตฺเต อาวชฺชิเต อวสฺสํ เอกสฺส จิตฺตํ เอเกน จิตฺเตน อุปฺปาทกฺขเณ วา ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตีติ ฯ ตํ ปน วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ อาวชฺเชนฺโต เยน จ จิตฺเตน อาวชฺชติ เยน จ ชานาติ เตสํ ทฺวินฺนํ สหฏฺฐานาภาวโต อาวชฺชนชวนานญฺจ อนฏฺฐฏฺฐาเน[3] นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโต อยุตฺตนฺติ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตํ ฯ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจ อารมฺมณํ โหตีติ เวทิตพฺพํ ฯ ตตฺถ ยํ วตฺตมานชวนวีถิโต อตีตานาคตวเสน ทฺวิตฺติชวนวีถิปริมาเณ กาเล ปรสฺส จิตฺตํ ตํ สพฺพมฺปิ สนฺตติ-ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพนฺติ สํยุตฺตฏฺฐกถายํ วุตฺตํ ฯ ตํ สุฏฺฐุ วุตฺตํ ฯ ตตฺรายํ ทีปนา ฯ อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวชฺชติ ฯ อาวชฺชนํ ขณ-

๑. ม. อุ. ๑๔/๓๖๖ ฯ ๒. ยุ. อิทฺธิมโต ฯ ๓. ยุ. อนิฏฺฐฏฺฐาเน ฯ อฏฺฐสาลินิยมฺปิ อนิฏฺเฐ ธาเนติ ทิสฺสติ ฯ อกิฏฺเฐติ ฏีกาปาโฐ วิรุทฺโธ ภเวยฺย ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติ ฯ ตโต จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ เสสานิ กามาวจรานิ เตสํ สพฺเพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตมารมฺมณํ โหติ น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติ อทฺธาวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา ฯ เอการมฺมณตฺเตปิ จ อิทฺธิจิตฺตเมว ปรสฺส จิตฺตํ ชานาติ น อิตรานิ ยถา จกฺขุทฺวาเร จกฺขุวิญฺญาณเมว รูปํ ปสฺสติ น อิตรานีติ ฯ อิติ อิทํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนสฺส เจว อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนสฺส จ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ ฯ ยสฺมา วา สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺเนเยว ปวตฺตติ ตสฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสเนวตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ ปรสฺส จิตฺตารมฺมณตฺตาเยว ปน พหิทฺธารมฺมณํ โหตีติ ฯ เอวํ เจโตปริยญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ปุพฺเพนิวาสญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตอชฺฌตฺต-พหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ฯ ตญฺหิ กามาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ รูปาวจรารูปาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล มหคฺคตารมฺมณํ อตีเต อตฺตนา ปเรหิ วา ภาวิตมคฺคํ สจฺฉิกตผลญฺจ อนุสฺสรณกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ ภาวิตมคฺคเมว อนุสฺสรณกาเล มคฺคารมฺมณํ ฯ นิยมโต ปเนตํ อตีตารมฺมณเมว ฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณ-ยถากมฺมูปคญาณานิปิ อตีตารมฺมณานิ โหนฺติ อถโข เตสํ เจโต-ปริยญาณสฺส สตฺตทิวสพฺภนฺตราตีตํ จิตฺตเมว อารมฺมณํ ฯ ตํ หิ

วิสุทฺธิมคฺเค

อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาติ มคฺคสมฺปยุตฺต-
จิตฺตารมฺมณตฺตา ปน ปริยายโต มคฺคารมฺมณนฺติ วุตฺตํ ฯ ยถา-
กมฺมูปคญาณสฺส จ อตีตํ เจตนามตฺตเมว อารมฺมณํ ฯ ปุพฺเพ-
นิวาสญาณสฺส ปน อตีตา ขนฺธา ขนฺธปฏิพทฺธญฺจ กิญฺจิ อนารมฺมณํ
นาม นตฺถิ ฯ ตญฺหิ อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพทฺเธสุ ธมฺเมสุ สพฺพญฺญุต-
ญาณสมานคติกํ โหตีติ อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพติ ฯ อยเมตฺถ
อฏฺฐกถานโย ฯ ยสฺมา ปน กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส
เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส
อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโยติ[๑] ปฏฺฐาเน วุตฺตํ
ตสฺมา จตฺตาโรปิ ขนฺธา เจโตปริยญาณยถากมฺมูปคญาณานํ อารมฺมณํ
โหนฺติ ฯ ตตฺราปิ ยถากมฺมูปคญาณสฺส กุสลากุสลาเอวาติ ฯ อตฺตโน
ขนฺธานุสฺสรณกาเล ปเนตํ อชฺฌตฺตารมฺมณํ ปรสฺส ขนฺธานุสฺสรณ-
กาเล พหิทฺธารมฺมณํ ฯ อตีเต วิปสฺสี ภควา อโหสิ ตสฺส มาตา
พนฺธุมตี นาม ปิตา พนฺธุมา นามาติอาทินา นเยน นามโคตฺต-
ปจวีนิมิตฺตาทิอนุสฺสรณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติ ฯ นามโคตฺตนฺติ
เจตฺถ ขนฺธปฏิพทฺโธ สมฺมุติสิทฺโธ พฺยญฺชนฏฺโฐ ทฏฺฐพฺโพ น
พฺยญฺชนํ ฯ พฺยญฺชนํ หิ สทฺทายตนสงฺคหิตตฺตา ปริตฺตํ โหติ ฯ
ยถาห ฯ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณาติ[๒] ฯ อยเมตฺถ อมฺหากํ
ขนฺติ ฯ เอวํ ปุพฺเพนิวาสญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ
เวทิตพฺพา ฯ

๑. อภิ. ป. ๔๐/๑๕๖ ฯ ๒. อภิ. วิ. ๓๕/๔๑๖ ฯ

อภิญฺญานิทฺเทโส

ทิพฺพจกฺขุญาณํ ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺน อชฺฌตฺต พหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ฯ ตญฺหิ ยสฺมา รูปํ อารมฺมณํ กโรติ รูปญฺจ ปริตฺตํ ตสฺมา ปริตฺตารมฺมณํ โหติ วิชฺชมาเนเยว จ รูเป ปวตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อตฺตโน กุจฺฉิคตาทิรูปทสฺสนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ ปรสฺส รูปทสฺสนกาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติ ฯ เอวํ ทิพฺพจกฺขุญาณสฺส จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

อนาคตํสญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอนาคตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ฯ ตญฺหิ อยํ อนาคเต กามาวจเร นิพฺพตฺติสฺสตีติ ชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ รูปาวจเร อรูปาวจเร วา นิพฺพตฺติสฺสตีติ ชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ มคฺคํ ภาเวสฺสติ ผลํ สจฺฉิกริสฺสตีติ ชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ มคฺคํ ภาเวสฺสติจฺเจว ชานนกาเล มคฺคารมฺมณํ ฯ นิยมโต ปเนตํ อนาคตารมฺมณเมว ฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณมฺปิ อนาคตารมฺมณํ โหติ อถโข ตสฺส สตฺตทิวสพฺภนฺตรา อนาคตํ[๑] จิตฺตเมว อารมฺมณํ ฯ ตํ หิ อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาติ ฯ อนาคตํสญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสญาเณ วุตฺตนเยน อนาคเต อนารมฺมณํ นาม นตฺถิ ฯ อหํ อมุตฺร นิพฺพตฺติสฺสามีติ ชานนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ ฯ อสุโก อมุตฺร นิพฺพตฺติสฺสตีติ ชานนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ ฯ อนาคเต เมตฺเตยฺโย

๑. ยุ. สตฺตทิวสพฺภนฺตรานาคตํ ฯ

วิสุทฺธิมคฺเค

ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ สุพฺรหฺมา นามสฺส พฺราหฺมโณ ปิตา ภวิสฺสติ พฺรหฺมวตี นาม พฺราหฺมณี มาตาติอาทินา นเยน นามโคตฺต-ชานนกาเล ปุพฺเพนิวาสญาเณ วุตฺตนเยเนว นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหตีติ ฯ เอวํ อนาคตํสญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ยถากมฺมูปคญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณ-วเสน ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ ฯ กถํ ฯ ตญฺหิ กามาวจรกมฺม-ชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ รูปาวจรารูปาวจรกมฺมชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ อตีตเมว ชานาตีติ อตีตารมฺมณํ อตฺตโน กมฺมชานนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ ปรสฺส กมฺมชานนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ โหตีติ ฯ เอวํ ยถากมฺมูปคญาณสฺส ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา ฯ

ยญฺเจตฺถ อชฺฌตฺตารมฺมณญฺเจว พหิทฺธารมฺมณญฺจาติ วุตฺตํ ตํ กาเลน อชฺฌตฺตํ กาเลน พหิทฺธา ชานนกาเล อชฺฌตฺต-พหิทฺธารมฺมณมฺปิ โหติเยวาติ ฯ

อิติ สาธุชนปาโมชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค

อภิญฺญานิทฺเทโส นาม เตรสโม ปริจฺเฉโท ฯ